

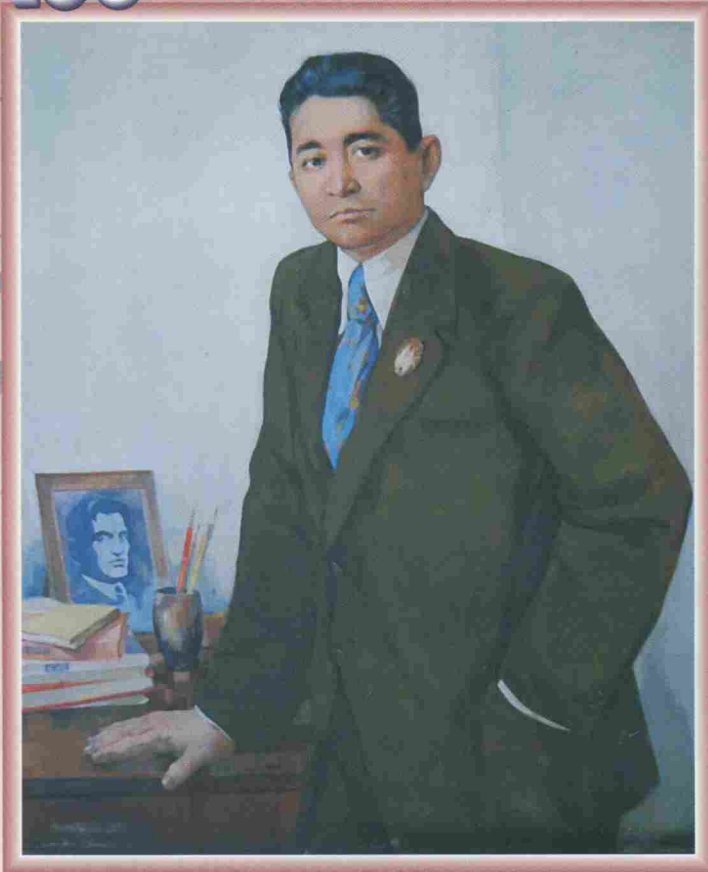
ТАФАККУР

ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ
ЖУРНАЛ

ТАФАККУР 4/2009

100

Ҳамид ОЛИМЖОН

*Халққа айтинг, мен асло ўлганим йўқ,
Ёв қўлига таслим ҳам бўлганим йўқ.
Мен элимнинг юрагида яшайман,
Эрк деганнинг тилагида яшайман.*

SHIRIN ZABONIM MENING

Қайсидир йили матбуотда аччиқроқ бир мақолам чиққан эди. Мен уни атай аччиқ бўлсин деб ёзмаганман, албатта. Кўнглимда борини азбаройи куйинчаклик билан тўкканман қоғозга, холос. Кўнглим эгри бўлса — Худо шоҳид, жазомни берар. Лекин астойдил ёзганим, бирор кимсани ранжитиш ё бошқа бир ғаразим бўлмагани рост.

Шуни ўқиган экан чоғи, кечаги замонда ҳам, бугун ҳам бағоят эътиборли бир зот илк бор танишганимизда дафъатан каминани бағрига босиб, “Миллатни сиз мендан ҳам кўпроқ яхши кўраркансиз!” деб қолди. Худони яна шоҳидликка қўйсам гуноҳ бўлмас, аммо қарангки, шу чоққача миллатни севиш-севмасликни ўйлаб кўрмаганманми (шоир эмасман-да), бу туйғуни тарозига солмоқ ҳам хаёлимга келмаган экан. Ахир, уни яхши кўрсам-кўрмасам — ўзимники, ўзимга муносабат эса ўзимнинг ихтиёримда. Шундай эмасми?

Германиянинг қайси бир канцлеридан “Сиз Германияни яхши кўрасизми?” деб сўраганларида бир зум ўйга толиб, “Мен хотинимни яхши кўраман”, дея жавоб қилган экан.

Шундай, кўнгли деганларига ўзингиздан бошқа хўжа йўқ. Яхши кўрсангиз — отангизга раҳмат, баракалла, энди унга хизмат қилинг, уни авайланг, эъзозланг, бироқ буни миннат этиб жар солмоқ шарт эмасдир. Элнинг жарчию жуфтгарчиси сизсиз ҳам етиб ортади. “Унинг сену мендек шоирлари кўп, юртга энди фидолар керак”, деб устоз Эркин Воҳидов мардона гапни айтган.

Аччиқ мақоламизга қайтайлик. Камина унча-мунча китоб ёзган, бир талай киноларга бош қўшган, аммо ҳеч қачон бу қадар эътиборга тушмаган эдим: кўнғироқ устига кўнғироқ, табрик, эътироф! Хурсанд бўлган бўлсам бордир-у, бу ҳол мени кўп ҳам руҳлантириб юборгани йўқ — калтабинларча янада аччиқроқ бирор мақолага киришиш шарт эмаслигига ақл етди, шекилли. Чунки ўша мақолани ёзаётим ҳам, ундан сўнг ҳам биров билан, хусусан, ўзим билан мусобақа қилмоқ хаёли ўтмаган. Кўнғилда бори ёзилди, ўқилди — вассалом. Унинг заҳри кимнингдир дилида қолган-қолмагани — бошқа масала, айб муаллифда эмасдир.

Камтарин муаллифнинг камтарона мулоҳазаси шуки, мўл-кўл ширин-шакарнинг ичида жиндак аччиғи ҳам бўлса, ҳеч бокиси йўқдир. Ширинхўрлик — болаликка, ёшликка хос одат. Лекин зинҳор-базинҳор фазилат саналмайди — на ёшлиқда, на кейин. Табиатда ҳам, табобатда ҳам меъёру мувозанат қоидалари бор. Уни бузсангиз — жабри ўзингизга.

Эркин

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳририят:

Фахриддин НИЗОМ
(бош муҳаррир ўринбосари)

Дамин ЖУМАҚУЛ
(масъул котиб)

Муҳиддин РАҲИМОВ
(бўлим мудир)

ШОҲСАНАМ
(бўлим мудир)

Ольга ЖОЛДАСОВА
(бўлим мудир)

Наргиза УСМОНОВА
(саҳифаловчи)

Машраб НУРИНБОЕВ
(фотомуҳбир)

Жамоат кенгаши:

Дилором АЛИМОВА

Абдулла АЪЗАМ

Хуршид ДАВРОН

Нуриддин ЗАЙНИЕВ

Баҳоқир ЗОКИР

Нажмиддин КОМИЛ

Султонмурод ОЛИМ

Хайриддин СУЛТОН

Нурислому ТУХЛИЕВ

Абдурахим ЭРКАЕВ

Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ

Муртазо ҚАРШИБОЙ

Фарҳод ҲАМРОЕВ

Иброҳим ҲАҚҚУЛ

Муассис — Республика Маънавият ва маърифат кенгаши.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 0219-рақам билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.

Журналдан кўчириб босилганда манба қайд этилиши шарт.

Шевърий осорлар журнаlining ўз ташаббуси билан чоп этилади.

Манзилми: 100047, Тошкент шаҳри, Мовароуннаҳр кўчаси, 6-уй

233-10-68
239-46-16
239-05-19

Журнал андозаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

“Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси. 100029, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

2009 йил 16 сентябрь куни босмахонага топширилди. Қоғаз бичими 70x100 / 167

6 босма тобок. 646-бўйртма. Нашр адади 3000 нуска.

tofakkur@inbox.uz

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

Қайғусини қувончга айлантирган эди... Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири Абдулла ОРИПОВ билан суҳбат.....4

ЯНГИ АСР МУАММОЛАРИ

Кўчқор ХОНАЗАРОВ. Террорчилар тенглик тарафдорими?.....12

Элдор УСМОНОВ. Экологик муносабатларнинг глобаллашуви.....15

Демократия — тадрижий жараён. “Ҳиндистон — Марказий Осиё” жамғармаси директори Нирмала ЖОШИ билан суҳбат.....18

АҚЛ МУНОЗАРАСИ

Абдурахим ЭРКАЕВ. Фан билан динни “бирлаштириш”га эҳтиёж борми?.....22

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Мирпўлат МИРЗО. Гардун ҳамон ўша, янгидир ҳавас.....30

Нодира АФОҚОВА. Сўзнинг либосида ғайбнинг асрори.....34

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Муҳаббат ШАРАФИДДИНОВА. Хатдир кўнгил дафтари.....38

SAHIFALARIDA

саҳифаларида

ШАРҚУ ҒАРБ ФАЛСАФАСИ

- Баҳодир ЗОКИР. Эркинлик ғояси
такомили.....46
- Гулноза РЎЗМАТОВА. Қалб қатламлари.....56

ИНСОН ЎЗИНГ, ИНСОН ЎЗИНГ

- Музаффар ТУРСУН. Ҳар одам —
бир олам.....60

РУҲИЯТ САБОҚЛАРИ

- Шавкат ҲАЙИТОВ. Мажзублик
саодати.....64

АҚЛ МУНОЗАРАСИ

- Фритъоф КАПРА. Системали
фикрлашнинг беш мезони.....70

НАВОИЙ СОҒИНЧИ

- Иброҳим ҲАҚҚУЛ. Сабр — ирода иши.....74

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

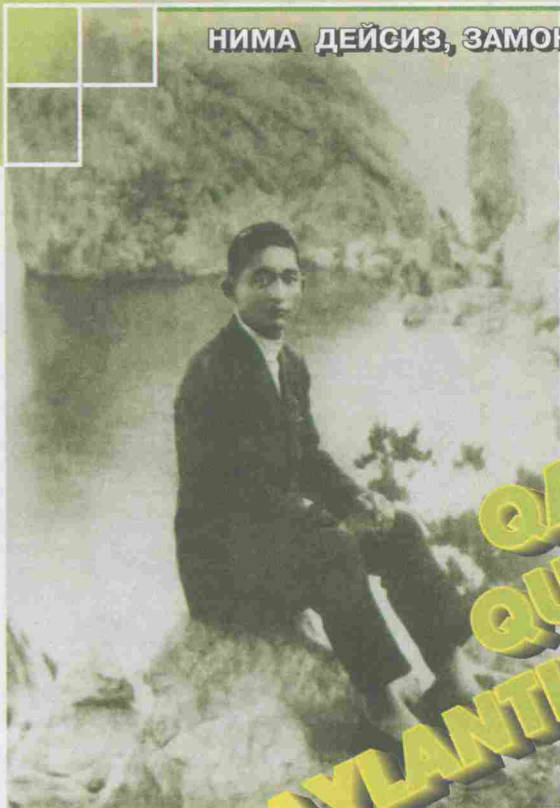
- Дилмурод ҚУРОНОВ. Безавол
ҳақиқатлар.....76

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

- Музаффар ТОЖИБОЕВ. Фаровонлик
шартлари.....82
- Дилбар САЪДУЛЛАЕВА. Халқ ва
ҳокимият бирлиги тимсоли.....83
- Ойбек ШЕРАЛИЕВ. БМТ: Жанубий
Кавказ геосиёсати.....83
- Гўзал АҲМЕДОВА. Россия ташқи
сиёсатида Марказий Осиёнинг ўрни.....85
- Рустамбек ШАМСИДДИНОВ,
Хуршидбек ҚУРБОНОВ. “Учлик” ҳайъати:
мудҳиш мужодала.....86
- Тоҳир ҲОТАМОВ. Таълим — тараққиёт
пойдевори.....87
- Зиёда ҚОДИРОВА. Илмий ижодда
моделлаштириш.....88
- Бобоҳон БЕРДИЕВ. Амирликнинг
маъмурий-худудий тузилиши.....90
- Нормурод ҲАМРОЕВ. Тараққиёт
омили ҳисобланган куч.....91
- Умид МАВЛОНОВ. Билиш масаласи
Али Сафий талқинида.....92
- Бахтиёр ҲУСАНОВ. Савдода
бошқарув маънавияти.....93
- Журналнинг инглизча мухтасар
мазмунни.....95

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

QAYG'USINI QUVONCHGA AYLANTIRGAN EDI...

*Ўзбекистон Қаҳрамони,
халқ шоири Абдулла ОРИПОВ
билан суҳбат*

— Абдулла ака, Президентимиз Ислом Каримов миллий адабиётни ривожлантириш масалаларига доир фикр-мулоҳазаларида “Совет даврининг тарбиясини олган аксарият ёзувчиларимиз узоқ йиллар ҳукмрон мафкура руҳида ижод қилган, лекин уларнинг кўпчилиги коммунистик тузум ғояларини сўзда маъқулласа ҳам, аслида ич-ичидан уларни қабул қилмаган. Негаки, коммунистик тузум инсоннинг, бинобарин, миллат ва халқнинг эркин ва озод яшашига, миллий тафаккур, диний қадриятларга қарши бўлганини ижод аҳли ҳаммадан кўра чуқурроқ англаган”, деган ниҳоятда адолатли гапни айтдилар. Юртбошимизнинг ана шу теран фикрларига асосланадиган бўлсак, “ҳукмрон мафкура руҳида ижод қилган” шоирлардан бири, таваллудига 100 йил тўлган Ҳамид Олимжоннинг ижодий меросини қандай ўрганишимиз керак?

— Муҳтарам Президентимизнинг миллий адабиётимизни ривожлантиришга доир мулоҳазаларида ниҳоятда зарур ва залворли фикрлар баён қилинди.

Адабий жараёнга давлат миқёсида назар ташлаш ҳар жиҳатдан муҳим ва фойдалидир. Биринчидан, ҳар бир адиб ўз ижодий изланишларининг замон маёғига нечоғли мослигини фаҳмлаб олади. Иккинчидан, воқеа ва ҳодисаларга баҳо беришда қайси йўлдан бораётганини англаб етади ҳамда янги ижодий парвозларга ҳозирланади. Президентимизнинг тавсия ва фикрлари

адабиётимиз босиб ўтган тарихий йўлларни ҳаққоний ва адолатли баҳолашимиз учун мустаҳкам асос бўлиб хизмат қилади. Жумладан, ўтган шўро даври адабиётига яхлит муносабат билдиришда турли мулоҳазалар, иштибоҳлар, саволлар мавжуд эди. Чунончи, нега фалон шоир ватани Ўзбекистон, халқи ўзбек бўла туриб, уни баралла куйламади? Ёхуд нега фалон шоир фақат хай-баракаллачилик билан шугулланди? Ёки фалон адиб миллий кадриятлари-мизни байроқ қилиб кўтармади ва ҳоказо...

Албатта, ўртага савол қўйиш жуда осон. Жавоб бериш учун эса ўша оловнинг ичидан яна бир карра ўтиш керак бўлади. Тасаввур қилинг, наинки катта бир мамлакат, балки жаҳон пролетариати “Эрта-индин коммунизм курамиз!” деб турса-ю, бир кимса чиқиб, “Ҳаммаларинг бекор айтибсизлар, коммунизм йўқ гап!” қабилидаги эътирозни ўртага ташласа!.. Ундай одам турган жойида отиб ташланарди ёхуд жиннихонага равона бўларди.

Илмда инсон боласи муҳитнинг маҳсулидир, деган теран фикр бор. Тўғри, одамзодда ирсият белгилари ҳеч қачон йўқолмайди. Лекин унинг дунёқарashi, ҳиссиётлари шаклланиши муҳит билан бевосита алоқадордир. Руҳий хасталар касалхонасида беморларнинг нуқси шифокорларга ҳам ўтиб қолиши исботланган. Чунки у ҳам — бир муҳит.

Аслида, гўзал жамият курамиз, деган орзунинг ҳеч бир ёмон жойи йўқ. Барча миллатлар ва халқлар баробардир, тенгдир, деган гап гоётада жозибали, ҳаммага ёқади. Бироқ бу гоёлар, орзу-истаклар фақат қоғозда қолиб кетса-чи? Барча миллатлар тенг деб эълон қилинган жамиятда бирданига “оға” ва “ини” миллатлар пайдо бўлиб қолса-чи? Ўртада савол туғиладимиз, йўқми?

Шунингдек, инсон юмшоқ пластилин ҳам, қаттиқ металл ҳам эмас. Уни букиб ёки эритиб, хоҳлаган буюм ясашга ҳаракат қилиш табиат қонунларига зид. Инсонда фақат ўзигагина хос бўлган қалб ва сезги, фикрлаш йўсинлари, меҳр, ғазаб, қувонч ва қайғу туйғулари мавжуд. Миллионлаб одамни доимий равишда ягона кайфиятда ушлаб туришнинг асло иложи йўқ. Бундай ҳолат фақат байрамларда ёки ғалаба дамларида юз бериши мумкин. Бошқа вақтларда эса одам боласи тирикчилиги билан машғул бўлади. У ҳам касал бўлади, соғаяди, тўй қилади, айрилиқ азобларига учрайди, номард, нотанти зотлардан зарба ейди. Ҳақиқатни ахтаради. Уни гоҳ топади, гоҳ йўқотади. Чорасиз қолгандан сўнг ўзини бениҳоя ёлғиз ҳис қилади ва коинотга боқиб, қайдандир нажот ахтара бошлайди. Бу нажот — ёлғиз Парвардигор деган хулосага келгач, ақидаларни маҳкам ушлайди.

Инсоннинг руҳий-маънавий харитаси, тахминан, ана шундан иборат. Инсон боласи қачон, қаерда, қайси тузумда яшамасин, барибир инсондир. Жамиятнинг жўяли гоёлари, илму фан, фалсафа унга мадад беришга ва уни тушунишга шошилмоғи даркор. Бироқ мадад бериш ҳисобига унинг эркини чеклаб қўйиш қайси адолатга тўғри келади?

Айтилган ана шу фикрлар юзасидан ўтган шўро даври ҳаётига назар ташласак, ғалати манзарага дуч келамиз: йўлнинг у томонида бир сафга тизилган бир хил одам шахдам қадамлар билан ишга бораётир; йўлнинг бу томонида эса худди шу тахлитдаги бир саф одам шахдам қадамлар билан ишдан қайтаётир. Улар бир хил кўшиқ куйлайди, бир хил шиорни ирод этади.

Улар орасида мустақил фикрлайдиган шахслар бор-йўқлиги эса номаълум. Ўша давр адабиёти қахрамонлари ана шу қолипдан четга чиқолмасди. Сабаби, асар муаллифининг ўзи ўша қолип ичида эди. Ваҳшатли соқчилар ушбу жараённи ниҳоятда сергаклик билан кузатиб турар, кимдир бошқача роқ фикрласа ёхуд қадам қўйса, дарҳол йўқ қилинар эди.

Ўзбек шоир ва адиблари ана шу муҳит ичида қандай ижод қилганини бир тасаввур этиб кўринг! Юртбошимиз адолат билан таъкидлаганидек, **“...давр тақозосига кўра, ёзувчилар яшаш учун, ўз истеъдодини рўёбга чиқариш учун коммунистик тузум билан муроса қилишга мажбур бўлган. Шу маънода, мустабид тузум даврида виждон азобини ким кўпроқ тортган, деса, мен доимо бу ҳаётнинг маъно-мазмуни, инсоннинг кадр-қиммати, эл-юрт тақдири ҳақида қайғуриб яшайдиган одамлар ва уларнинг олдинги қаторида бўлган ижод аҳли деб айтган бўлардим”**.

— Ҳамид Олимжон поэзиясида бахт ва шодлик мавзуси алоҳида ўрин тутди. Шу боис бўлса керак, уни “қизил шоир” дегувчилар ҳам оз эмас. Лекин бир нарсани тан олиш даркорки, унинг ўша шеърлари ҳам ниҳоятда жўшқинлик ҳамда поэтик маҳорат билан ёзилган...

— Кўпгина истеъдодли шоирлар сингари Ҳамид Олимжон ҳам ўша давр кemasи ичида эди. Ва у ҳам бошқалар қатори кема сардори буюрган кўшиқни куйлади. Хўш, бунинг ажабланарли жойи борми? Агар шу кўшиқни куйламаса, шоир кемадан улоқтириб ташланиши турган гап эди.

Демак, ҳар бир ижодкорга баҳо бераётиб, у яшаган ижтимоий-тарихий муҳитни назардан қочирмаслик керак. Айни чоқда бу узрхоҳлик “арпа уни баҳонаси”га айланиб кетмаслиги шарт. Назаримда, бир қисм адиблар фақат ўша қизил ғоялар билангина яшади, унга астойдил ишонди. Бошқа бирларининг қалбида эса, аҳён-аҳёнда бўлса-да, пинҳон ва мубҳам туйғуларнинг учкунлари йилтираб қоларди. У ўзининг буюк боболарини ёдга олишни, она тилининг гўзаллиги билан фахрланишни истарди, халқининг ҳақ-ҳуқуқлари бошқалар билан тенглашувини орзу қиларди, ота-боболари асрлар мобайнида тилдан қўймаган Парвардигор номини такрорлагиси келарди.

Албатта, адабий жараённи сунъий равишда гуруҳларга ажратиш тўғри эмас. Ҳар бир ижодкорнинг меросига индивидуал тарзда ёндашмоқ зарур. Шу жиҳатдан қараганда, Ҳамид Олимжон шодликни бошқалардан кўпроқ куйлаганга ўхшади. Ижодкор фақат сиёсий ғояларга садоқати билангина баҳоланса, унинг воиздан фарқи қолмаган бўлур эди. Лекин ўша замонда оддий қофиябоз бирор шiorни уйқаштириб берса, у Навоий ва Пушкиндан баландроқ кўйилди. Бадиий маҳорат ва истеъдоднинг сариқ чақачалик ҳам қиммати йўқ эди. Истеъдод шундоқ мўъжизакор кучки, у ҳатто энг сифатсиз матодан ҳам гўзал буюм ярата олади. Ҳамид Олимжоннинг “Россия” шеърини эсланг. Шеърнинг моҳияти ўзбек халқининг тарихий мақомига асло тўғри келмайди. Бироқ у нақадар гўзал! Истеъдодсиз одам энг чиройли матодан ҳам уддалаб қўлқоп тикиб бериши маҳол. Демак, ушбу калитнинг асл номи истеъдоддир. Ҳамид Олимжон истеъдоди барқ уриб турган шоир эди. Қайси мавзуга қўл урмасин, уни санъаткорона куйлай билди. Шеърларида ҳар жиҳатдан мукамалликка эришди. Маъно ва мазмун жиҳатдан ҳар қанча танқид остига олмайлик, барибир, бу ижод гулшанида тенгсиз маҳорат бўй таратиб туради.

Биз Ҳамид Олимжонни шодликни кўпроқ куйлаган деяпмиз. Лекин у фақат ўйин-кулгини куйлаган давра шоири эмас эди-ку! Улкан тарихий ҳақиқатлар, ўша замоннинг дардлари, уруш, тинчлик, виждон, севги, вафо, садоқат сингари ўлмас ҳислар шоир ижодида қатлам-қатлам бўлиб турибди-ку! Шодликни куйлаётган шоир бирдан Муқанна бўлиб фарёд чекади. Севгидан бахтлиман деб турган ошиқ шоир Офелияга кўшилиб нола қилади.

...Шундайин латофат, шу оқ кўкракка
Наҳот муносибдир шу гамгин либос?
Онанг шунинг учун суюнганмиди,
Наҳотки, шу сифат гўзалликка хос?

Жавоб бериб кўр-чи, номард табиат,
Бунчалик гўзални нечук яратдинг?!
Ўзинг гуноҳқорсан, осийсан беҳад,
Нечун яратдинг-у, ўтларга отдинг?

Ҳали севишмоқда шумиди маъно?
Фақат азоб бордир қисматда наҳот?
Наҳотки, севгига шудир таманно,
Наҳот гўзал учун фақат, фақат дод?..

— Ҳамид Олимжон феноменининг боиси нимада деб биласиз? У атиги 35 йил умр кўрган жўшқин шоир, ҳам тарихий драматик асарлар яратган драматург, ҳам халқ оғзаки ижоди вакиллари ҳомийси, ҳам моҳир таржимон, ҳам арбоб... Сизнингча, бу фавкуллодаликнинг сабаби нима бўлиши мумкин? Буларнинг барига у қандай улгурди? Ё бу фавкуллодалик унинг табиатида бормиди? Бугун 35 ёшларнинг кўпчилигини “бола” атаймиз. Ё Ҳамид Олимжондек бетакрор истеъдодни замонаси етилтирганми?

А. НАЗАРОВ. “Ўрик гуллаганда”

— Албатта, худо берган умрни ҳар ким ҳар хил кечиради. Уни бирон бир йўсинда тушунтириб бўлмайди. Саъдий ва Гётелар саксон ёшдан кейин ҳам “гуллаб турган”. Лермонтов ва Тўқайлар ўттизга кирар-кирмас, “ялт-юлт” этиб ўтиб кетган. Ҳамид Олимжон феноменига келсак, ҳеч шубҳасиз, бу ҳодисада қодир табиатнинг деймизми, Яратган эгамнинг деймизми, аралашгани аниқ. Ахир, наинки ўттизга, балки тўқсонга кириб ҳам лаллайиб юрганларнинг сон-саногии йўқ. Бу ҳодиса ҳатто турли жонзотлар қавмида ҳам учрайди. Масалан, юзлаб бедов от орасидан биттагина тулпор чиқиб қолиши мумкин!

Бу ҳодисага фатализм ёки мистика нуқтаи назаридан баҳо бермоқчи эмасман. Лекин Яратувчининг қодир кучидан сира кўз юмиб бўлмайди. Яна бир сабаб ўша давр муҳити билан ҳам боғлиқ эди. Ҳамид Олимжон арбоб сифатида ҳам жамоага даврабошилиқ қила олиш қобилиятини намоён этди. Драматурглик билан таржимонлик эса ижодкорнинг кундалик юмуши эканини таъкидлаб ўтиришга ҳожат бўлмаса керак. Лекин буларнинг барига, бор-йўғи ўттиз беш йил яшаб улгуришни фавқулоддалик дейиш мумкин. Саволингизда “Ҳамид Олимжоннинг бетакрор истеъодини замонаси етилтирганми?” деган жойи бор. Тўғри, замони уни оёқости қилмади, бу — бор гап. Лекин ҳар қандай лойдан ҳам ҳуштак чиқавермайди-ку!

Умуман, Ҳамид Олимжон мансуб авлод вакилларининг истеъдод даражаси ғоят юксак экани ҳайратланарлидир. Бу, албатта, жадидлар замонида бошланган улкан руҳий тўлқиннинг давоми бўлиши мумкин. Кейинги авлод адибларининг парвози у қадар баланд бўлмагани эса ҳаммамизга аён. Шу сабабли биз “катта” деб атайдиган авлод адибларининг мақоми кейинги даврларда ҳам баралла кўзга ташланиб турди. Орада улар даражасидаги сиймолар кўп эмас. Яна ким билади дейсиз...

— Ҳамид Олимжон ҳаётда, адабиётда, умуман, адабиёт тарихида бирмунча илоҳийлаштирилиб, ўзи яратган эртакларнинг қаҳрамонларига ўхшаб қолмаганми? Сизнинг шоир ижодига ихлосингиз баланд, унга руҳан яқинсиз, шеърлар бағишлагансиз, ёзган мақолаларингизда ҳам номини эҳтиром билан тилга оласиз. Хуллас, Ҳамид Олимжон ва унинг даврини яхши билган ижодкор сифатида айтинг-чи, биз билмаган Ҳамид Олимжон қандай зот эди? Унинг бизга ноаён яна қандай жиҳатлари бор? Шоирнинг баъзи ижодкорларга муносабати ҳақида турли майда гаплар ҳам юради...

— Ижодкорлар табиатида мақтовга ўчлик йўқ эмас. Агар мақтовга у ростдан муносиб бўлса, ҳеч кимга малол келмайди. Сизга бир мисол келтириб ўтай. Ўтган колхоз тузуми даврида “меҳнат куни” деган тўлов бўларди, яъни колхоз аъзоси бўлган тўртта одам бир кун далани айланиб келса, ишлаган ҳисобланарди ва уларга меҳнат ҳақи ёзиларди. Ёзувчилар уюшмаси ҳам қарийб колхоз жамбасига айланиб қолган эди. “Сен ҳам, мен ҳам, у ҳам уюшма аъзоси, қолаверса, коммунистмиз. Демак, ҳаммамиз баб-баравармиз. Талантингни эса ўзинг пишириб е!” Мана, сизга ҳақиқий манзара! Тенгдошларини сира камситмаган ҳолда айтиш керакки, Ҳамид Олимжоннинг ижоди ва фаолияти ҳамманинг эътироф этишига арзигулиқдир.

Илоҳийлаштириш масаласига келсак, бу ҳам — доимо учраб турадиган “инсон омили”. Ҳамид Олимжон, Фафур Фулом, Миртемир каби устозлар чинакам эътирофга муносибдир. Ва бунга улар ё тириклигида, ё ўлимидан кейин эришди.

Бир ижодкоримиз “Ҳамид Олимжоннинг мамлакатда ўттиздан ортиқ бюсти бор экан”, дея гижиниб гапирганини эслайман. Мен шунда ўзимча, “Ҳой биродар, бошқаларнинг бюстини санаб юргандан кўра, ўз ижодингни уддаласанг-чи!” деганман.

Вақт ниҳоятда югурик. Унинг ҳам ўз мавсумий “мода”лари бўлади. Адабиётимиз тарихига асрларни ўлчов қилиб, назар ташлайлик-чи. Ҳар асрда юзлаб, балки минглаб шоир яшаб ўтган. Лекин уларнинг айримларигина бизгача етиб келди. Баъзи марҳум ижодкорларни бой ва обрўли қариндошлари то имконлари тугагунча кўтар-кўтар қилиб, майдонга бошқаларни йўлатмасликка урингани сир эмас. Буларнинг баъри ўткинчи. Тешик пуфакни, ҳар қанча ҳаракат қилманг, шишира олмайсиз!

Ўтган ижодкорларнинг ҳаёт ва фаолияти ҳақида ножоиз миш-мишлар тўқувчи одамлар доимо бўлган. Улар узоқ даврлар мобайнида Пушкинни “тирранча” деб юрган. Бунинг тагида ё кўр ҳасад, ё маҳдуд маҳаллийчилик, ёхуд гуруҳбозлик ва балки ота-боболаридан ўтган қасос ва ўчга ўхшаш туйғу ётади. Эсимда, бир кимса ўз қавмини улуглаш мақсадида уни Ҳамид Олимжонга қиёслаб, турли асоссиз миш-мишларни тарқатиб юрди. Бундайларни адабий жамоатчилик сазойи қилиши керак...

Марҳум учун мақтов ё танқид ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас. Иккаласи ҳам биз тириклар учун зарур. Ана шу ўринда бизга холислик ёрдамга келади. Жузъий бир хулоса шуки, Ҳамид Олимжоннинг ижодий истеъдоди юксаклигини ҳеч ким инкор этолмайди.

Қадим-қадим замонлардан буён тилга тушган шахсларнинг ижоди билан бир қаторда шахсиятига ҳам қизиқишга кучли бўлиб келган. Дейлик, Амир Темури бобомиз ёхуд Навоий ҳазратларининг яшаш тарзи, феъл-атвори кимни қизиқтирмайди? Масалан, мен ўзим “Соҳибқирон” асаримни ёзиш жараёнида Темури бобомизнинг инсоний қиёфаси ҳақида юзлаб манбани кўришимга тўғри келди. Бу маълумотларнинг баъзи бирлари бошқасига мос келмаслиги мумкин. Лекин барибир асосий маълумот юзага чиқади ва у авлодларга бориб ётади. Масалан, Навоий ҳазратларининг феъли ниҳоятда нозик бўлгани хусусида замондошлари деярли бир хил маълумотни ёзиб қолдирган.

Ўтган шўро даври мафкураси дарсликларга киритилган адибларнинг таржимаи ҳолини гоёвийлик шиори остида ўз сиёсатига мослаб қайчилаб ташлаган. Александр Пушкиннинг ҳаётига доир кўпдан-кўп ёзишмалар эълон қилинмаган. Ёхуд пролетар ёзувчиси Максим Горькийнинг бир вақтлар кўча одами — “бомж” бўлиб кун кўргани муттасил равишда яширилган.

Бизнинг дарсликларимизда ҳам ана шу услуб ҳукмронлик қилган: ўзларига керак бўлган ёзувчиларнинг болалиги албатта муҳтожликда ўтган, бойлардан жабр кўрган, бувилари эртаси сўйлаган ва, ниҳоят, шўро даврида улар ёруғликка чиққан...

Албатта, бу “андавачилик”дан Ҳамид Олимжон образи ҳам холи эмасдир. Маълумки, 37-йиллари Зулфияхонимнинг учта акаси сиёсий қатағон қилинган, улардан бири отиб ҳам ташланган. Ҳамид Олимжон уюшмага раис бўлган йилларда унинг қайноғаларига доир тарих рўқач қилиниб, ана ўша “душманлар”нинг синглисига уйланган, дея ғавғою тўполонларни роса авжига чиқаришган.

Зулфияхоним сўнги достони — “Хотирам синиқлари”да учала акасининг фожиали қисмати ҳақида изтиробли сатрлар битиб кетди. (Муҳтарама шоирамиз шу достоннинг бир жойида “Куйганман. Бош-оёқ куюк жисмимнинг / Нимасин ёқарди дўзах ўтлари...” деганлари бежиз эмас-да.)

Шу гапни ҳам айтиш лозимки, аввалги даврларда яшаб ўтган шахслар ҳақидаги хотиралар ҳам директив ва сиёсий характерда бўларди. Ҳамид Олимжон ҳаёти ҳақида эса жўяли хотира ҳам ёзилмаган. Шунга қарамай, машҳур шоирнинг шахсий ҳаёти, феъл-атвори авлодларни қизиқтириши табиий. Бизга маълум бўлишича, бу фавқулодда шахс ғоят интизомли ва меҳнаткаш, болапарвар, меҳмондўст инсон бўлган. У боғида гул ўстиришга ишқибоз экан. Тонг саҳарда туриб, соат ўнгача ижод билан шуғулланиб, сўнгра давлат ишига кетган. Ҳамид Олимжон кўнгли очиқ инсон бўлганининг яна бир белгиси шуки, у ҳазил-хузулни хуш кўриб, топиб айтилган зукко бир гапдан хандон отиб, яйраб кулар экан. Шоирнинг дўстларига ёзган ҳазил-мutoйиба мисралари ҳам шундан дарак бериб туради.

Ҳамид Олимжон ҳаётсевар инсон бўлиб, оилада ўғил фарзанд туғилишини кўп орзу қилган экан. Ҳатто туғилмаган ўғлига бағишлаб шеър ҳам ёзган. Бу ҳам, албатта, ўзбекчиликнинг анъанавий бир белгиси.

— Ҳамид Олимжон ҳалокатга учрамаганида ҳозирги мақомида турармиди? Чунки унга замондош бўлган, ўз даври шиорларини ёниб куйлаган баъзи адабий сиймоларнинг кейинги тақдири ҳаммамизга маълум. Шу маънода, Ҳамид Олимжон ҳаёт бўлганида, унинг бугунги шухратига путур етмасмиди, деган савол туғилиши ҳам табиий...

— Бу ниҳоятда азобли, изтиробли савол. Инсон боласи умри қандай кечишини бирор кимса башорат қилолган эмас. Ана, Фарбда Этель Лилиан Войнич деган инглиз адибаси тўқсон ёшдан ҳам ошиб дунёдан ўтди. У бир замонлар — ҳали қизлик даврида машҳур “Сўна” романини ёзиб қўйган экан. Умрининг сўнгги йилларида Войнични топиб суҳбатлашганларида бу аёл ўзининг ёзувчилигию “Сўна” романини аранг эслаган! Шунақаси ҳам бўлар экан-да. Ёхуд Лев Толстой ёши саксондан ошганда ҳам қалами еру кўкни зириллатиб турган. Усмон Носир, Ҳамид Олимжон каби ижодкорлар яна нималардир ёзиши мумкин эди, деган армон тинчлик бермаслиги тайин. Биз эса уларнинг ижодий имконияти, руҳий захираси ниҳоятда катта бўлганини доимо ҳис қилиб тураемиз.

Мустақиллик келгач, аввалги даврларда ижод этган айрим адиблар ўзини ҳар хил тутди. Кимлардир эски кўникмаларидан воз кечолмай, тарих адолатини ҳазм қила билмади. Бошқа бир мардонавор адиблар эса, бекиниб ётган булоқ кўзи дафъатан очилган каби, ўзини ёрқинроқ намоён этди. Шу ўринда мен устоз Озод Шарафиддиновнинг “Эътиқодимни нега ўзгартирдим?” деган иқрорномасини эслаш ўринли деб ўйлайман. Ҳамид Олимжон ҳаёт бўлганида ана шундай бир иқрорнома ёзиши ҳам, ёзмаслиги ҳам мумкин эди. Бунга энди ҳеч ким кафолат бера олмайди. Лекин Асқад Мухтор ибораси билан айтганда, уларнинг “ўнгланиб кетишига ишонгиси келар одамнинг”.

Ҳар ҳолда халқнинг хурриятга эришганидан ўша миллатнинг ҳар қандай инсофли фарзанди қувонмай туролмаслигини кўнглим сезади.

Шундай ҳолида ҳам Ҳамид Олимжон мактаби унутиладиган мактаб эмас. У — маҳорат мактаби. У — шеърят мактаби. У — санъат мактаби.

— Ҳамид Олимжоннинг барҳаётлиги ҳақида ўйлаганда яна бир жиҳат кишини ташвишга солади: ҳозирги ёш ижодкорларнинг аксарияти шоир лирикасига бефарқ қарамоқда. Айрим ёшлар эса фақат имтиҳондан ўтиш учун-

гина унинг ижодига кўз югуртириб олаётгандек тасаввур уйғотади. Улар на-зарида, Ҳамид Олимжон шеърляти бугун ўз умрини яшаб бўлгандек. Сиз бу холни қандай изоҳлайсиз?

— Истиқлол даври иждокорларга ўз руҳиятини барча мураккабликлари билан намоён этишга имкон берди. Афсуски, ўтган даврлар шеърлятида шоир шахсияти, унинг дарду аламлари мутлақо кўзга ташланмас эди. Улар отаси ё онасининг вафоти муносабати билан ёзган марсияларини ҳам ҳаммадан яширган. Ахир, совет кишиси “йиғламаслиги” керак эди-да. Ана шу ойнак билан қаралганда, ҳозирги ёшлар Ҳамид Олимжон лирикасига бирмунча бефарқ муносабатда бўлиши мумкин. Лекин менинг уларга айтадиган бошқа гапим бор: Ҳамид Олимжоннинг шеърля санъатини ўрганинг, она тилимизнинг нақадар гўзал товланиб туришини ҳис этинг.

Умуман, нимани ўқиб, нимани ўқимаслик ҳақида йўриқнома бериш но-жоиз. Аммо фалон ҳайвонот боғида фалон оху бор, шуни бориб кўринг де-йиш мумкин. Давр инсонлари адабиёт билан турли чорраҳаларда, турли вазиятда учрашади. Бири — кириш имтиҳони топшираётганда, иккинчиси — диссертация ёқлаётганда. Уларга кундалик юмушлар деб қараш тўғрироқ бўлади.

Баъзилар абадиятни ҳайкал қўйиш, жилд-жилд асарлар нашр этиш йўли билан “ташқил қилиш” мумкин деб ўйлайди. Лекин унинг ижоди ёдгорлик-ка айлана оладими? “Қутадғу билиг”, “Ҳибат ул-ҳақойиқ” каби асарлар оша инсониятнинг умумий мулки сифатида авлодлар диққатини ўзига торта оладими?

Бу гоят мушкул савдодир. Бинобарин, барча унутилмас устозларимизни, жумладан, Ҳамид Олимжоннинг иждодий меросини бағрикенглик билан кўкси-га босиб, баҳолаб турган истиқлол замонимизга шукрона айтамиз.

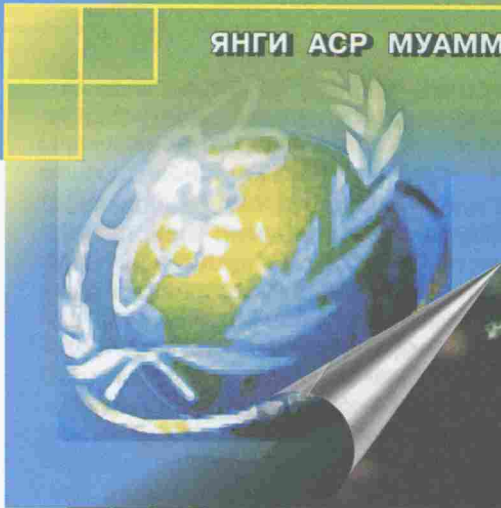
Ҳамид Олимжоннинг қахрамони Муқанна озодлик учун қурбон бўлаётган-нини англаб, авлодларга васиятнома хитобини шундай изҳор этган:

*Халққа айтинг, мен асло ўлганим йўқ,
Ёв кўлига таслим ҳам бўлганим йўқ.
Мен элимнинг юрагида яшайман,
Эрк деганнинг тилагида яшайман.*

*...Яна кимки, Ватан учун жанг қилса,
Яна кимки, ёв ҳолини танг қилса,
Яна кимки, ёвни қувса ватандан,
Менинг чеҳрам кўринади ўшандан.*

Илоҳо, мана шу хитоб Ҳамид Олимжоннинг ўзига ҳам насиб этган бўлсин!

Мурод АБДУЛЛАЕВ
суҳбатлашди.

TERRORCHILAR TENGLIK TARAFDORIMI?

Инсоният ўз ўтмишига назар солар экан, ҳар бир даврда қанчадан-қанча тилсиму синоатга дуч келади. “Тилсим”, “синоат” дейилганда, одатда, сирли воқеа, ғайритабиий жараён ва шу кабилар назарда тутилади. Ана шундай тилсим, синоатлардан бири шуки, аслида жамият ривожланган сари кишиларнинг билим доираси кенгайиб, ижтимоий ўзгаришларни таҳлил этиш қобилияти ҳам юксалиб бориши зарур. Шунга мувофиқ, унинг ёвуз хатти-ҳаракатлар олдини олиш, булар йўлига ғов қўйиш усуллари ҳам такомиллашмоғи лозим. Бирок, афсуски, жаҳон тажрибаси бунинг тескарисини кўрсатмоқда. Глобаллашув даврида тобора авж олаётган террорчилик фикримизнинг яққол исботидир.

Ҳозир дунёдаги аксар давлатларда ушбу бузғунчи кучга қарши курашувчи тузилмалар барпо этилган, улар олдига аниқ мақсад ва вазифалар қўйилган. Лекин бу ташкилотлар фаолияти кутилган самарани беряпти деб бўлмайди. Инсоният ҳар дақиқада янги бир портлаш рўй беришидан хавотир ва таҳлика ичида яшамоқда. Вазиятнинг таажжубли томони шундаки, амалга оширилаётган қатъий чора-тадбир-

лар, кузатиш ва тадқиқотларга қарамай, террорчилик марказлари, уларнинг таянч нуқталари, молиявий ва иқтисодий манбалари, ташкилий тузилишига доир саволларга ҳануз тайинли бир жавоб олингани йўқ. Демак, муаммога юзаки ёндашилмоқда, аллақандай сиёсий ва иқтисодий кучлар инсоният мана шу тахлит “муаллақ” яшашидан, шубҳа ва кўрқув остида кун кечиришидан манфаатдор кўринади.

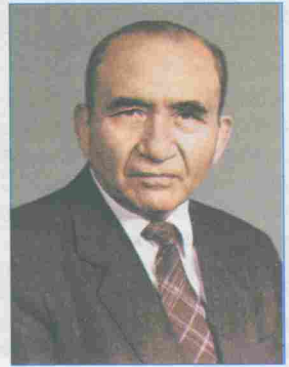
Назаримизда, жаҳон миқёсида тараққиётга ғов бўлиб, унинг маромини секинлаштираётган бу кучлар шу қадар қудратлики, террорчиликка қарши курашувчи барча тузилмалар уларнинг хоҳиш ва кўрсатмасидан четга чиқа олмайди. Бир сўз билан айтганда, ҳозирги даврда Ер юзи бўйлаб сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий дастакни қўлида тутиб турган халқаро бирлашмалар башарият тақдирини ўз манфаатига мос изга солмоқда. Кейинги олтмиш йилдан зиёдрок давр таҳлили шуни кўрсатадики, бу куч, асосан, Иккинчи жаҳон урушигача дунёнинг учдан икки қисмини мустамлака ёки ярим мустамлака сифатида эгаллаб турган давлатлардир. Тўғри, Иккинчи жаҳон урушида фашизм

тор-мор қилинди, вақти келиб истибдод таянчи бўлган СССР парчаланди, мустамлакачилик барҳам топди. Бироқ инсоният хануз тенгсизлик чангалида қолиб кетмоқда. Тадқиқотлар энг юқори ялпи ички даромадга (ЯИД) эришган давлатларнинг 80 фоизи ўтмишда мустамлакачи ва ярим мустамлакачи бўлган, ўша даврларда йўлга қўйилган халқаро иқтисодий ва сиёсий муносабатларни, маблағ, тажриба ва алоқаларни ҳозиргача сақлаб келаётган ва кенгайтираётган давлатлар эканини кўрсатяпти. Демак, Иккинчи жаҳон урушидан кейинги сиёсий чора-тадбирлар оламни ўзгартиргани йўқ: ўша-ўша ўнлаб мамлакатлар аҳолиси қолоқ ва қашшоқ аҳволда яшамоқда; бу жабрдийдалар ҳаёти фақат сиртдан, шаклан ўзгарди, холос — улар турмушига “парламент”, “сайлов тизими” каби тушунчалар кириб келди, сиёсий партиялар тузилди, Европага хос лавозимлар жорий этилди, лекин бу миллатлар ҳаёти мазмунан Иккинчи жаҳон урушигача қандай бўлса, XXI аср аввалида ҳам деярли шу ҳолича турибди.

Тўкин-сочин, ҳузур-ҳаловатда яшаётган Фарб ва Шимол халқлари ҳаёти, очночор, азоб-уқубатда кун кечираётган Шарқ ва Жануб халқлари турмуши, яъ-

ни бир-бирига мутлақо зид бундай икки хил яшаш тарзининг ёнма-ён мавжуд бўлиши террорчиликнинг манбаи ва ҳаракатлантирувчи кучи экани шакшубҳасиздир.

Муаммони кескинлаштирадиган омиллардан яна бири Фарб ва Шимол билан Шарқ ва Жануб орасида тобора чуқурлашиб бораётган руҳий-маънавий тафовутдир. Ўтмишда Фарб ва Шимол халқларининг маданий ривожини, асосан, ижобий мазмун ва шаклга эга эди, чунки биз кўзда тутатган XVI-XIX асрларда Фарб ва Шимолда руҳий-маънавий ҳаёт янги сифат босқичига кўтарилиб, бу туб ўзгаришлар илмфан, санъат ва адабиётда инсон моҳиятини янада теран англаш сари янги йўллар очди. Галаба нашидасидан масрур Фарб ва Шимол XX аср ўрталаридан бошлаб маданий ва маънавий соҳадаги ютуқларидан ҳаволаниб, кўнгилхушлик-

нинг янгидан-янги усул ва шакллари уммонига шўнғиб кетди. Шу йўлда у инсоннинг энг теран ва энг покиза ҳис-туйғулари, жумладан, ҳаё ва олижанобликни оёқости қила бошлади. Фашистик ва нодемократик сиёсий идора усулларида халос бўлган Фарб ва Шимол энди ахлоқ соҳасида ҳам либерализм ғояларидан фойдалана бошладик, бу бозор иқтисоди корчалонларига жуда қўл келди — фаҳш ва беҳаёликнинг янги-янги шакллари йўлаб топиб, уни товар сифатида “пештахта”га қўйиб, бойлик орттириш воситаларидан бирига айлантириб олди.

Ахлоқий-маънавий қадриятларни ёқлаган ҳолда Фарб ва Шимолни инсонпарвар йўлга даъват этувчи, қолаверса, Ер юзидаги халқларнинг сиёсий, ҳуқуқий, фуқаровий ҳамда моддий тенглиги тарафдори бўлган кучларнинг заиф томони шундаки, улар ортида қудратли давлатлар гуруҳи, нуфузли халқаро ташкилотлар, замонавий ҳарбий қўшинлар йўқ. Бундай тузилма ёки кучни яратиб бўлмаслиги ҳам олдинданок аён. Негаки, дунёда ҳозирги аҳвол сақланиб қолишидан манфаатдор кучлар бунга йўл қўймайди.

Бугунги давр терроризмининг Ер юзидаги мавқеи ва илдиэлари таҳлил қилинганда, биринчидан, унинг тарихий, сиёсий, ахлоқий-маънавий томирлари ниҳоятда чуқур экани ва уларни бир ёки бир неча тадбир ёрдамида тубдан қўпориб ташлаб бўлмаслиги яққол кўзга ташланади.

Дунё аҳлини терроризм хавфидан қутқариш учун ҳукмрон сиёсий кучларнинг фаолияти мазмунини тубдан ўзгартирмоқ зарур. Бу кучлар террорчиликни қўллаб-қувватлаб турибди. Чунки уларга олам нотинч ва тарқоқ бўлиши ҳар жиҳатдан қулай ва маъқул. Айни чоқда ҳозирги замон терроризми раҳнамолари ҳам гўё инсониятни охир-оқибат ягона истиқболли йўлга олиб чиқадиغان ҳамда эзгу манзилга етказадиган усулни танлаб “фаолият”

кўрсатмоқда. У ҳам бўлса, энг замонавий воситалар ёрдамида илғор ва ривожланган мамлакатларга қарши қўпоровчилик қилишдир.

Терроризмнинг пировард мақсади зулуксиз ва муттасил қўпоровчилик ҳаракатлари билан жаҳон сиёсатини белгилаб бераётган давлатлар ва кучларнинг дунёдаги бошқа халқларга бўлган муносабатини тубдан ўзгартиришга мажбур этишдир. “Ўз норозилик ва газабимизни ифода этишда бизнинг ягона қуролимиз террордир” дея даъво қилади бу “жабҳа” назариётчилари.

Етакчи давлатлар бу ҳақиқатни афкор оммага рўй-рост маълум этиш ўрнига террорчиларни бадном қилиш билан овора бўлмоқда ва улар хуружидан жабр кўрганларга ёрдам бериб, ўзларини мазлумлар ғамхўри этиб кўрсатиш билангина чекланмоқда.

Шуни ёдда тутиш керакки, глобаллашув даври террорчилиги олдингиларидан тубдан фарқ қилади. Авваллари террор айрим сиёсий гуруҳлар ёки баъзи қудратли шахслар ўртасида зиддиятлар ўта кескин тус олган чоқлардагина қўл уриладиган сўнги чора эди. Глобаллашув даври террорчилиги эса Ер қурраси бўйлаб ёйилган воқелик бўлиб, башариятни бу хавфдан узил-кесил халос этиш учун барча давлатлар, бутун инсоният оёққа қалқмоғи зарур.

Террорчиликни таг-томири билан йўқотишга доир кенг миқёсли курашларга, табиийки, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти раҳнамолик қилмоғи лозим. Бу ташкилот таъсис этилгандан буён ўтган олтмиш йилдан зиёдроқ вақт мобайнида бой тажриба орттирди. БМТ энди маслаҳатчи, тинчитувчи, юпатувчи, тиювчи ташкилотдан бутун инсониятга хавф солиб турган муаммоларни ҳал қилиш сари барча кучларни сафарбар этувчи тузилмага айланмоғи лозим.

ЯНГИ АСР МУАММОЛАРИ

Элдор УСМОНОВ

EKOLOGIK MUNOSABATLARNING GLOBALLASHUVI

Ўзбекистон Президенти Ислон Каримов “Юксак маънавият — энгилмас куч” аса-рида глобаллашув жараёнининг асосий йўналишлари ва оқибатлари ҳақида сўз юритар экан, биз қаламга олаётган мавзу — экологик сиёсий муносабатларнинг глобаллашиш тамойиллари ва хусусиятлари-га ҳам тўхталиб, бошқа қулайликлар қато-рида “...экологик офатлар пайтида ўзаро ёрдам кўрсатиш имкониятларининг орти-ши”га ҳам “глобаллашув туфайли эришил-моқда” (Ислон Каримов. *Юксак маънави-ят — энгилмас куч. Т., “Маънавият” нашриё-ти, 2008, 111-112 бетлар*), деб ёзган эди.

Айни шу жараён турли миллатлар ва давлатлар ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик алоқаларини жадал ривожлантириш ба-робарида кун тартибида долзарб бўлиб турган экологик сиёсий муносабатлар глобаллашувининг “мафқуравий постулат-лари” ва принципларини аниқлашга ёр-дам бермоқда.

Сир эмаски, халқаро экологик сиёсий муносабатларни амалга оширишда ҳам тенг ҳуқуқлилиқ, ўзаро манфаатдорлик, их-тиёрийлик, ҳудудий яхлитлик, хавфсизлик, эгаменлик, экологик хавфсизликни хур-матлаш, бир-бирларининг ички ишлари-га аралашмаслик принциплари муҳим аҳамиятга эга. Айни шу принциплар

БМТнинг 1992 йили Бразилия-нинг Рио-де-Жа-нейро шаҳрида экология муаммо-ларига бағишлаб ўтказилган кон-ференцияси дек-ларациясида ўз ифодасини топ-ган ва қонуний ҳужжат мақомини олган эди.

Бугунги кунда “совуқ уруш” барҳам топгандан кейин вужудга келган мустақил давлатларнинг табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги миллий сиёсатларини хал-қаро экологик муносабатларга мослаш-тириш зарурати тугилмоқда. Чунки айни чоқда глобал кўламдаги хавфсизликни таъминлаш муаммоларини ҳал этиш бо-расидаги саъй-ҳаракатлар экологик бар-қарор ривожланиш мезонлари билан ўл-чанади. Бунинг ичида рус файласуф олими А.Урсулнинг: “Ҳозирги вақтда “тараққиёт фалсафаси” ўрнини “хавфсизлик ва бар-қарорлик фалсафаси” эгалламоқда” (Ур-сул Д.А. *Экологическая проблема и агро-ноосферная революция. Москва, 1994, стр. 107*), деган фикри ҳам тасдиқлайди.

Элдор УСМОНОВ. *Фалсафа фанлари номзоди.*

Муайян минтақалардаги экологик вазиятнинг кескинлашуви ўзаро алоқадор хавф-хатарлар келиб чиқишига ва уларнинг глобаллашувига ҳам сабаб бўлади. Булар сирасига сайёра миқёсида экологик вазиятнинг беқарорлиги, геоиклимий фалокатлар (сув тошқинлари, ёнғинлар, зилзилалар ва ҳоказо), шаҳарларда аҳолининг ҳаддан зиёд кўпайиши, руҳий-асабий таранглик, оммавий ишсизлик, миграция (аҳолининг ялпи кўчиши), ижтимоий-маънавий қадриятларнинг оёқости бўлиши (маънавий инқироз), тикланмайдиган табиий ресурсларнинг камайиб кетиши, атропо-муҳитнинг ифлосланиши киради.

Дунё мамлакатлари шу сабабга кўра ҳозирги замон глобал муаммоларининг кескинлашуви билан боғлиқ вазифаларни биргаликда ҳал этишни ўз ташқи сиёсатининг устувор йўналишларидан бири деб билмоқда.

Бугунги кунда халқаро экологик сиёсий муносабатларнинг глобаллашуви уч хусусиятга кўра характерланади. Биринчидан, экологик хавфсизлик тушунчаси ягона тизим сифатида барча соҳаларни қамраб олиб, глобал эҳтиёжга ва, қолаверса, ялпи цивилизация истиқболини белгилаб берувчи омилга айланди. Иккинчидан, маҳаллий ва ёки минтақавий экологик хавф-хатарларни бартараф қилиш орқалигина бутун инсониятнинг барқарор экологик тараққиётига эришиш имкони пайдо бўлади. Бунга Марказий Осиё минтақасида мавжуд Орол денгизининг қуриши, Қирғизистон жанубидаги ядровий чиқиндилар кўмилган жойлар, Қирғизистон ва Тожикистондаги омборлар сувидан қишда электр қуввати ишлаб чиқариш мақсадида фойдаланиш оқибатида дарёларнинг ўзанидан тошиб, қуйида жойлашган давлатларга юз миллионлаб доллар зарар етказаётгани ёки Тожикистондаги Сарез кўлининг тошиш хавфи билан боғлиқ кўплаб экологик муаммоларни ҳам мисол қилиб келтириш мумкин. Учинчидан, мавжуд муаммоларни можаро йўли билан эмас, муроса, сиёсий келишувлар йўли билан ҳал этиш зарур.

Бинобарин, халқаро экологик сиёсий муносабатлар глобаллашуви бутун инсониятга хавф келтирувчи таҳдидлар мавжуд-

лигини эътироф этиш ва уларга қарши биргаликда курашиш дастурига айланиши керак. Акс ҳолда, "инсон-жамият", "табиат-жамият" тизимидаги хавф-хатарлар кучайиб бораётган ҳозирги шароитда миллий манфаатларни волонтаристик-тоталитар усул ва воситалар билан мутлақлаштириш глобаллашув жараёнининг гуманистик мазмунига путур етказилади.

Экологик сиёсий муносабатларнинг глобаллашуви ва инсонпарварлашуви реализм, динамизм, комплекс ёндашув, демократизм ва гуманизм сингари принциплари ўз ичига олади. Давлатлараро ҳамкорликнинг ташкилий институтлари унинг реал механизми бўлиб хизмат қилиши мумкин. Албатта, ҳар қандай экологик муаммони ечиш кимнингдир ташаббусига боғлиқ. Бундай ташаббус халқаро ҳуқуқ меъёрлари ва принциплари доирасида бўлгандагина қонуний ва истиқболли бўлади.

Халқаро экологик сиёсий муносабатлар соҳасида миллий, ҳудудий ва умуминсоний манфаатларни уйғунлаштириш глобал экологик муаммоларни ҳал этишда тор миллий-утилитар, этноэгоистик ёндашувлардан воз кечишни талаб қилади. Зеро, миллатлараро экологик сиёсий муносабатлар глобаллашувида ҳар бир мамлакат, минтақа бутун дунёда экологик вазиятни соғломлаштиришга ўз ҳиссасини қўшиши лозим бўлади. Бу Марказий Осиё давлатлари бошлиқларининг Олмаота Кенгаши (1997 йил) Декларациясида ҳам ўз ифодасини топган эди.

Дунё давлатлари ўртасидаги экологик сиёсий муносабатлар интеграциялашувининг асосий шартларидан бири бўлган ўзаро манфаатдорлик муайян минтақадаги табиий ресурслардан ўзаро келишув асосида фойдаланишда яққол кўзга ташланади. Лекин кейинги вақтларда Марказий Осиёдаги сув ресурсларидан умумий тарзда фойдаланишда вазият кескинлашгани интеграция жараёнлари ҳамма жойда ҳам бир хил кечмаётганини кўрсатади. У ёки бу трансмиллий дарё ҳавзасида жойлашган давлатлардан бирортасининг сув ресурсларидан фойдаланиш бўйича мавжуд иккита халқаро конвенцияни менсимаслиги ва сувни товар сифатида сотишга ури-

ниши зикр этилган вазият кескинлашувига сабаб бўлаётгани ҳеч кимга сир эмас.

Минтақа давлатларининг ушбу муаммо юзасидан ўзаро муросага келиши қийин кечмоқда. Ўзбекистон Республкаси Президенти Ислон Каримов 2009 йил 28 апрелда Оролни қутқариш Халқаро фонди таъсисчи давлатлар раҳбарларининг Олмаота шаҳрида ўтказилган йиғилишида шу масала юзасидан ўз фикрни билдирар экан, "...биз, ўз халқи олдида, тарих олдида масъул бўлган давлат раҳбарлари, аввало, бугун ушбу баҳс-мунозараларни авж олдирмасдан ва уларга сиёсий тус бермасдан, умумий ёндашув нуқталарини топишимиз даркор, деб ўйлайман. Акс ҳолда, мамлакатларимиз, халқларимиз манфаатлари бир четда қолиб, учинчи кучларнинг стратегик ҳамда геосиёсий манфаат ва мақсадлари, минтақани бошқариш билан боғлиқ масалалар олдинга чиқиб қолиши мумкин", деб таъкидлаган эди.

Жаҳон жамоатчилиги ушбу масалалар кейинги пайтда сиёсий тус олаётганини хавотир билан эътироф этмоқда. Масалан, қирғизистонлик сиёсий шарҳловчи В.Боғатирёв ВРС вебсайтига берган интервьюсида Россиянинг Қирғизистон чегарасидаги Норин дарёсида электр станциялар каскадини, хусусан, Қамбарота электр станцияларини молиялаштириш ҳақидаги қароридан кўзланган асосий мақсад Ўзбекистонга босим ўтказиш эканини қайд этди. Франциядаги оммабоп электрон нашр "Les milieux des empires" эса "Ўзбекистон Республикасининг сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш борасидаги нуқтаи назари" мақоласида "Трансчегара дарё оқимларидан фойдаланиш, жумладан, гидроэнергетик иншоотлар қурилиши борасидаги қарорлар экология ва қўшни давлатлар манфаатларига зиён етказмаслиги лозим", деб ёзади.

Халқаро экологик сиёсий муносабатлар глобаллашувида ихтиёрийлик принципи мавжуд. Унга кўра, турли давлатларнинг икки томонлама ва кўп томонлама ҳамкорлиги халқаро ҳуқуқ меъёрлари асосида ихтиёрий равишда келишиб олиниши талаб этилади.

БМТнинг Рио-де-Жанейро конференциясида шундай дейилган эди: "Инсоният

ҳал қилувчи тарихий даврни бошдан кечирмоқда: цивилизация билан табиат ўртасидаги зиддиятлар сўнгги нуқтасига етди. Тараққиёт айна шу йўл билан давом этса, глобал экологик фалокатларга олиб келади" (*Атроф муҳит ва ривожланиш бўйича Рио де-Жанейро Декларацияси*. <http://www.un.org>). Бу ҳулосада ҳозирги давр таъминлари ва истиқболлари ўз ифодасини топган.

Бунинг олдини олишга мўлжалланган халқаро экологик сиёсий муносабатлар глобаллашувига эришиш учун қуйидаги вазифаларни амалга ошириш талаб этилади. Биринчидан, давлатларнинг миллий манфаатлари билан умуминсоният манфаатларини уйғунлаштириш зарур. Иккинчидан, экологик хавф-хатар глобаллашиб бораётган шароитда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ижтимоий-сиёсий, иқтисодий соҳаларда ҳам интеграцияни тақозо қилади. Учунчидан, давлатлараро ва миллатлараро муносабатлар тизимида экологик сиёсат устувор йўналишга айланиши давр талабидир. Тўртинчидан, муайян минтақадаги давлатларнинг экологик сиёсати интеграциялашуви, бошқа ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий соҳалардаги муносабатлари глобаллашувига ҳам асос бўлиб хизмат қилади.

Яна шуни ҳам қайд этиш лозимки, экологик сиёсий муносабатларнинг глобаллашуви муайян халқаро институтлар баробарида миллий институтларни ҳам қарор топтиришни назарда тутди. Чунки мавжуд муаммоларни ҳал этишнинг миллий механизми бўлмаса, халқаро институтларнинг фаолияти қутилган самарани бериши қийин. Бугунги кунда айна шу мақсадга қаратилган яшиллар партияси ёки "миллий экология ҳаракати"нинг нуфузи кун сайин ортиб бормоқда. Ўзбекистонда ҳам бу борада муайян ишлар қилинмоқда. Бунга яқинда ташкил этилган Ўзбекистон экология ҳаракатини мисол қилиб келтириш мумкин. Шу йил охирида миллий парламент ва халқ депутатлари вилоят, шаҳар ва туман кенгашларига бўлиб ўтадиган сайловда Ўзбекистон экология ҳаракатига Қонунчилик палатасида 15 та депутатлик ўрни берилиши қонун йўли белгилаб қўйилгани бунинг ёрқин далилидир.

ЯНГИ АСР МУАММОЛАРИ

ДЕМОКРАТИЯ — ТАДРИЖИЙ ЖАРAYОН

*“Ҳиндистон — Марказий Осиё”
жамғармаси директори
Нирмала ЖОШИ хоним билан суҳбат*

— Мухтарама Жоши хоним, Сиз шу йилнинг июнь ойида Тошкентда бўлиб ўтган Афғонистонни қайта тиклаш муаммоларига бағишланган халқаро конференцияда қилган маърузангизда бу мамлакатда тинчлик қарор топиши ва унинг муҳим коммуникация чорраҳасига айланиши Марказий Осиё минтақасининг гуллаб-яшнашига олиб келади, деган эдингиз. Умуман, бу ўлкада яқин ўртада тинчлик ўрнатилишига қанчалик умид қилиш мумкин? Ёки у Фарбнинг Евроосиёда жойлашган йирик давлатларга таъсир кўрсатиш воситаси бўлган “бошқариладиган кризис” маконига айланиб қолаверадими?

— Назаримда, Афғонистонга, одатдагича, “Марказий Осиё, Жанубий Осиё ва Яқин Шарқ ўртасида жойлашган буфер давлат” деб эмас, аксинча, муҳим йўллар кесишган мамлакат деб қараш унга бўлган муносабатимизни ҳам, фикримизни ҳам ўзгартиради. Шунингдек, Афғонистонга ташқи дунёдан бутунлай узилиб қолган ўлка деб эмас, аксинча, унинг бир бўлаги сифатида ёндашиш тўғрироқ бўлади. Ўтмишда Ҳиндистондан келаётган карвонлару савдо-сотиқ йўли бу макон-

дан ўтган кезлар Афғонистон улкан чорраҳа вазифасини ўтаган. Ўша йўл айнан шу мамлакат ҳудудида турли йўналишлар бўйлаб тармоқланиб кетган: бир йўл Шимол томон — Марказий Осиёга, бошқа бири Фарб томон — Туркменистон орқали Қора денгиз ва ундан нарига, яна бири эса Жануб томон — Яқин Шарққа олиб борган. Савдо-сотик қарвонлари минтақаю одамларни бир-бири билан боғлаган ва айни ҳол бу юртларга тараққиёт олиб келган. Бугун Афғонистон Жанубий Осиё минтақавий ҳамкорлиги уюшмаси (SAARC) аъзоси, яъни Жанубий Осиё структурасининг бир бўлагидир. Шунинг баробарида Афғонистон ва Марказий Осиё жуғрофий-сиёсий нуқтаи назардан бир-бирига боғлиқ. Бинобарин, Афғонистонда содир бўлаётган воқеа-ҳодисалар Марказий Осиё, хусусан, бу давлат билан чегарадош Ўзбекистон ва Тожикистонга ҳам таъсир кўрсатмасдан қолмайди. Эҳтимол, айни вақтда минтақадаги беқарорлик сабаб Афғонистонни чорраҳада жойлашган мамлакат сифатида тасаввур қилиш қийин бўлаётгандир, бироқ биз бу қарашни эътибордан қочирмаслигимиз керак. Аста-секин шу йўналиш бўйлаб одимлайверсак, бу бир кун келиб қатъий позицияга айланиши турган гап.

Тўғриси, “буфер давлат” атамаси кўпроқ салбий маънони англатади. Бундай давлатни минтақанинг бир бўлаги деб бўлмайди. У на бирор ҳамкорлик механизми ва на бирор ташаббуснинг таркибий қисми бўла олади. Афғонистонга нисбатан бундай ёндашув бирор бир фойдали натижа бериши даргумон. Фақат ўтмишгина бизга келажак йўлини кўрсатиб бериши мумкин.

Эҳтимол, Афғонистондаги вазиятга дахлдор йирик давлатларнинг барчаси ушбу можарони манфаатларидан келиб чиққан ҳолда “бошқариладиган ҳолат”да сақлаб туришга интилаётгандир. Нафақат Фарб, Россия ҳам минтақани ўз назоратига олишга ва шу йўл билан Фарбга таъсир ўтказишга уринмоқда.

— Сиз ўша маърузангизда Ҳиндистон Марказий Осиёни дунёвий, демократик ва ривожланган ҳолда кўришни истайди, деган фикрни билдирган эдингиз. Сизнингча, Ҳиндистон ташқи сиёсатида Марказий Осиёнинг ўрни қандай?

— Ҳиндистон учун Марказий Осиё давлатлари муҳим аҳамиятга эга. Улар Ҳиндистоннинг кенг маънодаги қўшнилари сирасига киради, яъни Ҳиндистоннинг ушбу минтақада ўзига яраша жуғрофий-сиёсий, стратегик, иқтисодий ва маданий манфаатлари бор. Бундан ташқари, Ҳиндистон ҳам, Марказий Осиё давлатлари ҳам дунёвий, демократик ва замонавий давлат қуриш йўлидан бормоқда. Биз келажакимизни диний ориентация асосида қуришни истамаймиз. Бундан ташқари, Ҳиндистон Марказий Осиё давлатларининг кўпвекторли сиёсатида муҳим ўрин тутати. У бу минтақа давлатларини ўзига дўст деб билади, қолаверса, улар билан тарихий ва маданий алоқаларнинг бой анъанасига эга. Бу мамлакатларнинг фаол ҳамкорлик сиёсати уларнинг ҳар бирига фойдали бўлишига шубҳа йўқ.

— Ўзбекистон билан Ҳиндистон Афғонистонни қайта қуришда қандай ҳамкорлик қилиши мумкин?

— Ҳиндистон билан Ўзбекистон уч томонлама ҳамкорлик тажрибасига эга десак бўлади. Ўзбекистондан Афғонистонга электр қуввати узатиш учун Пули Хумридан Кобулга линия тортилгани ва Кобулда 220/110/20 кВтли кичик станция қурилгани бунга ёрқин мисолдир. Бундай ҳамкорликни таълим, қишлоқ хўжалиги, соғлиқни сақлаш соҳасида ҳам йўлга қўйиш афғон халқи ҳаётини изга солишда асқатиши турган гап. Ушбу муаммога ечим топишда кўптомонлама ҳамкорликни амалга ошириш кони фойда бўлур эди.

— Бугунги кунда буюк давлатларнинг Афғонистондаги вазиятни изга солиш баҳонасида Марказий Осиё давлатлари ҳудудида ҳарбий базалар очишда рақобатга киришиб, минтақани ҳаддан зиёд ҳарбийлаштираётгани унинг келажагига қандай таъсир кўрсатиши мумкин?

— Менимча, Афғонистондаги террорчилик ва экстремистик кучларни тор-мор қилиш учун у ерда чет эл ҳарбий кучлари бўлиши муҳим. Модомики, жангарилар тишидан тирноғигача қуролланган экан, уларга бериладиган жавоб ҳам шунга яраша бўлиши керак. Мамлакатда чет эл ҳарбий кучларининг жойлаштирилиши аҳоли онгида тинч ҳаёт йўлини танлашга бўлган ишончни ҳам орттиради. Бироқ, шу билан бир қаторда, иқтисодий тараққиёт ва фаровонликка эришишга қаратилган тадбирларни амалга ошириш ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Бу афғон халқининг мамлакатни қайта тиклаш йўлидаги сўй-ҳаракатларига туртки бўлади. Эҳтимол, бу терроризм илдизларидан бирини кўпориб ташлашга ёрдам берар.

Россия Марказий Осиёда қандай мақсадни кўзлаб ҳарбий базалар очаётгани бизга қоронғи. Зеро, унинг қўшинлари Афғонистондаги террорчи ва экстремистларга қарши жангларда қатнашаётгани йўқ. Ушбу минтақада терроризм ва экстремизм хавфига асосан Афғонистон билан чегарадош давлатлар дуч келмоқда, шунинг учун ҳам чегара ҳудудида хушёрлик талаб этилади. Лекин катта ҳарбий базаларга ҳеч қандай эҳтиёж йўқ. Назаримда, Россиянинг бу хатти-ҳаракатлари бошқаларга босим ўтказишга уринишдан бошқа нарса эмас.

— Баъзи ғарблик экспертлар ўртасида демократияни турлаб бўлмайди, муайян жамиятда у бўлиши ёки бўлмаслиги мумкин, холос, деган қатъий қараш мавжуд. Умуман, маълум бир жамиятда демократияни жорий қилишда маҳаллий шарт-шароит (мамлакатнинг ичидаги ёки минтақадаги вазият, барқарорлик ва хавфсизлик муаммолари), халқнинг менталитети, анъаналари ҳисобга олиниши керак эмасми?

— Демократия тадрижий жараён бўлиб, у ҳар бир мамлакатнинг анъаналари, қадриятлар тизими ва ўзига хос хусусиятларига мос равишда ривожланиб бориши лозим. Фақатгина ушбу жараён ўз йўлидан тойиб кетмаса бўлди. Ғарб демократияси ҳам аста-секин тараққий этиб борган. Демократия тинмай ривожланиб бориши даркор, акс ҳолда у гуллаб-яшнаш олмайди. Тараққиёт учун эса, аввало, тинчлик ва хавфсизлик зарур. Бинобарин, ҳар бир давлат демократик жа-

раённи ривожлантириш учун қайси йўлдан бориш ва қандай ислохотлар ўтказиш кераклигини ўзи танлайди.

Демократия асослари эса Ҳиндистонда ҳам, Фарбда ҳам бир хил. Унинг рукнлари парламент, ижроия ҳокимияти, мустақил суд ҳокимияти, эркин матбуот ва фаол фуқаролик жамиятидан иборат. Ҳиндистонга келсак, у парламент демократияси йўлини танлади. Давлатимиз асосчилари этник гуруҳлар ва динлар сингари фавқулодда рангбаранглик мавжуд бўлган Ҳиндистон шароитига демократиянинг айнан шу андозаси мос келишини олдиндан кўра билган эди.

— *Халқ бошқаруви анъаналари бўлмаган, тоталитар бошқарув тизимидангина иборат совет империяси ўрнида вужудга келган Марказий Осиё давлатларида демократияни қарор топтиришда менталитет ва анъаналар яқинлиги ҳисобга олинса, Фарбникидан кўра Ҳиндистон тажрибаси кўпроқ асқатиши мумкин, деган фикрга қандай қарайсиз?*

— Тўғри айтасиз, Ҳиндистоннинг демократик жамият қуриш тажрибаси яхши намуна вазифасини ўташи мумкин. Боз устига, ҳинд ва Марказий Осиё халқлари анъаналари, қадриятлар тизими ва ўзига хос хусусиятлари бир-бирига жуда ўхшаш. Бу борадаги фаол ҳамкорлик иккала томон учун ҳам фойдали бўлиши шубҳасиз.

Фахриддин НИЗОМ
суҳбатлашди.

FAN BILAN DINNI "BIRLASHTIRISH"GA EHTIYOJ BORMI?

"Тафаккур"нинг жорий йил 1-сонида Зухриддин Исомиддиновнинг "Саркаш саволлар" мақоласини ўқиб, ўзимча беш-олти varaқ қоралаб қўйган эдим. 3-сонда Мансурхон Тоировнинг "Савол муҳимми ёки жавоб?" мақоласини ўқигач, аввалги қораламаларга бир оз қўшимча қилиш, ўзгартиришлар киритиш зарурати пайдо бўлди.

"Ақл мунозараси" рукнида чоп этилган бу икки мақолани ўзаро солиштириб, ўртада ҳакамлик қилиш ниятимиз йўқ. Аммо айрим мулоҳазаларни журналхон эътиборига ҳавола этиш эҳтиёжи бордай. Чунки ҳар икки мақола ҳам безовта тафаккурнинг, аммо турли қадриятлар тизими — дин ва фан орасида андак овора бўлиб қолган кишиларнинг "икрорнома-си"га ўхшаб кўринди. Балки, бу янглиш таас-суротдир. Билмадим...

Тўғриси, мен мақолаларда, айрим майда тафсилотларни истисно қилганда, баҳсни кўрмадим. Иккаласи ҳам замонавий илм-фан уюқлари олам ва инсон яратилиши тўғрисидаги диний-асотирий маълумотлар тўғри эканини "исботлаш"и (шунга ишора қилиши) ёки уларга зид келмаслиги ҳақидадир. Зухриддин Исомиддинов мақоласида ҳаётда тез-тез учраб турадиган "Яшашдан мақсад нима?" сингари "саркаш" саволларга жавобан анча жиддий, ҳатто баъзи ўринларда бирмунча те-ран мулоҳазалар юритилади.

Гарчи халқ ўша "саркаш" саволларга ўзича жавоб топиб қўйган бўлса-да, теран фикрловчи

кишилар, айниқса, максималист ёшлар ундан ҳар доим ҳам қониқавермайди.

Турмушда бундай саволлар жуда кўп. Масалан, "Бахт нима?" деган саволга жавоб беришга уриниб кўринг. Кундалик турмушда кўпинча, бахт инсоннинг орзу-ҳаваслари рўёбга чиқиши, ҳаётдан рози бўлишидир (ишидан, рўзгоридан, бола-чақасидан, маҳалла-қўйдаги обрў-эътибори, жамиятдаги мартабаси ва ҳоқазолардан қаноат ҳосил қилиши), деган талқинга дуч келасиз. Лекин аслида орзу-ҳаваснинг мезони нимадан иборат? Биринчидан, у мазмунан, шаклан собит ва барқарорми? Йўқ. Инсон улғайган сари орзу-ҳаваслари янгилана боради. Ҳар хил ёшда қайси бир ҳолатда у ўзини хотиржам, маълум муддат бахтиёр сезади, ҳаётдан қониқиш туяди. Бошқа бир ҳолатда эса, аксинча, безовта бўлади, турмушидан, омади чопмаганидан, бахтиқаролигидан нолийди. Иккинчидан, 6,5 миллиард инсон боласи ўртасида бир хил фикрлайдиган, онги, тафаккури, ҳис-туйғулари айнан мос келадиган икки кишининг ўзи йўқ. Кимдир оптимизмга, бошқа биров пессимизмга мойил. Яна кимдир теварак-атрофда содир бўлаётган воқеаларга анча лоқайд, ортиқча ташвиш билан болини қотирмасликка интилади, интеллектуал жиҳатдан танбал ёки биров... Учинчидан, инсон ўз орзу-ҳавасига моддий нафс ёки шухрат-парастлик, мансабпарастлик ва шу каби тамалар аралашиб қолган ё қолмаганини ҳаммиша ҳам пайқайвермайди. Баъзан у гўёки олижаноб мақсад учун, жамият ривожини, одамлар манфаати учун ҳолис хизмат қиляпман, эзгу ғояга ҳаётимни бағишляпман, деб ўйлаши мумкин. Аслида эса унинг хатти-ҳаракатлари анланмаган, ботинида кечаётган манманликнинг бир тури, ҳолис; эрта бир кун буюклик даъвоси бўлиб чиқиши ҳам ҳеч гап эмас.

Албатта, "саркаш" саволлар тафаккур ва виждонни безовта қилиб тургани маъқул. Аммо уларга жавоб тополмаган киши умидсизликка тушиб, ҳаётдан кўнгли совиб кетмаслиги керак. Агар (худога, олий қадриятларга, эзгуликка) ишонч йўқолса, инсоннинг яшашидан ҳеч қандай маъни қолмайди, у тирик мурдага, тафаккури муте кулга, ёки қаттол, ҳирси жиловланмаган ёвуз шахсга, зўравон ва юлғичга айланади. Бу

масала жаҳон адабиётида, хусусан, улурус ёзувчиси Ф.Достоевский ижодида чуқур таҳлил этилган.

Орзу-ҳавас, мақсад ва унга интилиш ҳақидаги мулоҳазалар чуқурлашгани сайин юқоридаги каби зиддиятли, ҳатто, бир-бирини инкор қилувчи турли нозик жиҳатлар чиқиб келаверади. Бу — табиий. Мураккаб, мавҳум тушунчаларни-ку қўя турайлик, бир қарашда содда, аниқ туюлган нарса ва ҳодисалар ҳам қарама-қаршиликлар бирлигидан иборат. Шу сабаб уларни ҳар томонлама, теран таҳлил этишга жазм қилсангиз, ўзаро зид ҳолатларга дуч келасиз.

Орзу-ҳавас моҳиятини аниқламасдан, "Бахт нима?" деган саволга жавоб бериш мушкул. Унга жавоб бермасдан, "Яшадан мақсад нима?" деган масала ечилмайди. Чунки яшашнинг маънисини, мақсадини "бахт" тушунчасини ҳам ўз ичига олади, аммо унга нисбатан анча мураккаб. Қадимги юнон файласуфларининг ҳаёт маънисини бахт ва роҳат-фароғатда яшашда (гедонизм ва эвдемонизм) деб билгани бежиз эмас. Бироқ ўша даврда ҳам, кейинчалик ҳам масаланинг бундай ечими кўпчиликни қониқтирмаган.

На фан, на динлар ушбу масалага қониқарли жавоб топа олган. Таврот, Инжил, Қуръони карим сингари муқаддас китобларда инсонни ахлоқий комилликка ундовчи, ҳалол меҳнати, эзгу амаллари, мустаҳкам эътиқоди билан нажот топишини уқтирувчи кўплаб кўрсатмалар, пандлар бор, ибратли мисоллар, илоҳий каромат ва мўъжизалар келтирилган. Аммо ҳақиқий мўминлик, Парвардигор иродасига бўйсуниб, у кўрсатган хидоят йўлидан бориш нимадан иборат, деган саволга динлар аниқ ва тўлиқ жавоб бермаган. Баъзи руҳонийлар ибодатга зўр бериш, ҳатто узлатга чекиниб, зоҳидона, ўта тақводор ҳаёт кечириш лозим, деса, бошқалари бунга қўшилмаган. Баъзилари ибодатни муҳим ҳисоблаган ҳолда, ундан адолатни устун қўйган (қирқ кунлик тоат-ибодатдан бир соатлик адолат афзал, деган нақлни эсланг).

Буюк аждодимиз Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг" асаридаги, агар ҳамма узлат ихтиёр этиб, тоққа (хилватга) кетиб қолса, халқни ким боқади, деган фикри, валий зот Баҳовуддин Нақшбанд ҳазрат-

ларининг “Дил ба ёру даст ба кор” даъвати фоний дунёда яшашдан мақсад фақат боқий дунёга тайёргарлик кўриш, тоат-ибодат орқалигина нажот ахтаришдан иборат эмаслиги тўғрисидаги хулосалардир.

Аммо “саркаш” саволлар яна кўндаланг бўлаверади: унда яшашдан мақсад мўътадил художўй бўлиб, меҳнат қилиб умр кечиришми? Бундай ҳаётда роҳат-фароғатга ўрин борми, унинг хирс ва нафсга айланиш чегараси қаердан ўтган ва ҳоказо.

Ҳаёт ўзгариб ва илгарилаб бораверади. Инсон болалик ва ўсмирликда ота-онаси ва жамиятга боқиманда бўлади. Унинг ўша вақтдаги масъулияти қобил фарзандлик, яхши тарбия топиш, билим ва ҳунар эгаллашдан иборат. Балоғат ёшига етгач, рўзғор тебратишда ота-онасига кўмаклашади, ўзи оила қургач эса, рўзғор ташвишлари ва фарзанд тарбиялаш масъулиятини зиммасига олади. Жамиятдаги инсоннинг мавқеи ва масъулияти ҳаёти давомида шу тариқа янгилиниб, ортиб бораверади. Улар боис инсоннинг интилишлари, олдига қўйган амалий мақсадлари, онги ва дунёқараши ўзгариб туради.

Лекин инсоннинг биоижтимоий мавжудот сифатидаги моҳиятидан келиб чиқадиган барча эҳтиёжлари фақат ўзгаришдан, юксалишдан иборат эмас. Улар орасида моҳиятан собитлик ва барқарорликка мойиллари талайгина. Айнан моҳиятан собит ва барқарор, аммо сифат ва миқдор жиҳатидан юксалувчи эҳтиёжларни тўлиқроқ қондириш, бу ишни қулайроқ ва тежамлироқ (ҳаётини хавф остига қўймасдан, ҳаддан ортиқ куч-ғайрат сарфламасдан) амалга ошириш учун турли меъёрлар, яъни оила, уруғ-жамоа, жамият, умуман, социум ичидаги муносабатларни тартибга солувчи қоидалар пайдо бўлган ва муттасил ўсиб, тақомиллашиб борган. Инсон муносабатлари ва ахлоқи негизини ташкил этувчи энг зарур меъёрлар тараққиёт жараёнида аста-секин умуминсоний қадриятларга айланган.

Ушбу қадриятлар инсон хавфсизлиги, моддий ва маънавий ҳаётига минимал кафолат бўлиб хизмат қилган ва уларни муҳофаза этган, турли иқтисодий-ижтимоий, сиёсий зўравонликлардан, маънавий адашиш ва иккиланишлардан, шу жумладан, “саркаш” саволлар туғдирадиган шуб-

ҳалардан унинг ўзини ҳам, имон-этиқодини ҳам ҳимоя қилган. Масалан, шариат талаб ва қоидалари олдида شوҳу гадо, хўжаю гулом, бою камбағал тенг. Бугун давлат қонунлари олдида ҳам барча баробар (аёнки, бу ерда гап қонунларни кимдир билиб ёки билмасдан бузиши ҳақида кетмапти).

Муҳаммад расулуллоҳ (с.а.в) динга қаттиқ берилмаслиқни буюрганида, умматларини мутаассибликдан огоҳ этиш баробарида турли “саркаш” саволларнинг гумонли домига тушиб, имонига путур етказиб қўйишдан сақланиш лозимлигини ҳам назарда тутган.

Бир мисол келтирсак: “Имом ал-Бухорий Нишопурга келганда, ундан Қуръоннинг яратилиши ҳақида сўраганлар. Ул зот бу саволга мажбуран жавоб бериб, “Қуръон — Оллоҳнинг қаломи, ғайримахлуқ (яъни яратилмаган — **А.Э**), бандаларнинг ишларию ҳаракатлари махлуқдир. Бу масалада имтиҳон қилмоқ эса бидъатдур”, деди” (*Шайх Абдуссалом ал-Муборакфурий, Имом ал-Бухорий, Т., 2008, 210-бет*). Оддий ўқувчи масаланинг тарихи ва моҳиятидан унчалик хабардор эмаслиги сабабли бу ўринда изоҳ жоиздир: Қуръони карим яратилганми (махлуқ) ё азалдан мавжудми деган масала исломда пайдо бўлган “саркаш” саволлардан биридир. Муътазилийлар Қуръон махлуқ, агар унинг ғайримахлуқлиги тан олинса, Оллоҳга ширк келтирган бўламиз, чунки азалу абад ҳисобланадиган Қуръон ҳам Оллоҳга тенглаштирилади, бу эса тавҳид таълимотига, ислом моҳиятига мутлақо зид, деган фикрда туриб олганлар. Халифалар Маъмун ва Муътасим даврида, Қуръон — ғайримахлуқ дейдиган уламолар ҳатто жазоланган. Муътасимдан кейин эса бунинг акси юз бериб, муътазилийлар таъқиб қилинган.

Расулуллоҳ (с.а.в) бундай ҳолатлар юз бериши эҳтимолини, умматлар ўртасига нифоқ тушишини олдиндан кўра билгани сабабли баъзи масалаларда баҳс ва мунозараларни тақиқлаб қўйган. Бу ҳақда Имом ат-Термизий ва Имом ибн Можа Абу Хурайрадан ривоят қилган муборак ҳадис бор (ал-қадар масаласида саҳобалар ўзаро баҳслашиб турганда Расулуллоҳ (с.а.в), сиздан олдингилар ҳам айнан шу маса-

лада тортишганларидан ҳалок бўлдилар, деб мунозарани манъ қилиб қўйган (*ўша манба, 211-бет*).

Табиийки, "саркаш" саволлар кўпроқ турли сиёсий-ғоявий мафкуралар, диндаги турли мазҳаб ва фирқалар ўртасида адашиб юрган кишиларнинг тинчини ўғирлайди. Худди шундай саволлардан яна бири фан ва дин муносабатига тааллуқли.

Жамият тараққиётида бурилишлар, сакрашлар юз берган ва бераётган даврларда аввалги қадриятлар тизими қайта баҳоланади ва янги қадриятлар тизими шакллана бошлайди. Бундай бурилишларга ижтимоий инқилоблар, миллий истиқлолга эришиш, баъзан эса уни йўқотиш сабаб бўлиши мумкин. Сакрашлар эса технологиялардаги, илм-фандаги, ахборот воситаларидаги, умуман, иқтисодий ва интеллектуал ҳаётдаги янги кашфиётлар, ютуқлар натижасида содир бўлади. Бундан ҳозирги давр ҳам мустасно эмас. Шундай ҳолларда баъзилар қадриятларнинг эски тизимидан тўлиқ ҳалос бўлолмай, янги тизимини эса тўлиқ қабул қилолмай аросатда қолади.

Фаннинг муттасил ривожланиб бориши XIX-XX асрларда шаклланган баъзи классик илмий қарашларни, тасаввурларни қайта кўриб чиқишни тақозо этмоқда. Бу — фундаментал фанлар учун табиий ҳол. XIX аср охири ва XX аср 20-йилларида янги кашфиётлар сабаб классик механика (Ньютон механикаси) тўғрисида турли танқидий фикрлар билдирилди. XX асрнинг 30-йилларида квант механикаси яратилгач, классик механика макроолам учун тўғри экани, микрооламда эса бошқа қонуниятлар амал қилиши маълум бўлди. Классик ва квант механикалари ўртасида оламни ўрганиш бўйича ўзига хос тақсимот юзага келди ва классик механикага таъна тошлари отиш тўхтади-қолди. Бугунги кунга келиб эса молекуляр биология соҳасидаги кашфиётлар дарвинизмга нисбатан "танқидий" фикрларни кучайтириб юборди.

Шу вақтгача квант механикаси ўрганилган масалаларга мутахассис бўлмаган кишиларнинг "тиши ўтмагани" сабабли баҳс ва мунозаралар асосан мутахассислар ўртасида олиб борилган. XX аср охири ва XXI аср бошларига келиб одамларнинг умумий савияси, илмий янгиликлар-

дан хабар-дорлик даражаси анча юксалгани боис энди мутахассис бўлмаганлар ҳам ўз фикрини фаол ва дадил билдирмоқда. Бу — тараққиёт белгиси. Аммо, таажжубки, ҳар ким ҳам негадир классик биологияга, аynиқса, Дарвин назариясига баҳо бера олам деб ўйлайди.

Қадриятлар тизимининг қайта баҳоланиши доимо зиддиятли кечади. Айрим олимлар эклектик ёндашувлар ёрдамида ўзаро зид қарашларни бирлаштиришга, "яраштиришга" уринмоқда. Кейинги 15-20 йил давомида муқаддас китобларда олам яратилиши ҳақидаги асотирларни "илмий" исботлашга бағишланган кўплаб мақолалар, китоблар пайдо бўлди. Муаллифлар бу борада фаннинг энг сўнгги янгиликлари, ютуқлари, жумладан, квант механикаси ва астрофизика фанларининг баъзи хулоса ва фаразларидан фойдаланмоқда. Улар муқаддас битиклар матнини ўзгартириб бўлмаслигини билади. Шу боис улардаги далиллар, макон, замон тушунчаларни усталик билан "мажозий" талқин қилади. Хуллас, турли мантиқий йўллар билан фан ва дин "яраштирилади".

Фан ва дин инсонга, жамиятга хизмат қилувчи ижтимоий ҳодисалар сифатидагина диалектик бирлик — қарама-қаршиликлар бирлигини ташкил қилади. Диний

тасаввурлар оламу одам ҳақида муқаддас китобларда баён қилинган маълумотларни ҳақиқат деб ишонишга, масалага иррационал ёндашувга, илмий тасаввурлар эса бу борада аниқ далил ва мантикий исботга, рационал таҳлилга асосланади. Фан илмий фаразни олға сурганда ҳам баъзи бир аниқ ва холис далилларга, назарий гоёларга, мантикий хулосаларга таянади, масалага рационал ёндашади. Динда илмий-мантикий чуқурлашиш, ортиқча баҳс-мунозаралар унчалик рағбатлантирилмайди, чунки улар умматни турли диний фирқаларга бўлиб юбориши мумкин. Буни Расулulloҳнинг (с.а.в) баъзи кўрсатмалари, Имом Бухорийнинг юқорида келтирилган сўзлари тасдиқлайди.

Фан ва динни эклектик қориштириб юбориш орқали бирлаштиришга бағишланган айрим мақолалар, ўқувчига қизиқ ва долзарб туюлишидан қатъи назар, истиқболсиздир. Рационал ва иррационал ёндашувлар баъзи масалаларда бир-бирини тўлдириши мумкин. Аммо бу, асосан, ҳар бир соҳанинг ичида юз беради. Масалан, исломда калом ва тасаввуф, фанда рационал таҳлил, эксперимент ва олимнинг уларга қайсидир жиҳатлари билан зид келувчи иррационал илмий интуицияси бир-бирини тўлдириши мумкин. Тарихий адабиётларда ёзиб қолдирилган Ибн Сино ва Майхонаий ўзаро учрашиб мулоқот қилганларидан кейин бир-бирига берган баҳолари (Ибн Сино, мен ақл билан билган нарсаларни Майхонаий қалб кўзи билан тўлиқ кўра экан, Майхонаий эса, аксинча, мен қалбим билан сезган ҳақиқатни Ибн Сино ақли билан билиб олган экан, қабилдаги тан олишлар) рационалистик (Ибн Сино) ва иррационалистик (Майхонаий) ёндашувларга беписанд қараш мумкин эмаслигига мисолдир.

Фан ҳеч қачон оламнинг, нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини тўлиқ, узил-кесил очиб беролмайди. Лекин вақт ўтгани сайин олам ҳақидаги илмлар бойиб, ҳақиқатга яқинлашиб бораверади. Дин, жумладан, диний мистика, ҳеч қачон олам ҳақида фақат ғайришуурий далиллар, асотирлар билан чекланиб қолмайди. Динда (мистик таълимотларда ҳам) олам, айниқса, жамият, инсон ҳақида жуда кўп амалий тўғри кузатишлар, умумлашма ва хулосалар бор. Баъ-

зан мистика бирор ҳодиса тўғрисида аниқ билим бермас-да, ҳодиса моҳиятининг айрим жиҳатларини тўғри пайқашга қодир, деган фикрга қўшилиш лозим. Шу боис фақат айрим ҳоллардагина дин ва фан бир-бирини тўлдириши мумкин. Бу кўпроқ инсоннинг маънавий-ахлоқий ҳаётида, эзгулик ва ёвузлик ўртасида эркин танлаш масаласини (ҳалол ва ҳаром, савоб ва гуноҳ, поклик ва нопоклик, адолат ва залолат сингари) ҳал қилишида юз беради.

Табиатшунос олимнинг тадқиқот объектига илмий ёндашувини унинг шахсий эътиқоди, динга ишониши ёки ишонмаслиги билан чалкаштирмаслик лозим. Олим диндор бўлиши мумкин (ўтмишда ҳам, ҳозир ҳам буюк олимлар ўртасида диндорлар кўп учрайди). Лекин тадқиқотда ва илмий мулоҳазаларда ҳақиқий олим аниқ далилларга, рационал таҳлил ва умумлаштиришларга, улардан келиб чиқадиган илмий-мантикий хулосаларга таянади. Эътиқодда эса у диний фарзлар, амалларни тўлиқ бажариб, Парвардигорга сидқидилдан ишонавериши мумкин. Хоразмий, Фарғоний, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек, Али Қушчи каби даҳо аждодларимиз, худди бошқа динларга мансуб буюк олимларнинг аксарияти сингари, ўз диний эътиқодига содиқ бўлган.

Улар фан ва дин Оллоҳ кўрсатмаларини бажаришнинг турлича, мустақил шакллари деб ҳисоблаган, фан ёрдамида табиатни илмий ўрганиш орқали инсон Оллоҳ қудратини, мўъжизалари ва ҳидоятининг баъзи жиҳатларини тўлиқроқ англайди, деб ишонган, фан ва динни бир-бирига қарама-қарши қўймаган ва илмий фаолиятни эътиқод амаллари билан чалкаштирмаган. Шу ўринда Ибн Синонинг уни куфрда айбловчиларга қарата, "Агар мен ҳам кофир бўлсам, бу дунёда мусулмон йўқ", деган тибобини эслаш ортиқча бўлмас.

Ислом дини ривожланишининг илк асрларида илм-фан равнақи учун барча шарт-шароит яратилган. Айниқса, IX-XI асрларда (Андалусда XII асрда ҳам) илм-фан ислом оламида гуллаб-яшнади. Аммо XI асрнинг 30-йилларидан ислом шарқида диний мутаассиблик, дунёвий илм-фанга беписанд қараш, буюк олимларни куфрда айблаш авж ола бошлади. Мансурхон Тоиров

тўғри таъкидлаганидек, аслида исломнинг илм-фанга муносабати жуда ижобий. Бу ҳақда муборак ҳадис ҳам бор: "Илм исломнинг ҳаёти ва диннинг устунидир". Бирок мутаассиб, жоҳил руҳонийлар сони кўпайиб борган сари, дунёвий илм-фанга салбий муносабат ҳам кучаяверган.

Мансурхон Тоиров жоҳил руҳонийнинг дунёвий фанларга салбий муносабатини ислом динининг фанларга муносабати билан чалкаштирмаслик кераклиги ҳақида ёзади. Бу — тўғри. Аммо, афсуски, динни руҳонийлардан, айниқса, уни ўзи истаган томонга буриб олган руҳонийлардан буткул ажратиб бўлмайди.

Шарқда ҳам, Фарбда ҳам динни фанга қарши қўйиш, фанни диннинг хизматкорига айлантиришга уринишлар доимо бўлган. Дунёвий олимлар орасида эса фанни динга қарама-қарши қўйишни француз энциклопедистлари ва маърифатпарварлари бошлаб берган. Уларни ҳам тушунса бўлади. Чунки ўрта асрларда Европадаги инквизиция судлари муқаддас китоблардаги тасаввурларга зид фикр билдирган ҳар қандай олимни аёвсиз жазолар, ҳатто тириклай гулханда ёқар эди.

Европада капитализм қарор топиб, черков давлатдан ажратилгач, фан ва дин ўртасидаги можаро аста-секин барҳам топди. Шундан сўнг Дарвин сингари табиатшунос олимлар муқаддас битиклардагидан айрича илмий далил ва фаразларни олға сура бошлади.

Аслини олганда, инсон ҳаёлига "Яшашдан мақсад нима?" қабиллидаги саволлар унинг ердаги умри ўткинчи экани билан чиқиша олмаслиги, ўзи ҳам англамаган ҳолда доимо ўлимдан қўрқиб яшаши сабабли келади.

Инсон қирқ йил умр кўрадимиз ёки саксон йил, тўқ яшайдими, ё оч, хузур-халоватдами ёки азоб-укубатда, барибир, интиҳо битта — ўлим. Айни шу ҳолатда дин уни ўлим қўркувидан халос қилади, руҳиятидаги кемтикликни тўлдиради: ердаги умр абадий умрнинг бир қисми, изтироб, азоб-укубат — инсонга Яратган томонидан юборилган синов, чидаса, имонидан қайтмаса, уни нариги дунёда мукофот кутиб турибди.

Фан ва динни бирлаштиришга уринишлар замирида ҳам англамаган қўрқув бор.

Ёшлигидан диний тарбия кўриб, динга муносабати сакрал (муқаддаслашган) тус олган киши улғайгач, ўзига хос маънавий зиддиятларга дуч келади. Бир томондан, ҳаётий тажрибаси, билимлари, замонавий илм-фан ютуқлари ундан олам тузилиши ҳақидаги диний қарашларга танқидий муносабатда бўлишни талаб қилади, иккинчи томондан эса, динга сакрал муносабат бунга мутлақо йўл қўймайди ва динга нисбатан пайдо бўлаётган танқидий фикрни онг остига сиқиб чиқариб юборади. Охир-оқибатда бундай кишилар фан ва динни ўзларича бирлаштиришга урина бошлайди.

Эътироф этиш лозимки, "Яшашдан мақсад нима?" деган саволга халқимиз кўринишидан жуда содда, мазмунан эса теран ва доно жавобни аллақачон топиб қўйган: "Яшашдан мақсад — эзгу ва савоб ишлар қилиш, ҳалол меҳнат билан жамоа, қишлоқ-дошлар (маҳалладошлар), эл-улус ҳурмати сазовор бўлиш, яхши ном қолдириш".

Мансурхон Тоировнинг "Савол муҳими ёки жавоб?" мақоласи умумий мазмунига ва услубига кўра, бир оз кескинроқ, бир томонлама ёндашув ва хулосаларга мойилроқдек таассурот қолдиради. Назаримизда, муаллиф ўз мулоҳазалари учун зарур ҳисоблаб мувожаат этган айрим тезисларни танлашда ва таҳлил қилишда бирёкламаликка йўл қўйган. Масалан, у шундай фикр билдиради: "Фан тарихидан аёнки, файласуфлар дунёни билиш масаласида узоқ мунозара қилиб келган. Материалистлар дунёни билиш мумкин деса, идеалистлар билиб бўлмайди, дейди, қабиллида сабоқ берилган бизга" (агар муаллиф фалсафа фанини ўқиб, шундай янглиш сабоқ олган бўлса, бундан фақат афсусланиш лозим). Аслида, дунёни билиш масаласида материалистлар ва идеалистларнинг аксарияти ўртасида принципиал зиддият йўқ. Ҳар икки томон бу масалада бирмунча яқдил бўлган. Фақат агностиклар (масалан, буюк файласуф И.Кант) нарса ва ҳодисаларнинг ички моҳиятини эмас, ташқи намоён бўлишинигина билиш мумкин, ички моҳият — "нарса ўзида" — бизга очилмайди, номаълум қолади, деган ғояни олға сурган. Идеалистлар орасида жуда озчилик бўлган субъектив идеалистларнинг олам-

ни билиш мумкинлиги ҳақидаги фикри салбийдир. Улар, бизнинг нарса ва ҳодисалар тўғрисидаги тасаввурларимиз сезги органларимиз бераётган маълумотлар орқали ҳосил бўлган образлардан иборат, уларнинг аслига мос ё йўқлигини билмаймиз, деган қарашни ёқлаб чиққан.

Материалистлар ва идеалистлар ўртасидаги принципиал баҳс дунёни билиш масаласи устида эмас, балки дунёнинг бирламчи асосида нима ётибди — материями ёки идеями, шу хусусдадир. Билиш масаласида материализм ва идеализмни ҳеч бир истисносиз ва изоҳсиз қарама-қарши қўйиш тўғри эмас. Мана шундай “арзимас” ноаниқликлар, одатда, масалани онгли ёки онгсиз равишда сохталаштиришга олиб келади. Таассуфки, муаллиф буни унутиб қўйган. Биз материализм ва идеализмга баҳо бериш, улардан бири ҳақ, иккинчиси ноҳақ, деган фикр билдиришдан йироқмиз. Аммо мантиқ илми, қўлланилаётган (қиёсланаётган, қарама-қарши қўйилаётган) тезислардан бирининг нотўғрилиги ҳам хато хулоса чиқарилишига олиб келади, деб ўргатади.

Мансурхон Тоиров “Биз билган борлиқни таркиб топтирувчи моддаларнинг фақат беш фоизга яқини инсон кашф этган қонунларга буйсуниши ва шу вақтга қадар материя деб қаралган тушунчага мос келиши, қолган тўқсон беш фоизи эса (фоизлар нима асосида ва қандай ҳисоблангани ўқувчига қоронғи — **А.Э.**) бу қонунларга тобе эмаслиги бугун ҳеч кимга сир бўлмай қолди”, деб қатъий ҳукм чиқаради. Аммо унинг материя замонавий фанда қандай тушунилиши ҳақида лом-мим демагани таассуфлидир. Муаллиф, файласуфлар материяни модда деб тушунади, деб ўйласа керак. Тўғри, XX аср бошларигача материя тушунчаси унинг аниқ муайян элементар шакли ва турлари билан чалкаштирилган. Масалан, бирламчи материя ва атом ўртасида айният белгиси қўйилган.

XIX аср охирилари — XX аср бошларидаги (ва сўнгги) кашфиётлар, хусусан, рентген нурлари ва атом ядроси ҳамда электроннинг кашф этилиши материя ҳақидаги юқоридаги тасаввур чекланган, бирёқлама эканини кўрсатди, бироқ материя тушунчасининг ўзини йўққа чиқармади. Бундан кейинги ютуқлар ҳам йўққа

чиқармайди, балки у ҳақдаги тасаввурлар чекланганини кўрсатиб бораверади. Қадимги даврда материяга тўрт унсурдан (тупроқ, сув, ҳаво, оловдан) иборат модда деб қаралган ва унсурларнинг турлича нисбати материянинг хилма-хиллигини белгилайди деб ҳисобланган. Кейинчалик узок давр мобайнида атом материянинг бирламчи, энг кичик бўлинмас зарраси деган фикр қарор топган. Фаннинг назарий ва экспериментал имкониятлари XIX аср охири — XX аср бошларигача ўзгача қарашлар, фикрлар вужудга келишига имкон бермаган. Элементар заррачалар ва квант механикаси ўрганадиган ҳодисаларнинг кашф этилиши материя тўғрисидаги эски тасаввурларнинг, яъни материянинг муайян кўринишини (турини, шаклини, тузилишини) материя тушунчаси билан чалкаштириш хато эканини тасдиқлади.

Мана, бир асрдан буён материя деганда инсон онгидан ташқарида объектив ва реал мавжуд бўлган, муайян хоссага эга (физикавий, кимёвий, биологик, ижтимоий ва ҳоказо, демак, информация ташувчи ва инсон онгида бевосита ёки билвосита — илмий асбоб-ускуналар ёрдамида — акс этувчи, акс этиши мумкин деб ҳисобланган) ҳар қандай ҳодиса тушунилади. Сокин ҳолатда пировард массага эга бўлмаган фотон, электромагнит тўлқини, магнит ва гравитация майдони ва шу кабилар ҳам материядир. Социумнинг ҳар қандай объектив мавжудлиги: инсон, оила, уруф-жамоа, қабила, меҳнат жамоаси, элат, миллат, бутун жамият ва ҳоказо ҳам материядир. Материянинг замонавий тушунчаси бизга маълум ва номаълум объектив мавжуд ҳодисаларнинг ҳаммасига тааллуқли, фақат 5 фоизини эмас, ҳаммасини қамраб олади.

Бугунги билимларимиз ўз давримиз фани имкониятлари билан чекланган. Табиат ва коинотнинг фанга номаълум кўплаб қонунлари борлиги, ҳал қилинмаган муаммоларнинг доимо мавжуд бўлиши унинг обрўсига асло путур етказмайди.

Мансурхон Тоировнинг мақоласи материя ҳақида эмас. Шу боис унинг гўёки йўл-йўлакай айтилган фикрларига эътибор бермаслик ҳам мумкин эди. Бироқ ана шу йўл-йўлакай айтилган фикр илмий тасаввурларни шубҳа остига қўйиши ва муаллифнинг

кейинги мулоҳазалари учун таянч бўлиши билан бир қаторда мақоланинг ўзига хос "исботлаш" услубини ҳам белгилаб берган.

Мантиқ илми қонунига (етарли асослар қонуни) биноан, тўғри ва қатъий хулоса чиқариш учун далиллар етарли бўлиши, ҳеч қандай иккиланиш ва заиф талқинларга ўрин қолмаслиги керак. Мақола муаллифининг "исботлари" ва хулосаларидан бирортаси ҳам бу талабга жавоб бермайди. Ахир, фанда янги аниқланган далиллар ҳали назарий жиҳатдан тўлиқ тушунтирилмагани ёки фараз сифатида олға сурилган назариянинг экспериментал йўл билан тасдиқланмагани диний асотир тўғрилигининг билвосита исботига айланмайди.

Албатта, ҳар қандай янги аниқланган далил, кашф этилган ҳодиса фандаги мавжуд назариялар томонидан тушунтириб берилиши, мавжуд қонунларга боғланиши лозим. Агар бунинг иложи бўлмаса, излашлар давом этиб, ё мавжуд назариялар бойитилади, ё янги назария вужудга келади ва янги қонунлар шаклланади. Илмий фаразлар ҳам шу тариқа далиллар ёрдамида тасдиқланиши лозим. Тасдиқланмаса, фараз ва унинг асосида ётган назария қайта кўриб чиқилади, унга ўзгартиришлар киритилади. Фаннинг ривожланиши йўли шу.

Фан янги кашфиётларни тушунтиришга ожизлик қилган ҳоллар динга мурожаат этиш лозимлигини ёки фан ва динни эклектик қориштириб юбориш мумкинлигини англатмайди. Фан ва диннинг предметлари ҳам, вазифалари ҳам ўзгача. Дин имон-эътиқод масалалари, инсон руҳияти ва тарбиясининг баъзи жиҳатлари билан, фан эса оламни ва инсонни илмий билиш, инсон ҳаётини энгиллатиш, техник ва технологик кашфиётлари орқали жамият фаровонлигини таъминлаш билан шуғуллангани маъқул. Улар бир-бирига ҳалақат бермаслиги керак.

Билиш тўғрисидаги мулоҳазаларни яқунлай туриб, яна бир фикрни айтиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Биринчидан, мураккаб системалар хусусиятлари ҳеч қачон уларни ташкил этувчи таркибий қисмлар ва унсурлар хусусиятларининг механик йиғиндисидан иборат бўлмайди. Система

муштарак бирлик, бус-бутунлик бўлиб, таркибий қисмлари ва унсурлари ўртасидаги ўзаро узвий боғлиқлик, ўзаро таъсир унинг сифат жиҳатдан янги муштарак хусусиятини ҳосил қилади.

Иккинчидан, муайян системанинг хусусиятларини, ички қонуниятларини у билан бир қаторда турмайдиган, ундан кескин фарқ қиладиган бошқа бир тизимга механик тарзда кўчириш хатодир. Масалан, жамият ривожланишини биологик қонунлар асосида тушунтириб бўлмайди ёки тирик организм ривожланишини кимё фани ёрдамида тушунтиришнинг имкони йўқ. Гарчи ҳар қандай биологик жараён — модда алмасуви (овқатнинг ҳазм бўлиши, крахмал ва глюкозага айланиши, қоннинг нафас олганда оксидланиши ва ҳоказо), фотосинтез, ўсимликларнинг чангланиши, уруғланишидан ҳар бири алоҳида олинганда, турли шаклдаги кимёвий реакциялардир (эриш, бирлашиш, парчаланиш, бирикмаларнинг бир туридан иккинчисига айланиши ва ҳоказо). Организмда кимёвий жараёнлар муштараклиги ва ўзаро таъсири янги сифат — биологик жараёнлар ҳосил бўлиши учун "қурилиш материали" вазифасини ўтайди, аммо биологик жараён хусусиятларини тушунтириб бера олмайди.

Муқаддас китоблар ривоятлари ва матни мазмуни квант физикаси, молекуляр биология ёхуд табиатшунослик фани бошқа бир соҳасининг юлиб олинган далиллари сунъий равишда асотирга мослаштириш орқали эмас, илоҳият илми нуқтаи назаридан тафсир қилиниши лозим. Фикри ожизимизча, муқаддас китоблар бундай "ёрдам"га муҳтож ҳам эмас. Муқаддас китобни фақат ўша китоб мансуб дин илоҳиёти нуқтаи назаридан тафсир қилиш мумкин. Уни ҳатто бошқа дин қарашларидан келиб чиқиб тафсирлаш ҳам диний-назарий жиҳатдан хато, амалий жиҳатдан зарарли ва хавфли, чунки динлар ўртасига келишмовчилик ва нифоқ солади.

Пировардида "саркаш" саволларга узилкесил жавоб топиш амримаҳол эканини қайд этган ҳолда, бунга фан ва динни эклектик қориштириш орқали ҳам эришиб бўлмаса керак деган фикр билдирмоқчимиз.

Gardim hammen o'sha, yangidir havois

* * *

Сўнмоқда энг сўнги туғёнлар дилда,
Қисмат савдолари — бошларимизда.
Умрга кузакнинг айёми келди,
Қиров ялтирайди сочларимизда.

Қалбингга қулоқ тут, ғамни унутгил,
Эҳтирос водийсин кезайлик тагин.
Энтиксин юраклар кўргандек худди
Мезон тонгларида баҳор шафагин.

Бир зум хира тортсин мажҳул армонлар,
Қонда ажиб сурур кўтарсин ялов.
Тагин теграмизда алвон хазонлар
Қизгалдоқлар янглиг ёнсинлар лов-лов.

Термулгай кўзларинг тагин ўт ила,
То мудом ненидир мен-чун илингунг.
Руҳингнинг қовжироқ чаманларида
Сўнгисини очилгай ўнта гулингнинг!

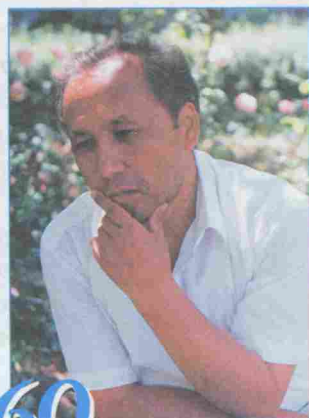
* * *

Ҳаммасига қисмат қўйди чек,
Оппоқ қорга кўмилди боғлар...
Куйдирилган ишқ мактубидек
Унда ҳар ён тўзғийди зоглар.

* * *

Қовжираб тўқилди борлиқ — дала-туз,
Ин-инига кириб кетди тирик жон.
Боғлар йўлагиди дилгир юриб куз,
Изгирин пойига тўшайди хазон.

Гарчи олис ҳали қишининг лашқари,
Гарчи қаҳри унинг келмаган етиб,
Теран хаёлларга берилган сари,
Сесканиб жимирлар ҳовузнинг бети...

60

БОЛАЛИК

Серғусса тонгларда босинқирар куз,
Шаҳарни туманлар чулғайди аччиқ.
Хазон дийдорига мен ҳам буриб юз,
Болалигим, сени соғиндим қаттиқ!

Чорлайди руҳимни кенгликлар — сирли,
Тирикдек бағрида хушбахт онларим.
Баногоҳ кўксимга гупуриб кирди
Жажжи ҳайратларим, ҳаяжонларим...

Заъфарон бу адир мен учун бешак
Бир замон дунёдек чексиз туюлган.
Анов чўкиртақлар эди наъматак —
Ёввойи жарларга энгашиб кулган.

Мана бу имиллаб оққан биллур сой
Бир пайт асов эди тулпор каби, ёш.
Ҳали унутмаган мени, ҳойнаҳой,
Бунда товонимни ўпган ҳар бир тош.

Олис-олисдаги ложувард тоғлар
Чўк тушиб сўйларди бир пайт эртақлар.
Недандир ўксисам, кўнглимни овлаб,
Теграмни қуршарди турфа чечаклар.

Қани энди ўша маъсум дамларим,
 Овоз бер, қайдасан, қайтмас болалик?
 Илк дафъа кўнглимга чўқар ғалат мунг,
 Бешафқат ғуссага дуч келаман илк.

Гарчи юрагимда тирик у ҳар дам,
 Гарчи тушларимда яшар бокира,
 Лекин ўзи сурон солган қирлардан
 Тополмай қайтаман мен уни сира.

Намхуш хазонларни кечиб паришон,
 Кираман маконга — онамдан ёдгор.
 Шу пайт мўъжизага дуч келгансимон
 Ларзага тушар дил ажиб, бетакрор.

Ғужгон бола-бақра ҳовли юзида
 Яйрар чақнатиб дил чақинларини.
 Мен таниб қоламан улар кўзида
 Олис болалигим ёлқинларини...

* * *

Кўзларинг ҳамиша сачратиб зиё,
 Омадинг ҳаётда ҳаркез чопса ҳам,
 Унутма, серғулу, кўҳна бу дунё
 Сендек мағрурларни жуда кўп кўрган.

Гардун ҳамон ўша, янгидир ҳавас,
 Мисли қадим боғда илк шудринг ўйнар.
 Сен босган замин ҳеч омонат эмас,
 Ўзинг омонатсан, унутиб қўйма.

Ҳаётнинг бағри кенг, ҳиммати баланд,
 Мангу давом этар — тўхтамас, толмас.
 Унутма, гар ажал ташласа каманд,
 Унинг ҳеч бир жойи камайиб қолмас.

Айтгин, кўрсатмасин у кунни сира,
 Бугун йўқсан, кеча юриб ҳамқадам.
 Сўнги саодатинг — дўстларинг ила
 Видолашгунг боқиб қора рамкадан.

Бунча кибрланар, ҳапқирар юрак,
Довруғ илинжида ёнар бесабр?!
Билмасми, бу дунё гами — нокерак,
Билмасми, орзунинг поёни — қабр...

Жабр қилаверма митти жонингга,
Хоксорлик тахтига ўзингни шайла.
Ҳар ўтган кунингга, ҳар бир онингга
Шукрона айлагин, шукрона айла!

КЕНГЛИКЛААР

Бунда осмонларнинг чегараси йўқ,
Бунда уфқларнинг сарҳади йўқдир.
Бунда сен озодсан, кўнглинг бўлсин тўқ,
Рухингга ҳеч кимнинг ҳасади йўқдир.

Бунда оқ булутлар кезар хотиржам,
Гиёҳлар ҳар тонгни қаришлар шодон.
Эртанги кунни деб чекмас ортиқ гам
Кенгликлар бағрида туғилган ҳар жон.

Бийрон фикрлардек учқур оҳулар
Югурар даштлардан даштларга кўчиб.
Туғилса мабодо бунда орзулар,
Ўзини кишанбанд қилмайди чўчиб.

Тиконли симмас бу — какликнинг изи,
Қўриқчи эмас у, сўфитўрғайдир.
Агар сайрларга чиқса хонқизи,
Фақат капалаклар уни қўрғайдир.

Мен ҳур шамолларга юз бурдим бирпас,
Кўксим ҳаволарга тўлиб кетди, ҳей!
Сиз ҳам кенгликларга чиқинг энди, бас,
Эркин нафасларнинг вақти етди, ҳей!

Эрка кўникмоқлик осонмас бироқ,
Ундан асрадик-ку ҳатто сўзни биз.
Кенгликлар, сабоқ бер, яшайлик қандоқ,
Нуқул чеклаб келган бўлсак ўзни биз?!

Soʻzning libosinda gʻaybning asrori

Сонетлар

ХОТИРА

Устоз Баходир Саримсоков хотирасига

*Узоқдан қарасам, ҳайиқди кўзим,
Яқиндан қарасам, руҳим эзилди:
Осмон тоқларидан илоҳий сезим
Берди-ю, нелара рўбарў қилди?*

*Синиқ бир жилмайиш — солар талваса,
Сўз нима? Титрайди кибор дунёлар.
Эй аҳли маломат, Тангрим суймаса,
Сирларини очмас, бермас савдолар!*

*Умр нима? Олтмиш ва ёким юз йил,
Мангулик олдида ўлчам ўзгадир.
Сўзнинг либосинда гайбнинг асрорин
Очган аҳли заҳмат, шараф — сизгадир!*

*Узоқдан қарайман — мангулик бир боғ,
Яқиндан қарайман — сирлар Сўздадир...*

ИЛТИЖО

Туннинг кемасида мағлуб жангчиман,
Сирлар ҳайбатида айланмас тилим.
Юксак-юксакларда сиёҳ рангида
Улкан намозшомгул ётар очилиб.

Бадбўй муҳитларнинг тинар шовқини,
Ойнинг ноласидан сирқирайдир дил.
Кўзимда юлдузлар рақсидан учқун,
Кундуз қайғулари, чекининг энди.

Бу тунлар фалакдан қуйилмиш, ахир,
Хаёл ва қалб учун, муҳаббат учун
Капалак умрича балки бу ҳурлик.

Минг йиллик ҳасрат-да келар изма-из,
Кундузлар гажийдир... майлига... ҳар кеч,
Тангрим, қудратингга қолдир юзма-юз!

* * *

Оқишомлар қоп-қора бир шароб аста
Қуйиларкан борлиқ жомига майин,
Қайдан топиб келар билгисиз ҳусса
Ёлғизлик тўлдирган кулбамни тайин?

Ёдимни чайқатар ёшлик боғлари,
Балки Вақт эрмакка ишлаган суврат?
Ўчмас-у, қийнайдир, оҳ, дўсти гариб,
Тахайюл, жунундан тўралган гулхан.

Тиланган зотларнинг гадоихалтасин
Шухрату мансабга тўлдираркан Вақт,
Чорласак, биз билан кетажакдир ким?
Бизними издиҳом этажак ё гарқ?

Биз фақат ишқ дедик, шудир Ҳақ дедик,
Ўзгаси шак дедик, ахир, шак дедик...

* * *

Дўсти ғариб, кел,...
Абдулла ОРИФ

Дўсти ғариб, йироқлардасиз,
Боғларни ҳам тарк этмоқда куз.
Қари наво титранар— баҳор,
Созланмоқда занг босган хаёл.

Ғивирлайдир теграмда дунё,
Бир оҳ демай ёнмоқда боғлар.
Тирилмоқда эски бир видо
Муҳаббатдан асар йўқ чоғлар!

Хазон бўлиб йўлларда учдим,
Тингламади арзимни Фурсат.
Осмониға чорланган қушман,
Зил-замбилман сенсиз, муҳаббат...

Учмоқ учун мен Сизга зорман,
Дўсти ғариб, учмоғимиз шарт!

31 ДЕКАБРЬ

Шаффоф қадаҳларда кўтирган не у?
Қўлларим, не учун титрайсиз энди?
Ойнада қаҳратон эмас у, гул-ку,
Эртагача ҳали бу тун узундир.

Сўраймиз «Девону луғотит турк»дан,
«Йил», ахир, «йел» эмас, титраманг, эй дил!
«Йил», ахир, шунчаки гувраниб ётган
Пойгадан эзилган шафқатсиз йўлдир.

Кипригим ториде титрама, эй ёш,
Кипригим ториге осилган дунё...
Дунё, бу не асрор, мени қил огоҳ:

Пойимда — хазонлар ўйнар бепарво,
Ортимда — қирқ йиллик яшин урган боғ,
Кўксимда — мангудай гувлаган дарё...

ФЕВРАЛЬ

Тизгинлаб олсанг-чи отларингни, йил,
«Февраль» лабларимдан сирғалиб чиқмай.
Бодомзор боғларда махфий тадорик,
Кўллар қудуғидан чиқиб келар най.

Гул иси келадир тонгги тушлардан...
Фол очар ойнаси синиқ жодугар:
«Аёлнинг тушлари хавфдан нишона —
Ўттизга кирмасдан йиқилар Февраль,

Қулайдир декабрь қуриб кетган тахт,
Шохларнинг юраги ёрилар нохос,
Истило чодирин йиғиштирмас Вақт...»

Бақамти турибдир таваллуд, ўлим...
Мартнинг гулларига чиқавер пешвоз,
Эй, видолар учун тузилган дилим...

СУКУНАТ

Гўё олам ҳали бўлмаган бунёд,
Ичга ютган кўзёш, хандаларини.
Осмоннинг энг баланд тоқидан гўё
Тангрим жим кузатар бандаларини.

Жаллод ханжаридай ярақлар тонглар,
Тунлар гунг шоқолдай соладир ваҳим.
Қачон уйғонадир озод оҳанглар,
Эй Сўз, қачон барпо бўласан, ахир?!

Сукунат кенгаяр, ўсар ҳар лаҳза,
Пиша бошлар фасод олган ярадай.
Ёриб юборадир, шубҳасиз, уни

Кўзларга сизмаган тигдай бир қараш,
Ё нозик гунчанинг ўткир тикани,
Ё қуш қанотидан юмалаган тош...

Мумтоз адибимиз Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романи нашр этилганига 80 йилдан ошди. Шу муддат мобайнида бу асар ҳақида қанчадан-қанча ижобий ва салбий фикрлар баён қилинган, у гоҳида кўкларга кўтарилиб мақталса, гоҳида аксинча — ер билан яқсон қилинар даражада шафқатсиз танқидларга дучор бўлгани, баъзи ҳолларда ҳатто зарарли асар сифатида бутунлай тақиқлаб қўйилгани маърифий жамоатчиликка яхши маълум. Албатта, асл миллий руҳ билан йўғрилган, ўзбекона бадиий тафаккур маҳсули бўлган бу бетакрор роман ҳақидаги ижобий фикрлар ёзувчига, унинг истеъдоди ва маҳоратига, қолаверса, романда тасвирга олинган энг яхши миллий фазилатларимизга самимий меҳр ва муҳаббат, шу билан бирга, тарих фожиаларидан изтиробга тушиш, хонлар замонидаги мазлум халқ тақдирига ачиниш, холисона муносабат ифодаси эди. Бу боладаги салбий фикрлар эса собиқ мус-

табид тузум давридаги маънавиятимизга менсимай қараш, унинг ривождаги ҳар қандай ютуқни ерга уришдек номақбул ҳолатлар, ғаразли мақсадлар билан боғлиқ эди. Айтиш керакки, ҳар икки ҳолатда ҳам адабиётшунослигимизда ушбу асарнинг ёзилишига дахлдор кўпгина адабий-назарий, маънавий-мафкуравий масалалар қатори ёзувчининг бадиий маҳорати ҳақида ҳам бирмунча фикрлар билдирилган. Лекин ўзбек адабиётининг дунё микёсидаги муносиб ўрнини тиклаш масаласи долзарб бўлиб турган, ҳаётга, воқеа-ҳодисаларга янгича ёндашувлар талаб қилинаётган бугунги кунда бу романнинг ўзига хос бадиий хусусиятларини ёритиш ҳам янгича аҳамият касб этиши шубҳасиз. Хусусан, бизнинг бу буюк адабий обиданинг стилистик хусусиятларига бўлган қизиқишимиз ҳам айнан ана шу омил билан изоҳланади.

Маълумки, “Ўткан кунлар” асарида қахрамонларнинг хат орқали ўзаро фикр

алмашиб, дардлашиб туриши муҳим тасвир воситаларидан бири ҳисобланади. Роман матнига каттагина ҳажмдаги хатлар шундай маҳорат билан сингдириб юборилганки, уларнинг таҳлили Абдулла Қодирийнинг бугунги илмий тилда эпистоляр жанр деб аталадиган, мумтоз адабиётимизда эса номачилик деб юритилган жанрнинг моҳир устаси бўлганидан далолат беради. Ёзувчи воқеалар баёнида қўлланган ўзига хос мураккаб сюжет тармоқларини бир нуқтада бирлаштириш, шунингдек, қаҳрамонларнинг ҳис-туйғу ва кечинмалар оламини теранроқ ёритиш мақсадида айнан шу жанрга мурожаат қилади. Романда келтирилган хатларни синчиклаб ўқийдиган бўлсак, уларнинг барчаси эркин бадиий услубнинг ёрқин намунаси эканига ишонч ҳосил қиламиз.

Асардаги хатларнинг тузилиши унчалик содда эмас: уларда шеърӣ парчалар, кичик лавҳалар, тарихий воқеалар ҳақида ҳикоялар келтирилади, ҳар бир нома бошида, албатта, аввало Оллоҳга ҳамду санолар, соғлик-омонлик учун шукроналар айтилади, ниҳоясида эса ёзилган йили ва санаси аниқ битилади. Бу эса муаллифнинг ҳар бир масалада реалистик аниқликка интилганидан далолат беради.

Баъзида хатнинг ўзи воқеалар ривожидан олдиндан хабар бериб ёки асардаги муайян эпизодни такрорлаш вазифасини бажариб, романнинг умумий тузилишида муаллиф томонидан баён этиладиган ҳодисалар учун ўзига хос дебоча, экспозиция бўлиб хизмат қилади.

Асардан маъно-мазмунига кўра хилма-хил бўлган ўн олтита хат ўрин олган. Улар бирон бир ишга, хизматга оид, қайсидир воқеадан хабар берувчи ёки шахсий масалаларга доирдир. Улар — ўтинчу илинж хатлари, ўпка-гина хатлари, панд-насихат хатлари, даракчи хатлар ва ҳоказо. Бирок мазмуни ва вазифасидан қатъи назар, асосий хусусияти шундаки, улар қаҳрамонларнинг ички монологи бўлиб, персонажларнинг маънавий дунёсини тасвирлашда муҳим ўрин тутаяди.

Келинг, “Ўткан кунлар” романига киритилган хатларнинг стилистик хусусиятларини кўриб чиқайлик. Улар, ранг-баранг си-

фатлашлар, ўхшатишлар, ташбеҳлардан фойдаланган ҳолда, гўзал тилда ва тантанавор руҳда ёзилган бўлиб, шарқ мумтоз адабиёти анъаналари руҳидаги юксак бадиий наср намунаси ҳисобланади.

Бирон хизмат ёки ишга доир хатларнинг қиммати шундаки, улар Туркистондаги ўзаро уруш-жанжаллар, ҳокимият учун бўлган курашлар, юқори табақага мансуб бир тўда одамнинг бойиб кетиши ва халқнинг ўта оғир аҳволини акс эттирадиган тарихий воқеалар ҳақида ишончли ахборот беради. Айниқса, Юсуфбек ҳожининг савдо ишлари билан Марғилонда юрган ўғли Отабекка йўллаган хати китобхонда катта қизиқиш уйғотади. Романнинг “Тошканд устида қонлиқ булутлар” бобида киритилган бу хатда ишга оид гаплар, хабар мазмунидаги жумлалар ҳам бор. Унинг ёзилган санаси ҳижрий 1264 йил далв ойининг 27-кунини деб аниқ кўрсатилган. Тошкент хони Азизбекнинг яқин маслаҳатчиси ҳисобланган Юсуфбек ҳожи Туркистонда қипчоқ ва қорачопонлар ўртасидаги фожиаи воқеалар ҳақида батафсил ҳикоя қилади. Унинг муқаддима қисмида мумтоз шарқ номачилигидаги усул — тантанавор ифода сақланган, ўз паноҳида соғ-омон асраб келаётгани учун Оллоҳга чексиз ҳамду санолар айтилган. Шундан сўнг Юсуфбек ҳожи асосий мақсадга — Азизбек томонидан Кўқон ҳолигига қарши кўтарилган исённинг баёнига ўтади.

Мактубда Юсуфбек ҳожининг (айни пайтда асар муаллифининг ҳам) Азизбекка нисбатан нафрати, салбий муносабати ўз ифодасини топган. Ҳожи ўғлини Тошкентда юзага келган ғоят хавфли вазиятдан эгоҳ этади ва ундан жанжал босилмагунча орқага қайтишга шошилмай туриши сўрайди.

Халқни ўта маккорлик билан ўз томонига оғдириб олган Азизбекни соддаларча олқишлаётган Тошкент аҳлининг тақдирдан ғоят ташвиш-хавотирда бўлган Юсуфбек ҳожи хатда кўплаб иқтибослардан фойдаланади. Масалан, унда келтирилган Азизбекнинг гаплари орқали унинг нақадар иккиюзламачи ва фирибгар экани аён бўлади: “Булар Мусулмон чўлоқнинг саркардаларидан, қипчоқларнинг

йўлбошчиларидан ва қорачопоннинг душманларидан бўлган икки тўнғизнинг гавдалари! Мен буларни сиз қорачопон фуқаром томонидан ўч учун ўлдирдим, сиз қорачопон оғайниларнинг қипчоқ кўлида шахид бўлган қариндошларингизнинг руҳларини шодландирмоқ учун ўлдирдим! Ёки бу ҳаракатим адолатдан эмасми, фуқаро?!" ("Ўткан кунлар". Тошкент, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994 йил, 36-бет)

Айни пайтда Юсуфбек ҳожининг хатида яна бир қаҳрамон — турли тоифа вакиллари, уламо ва фузалодан, деҳқону қосиблардан, савдо аҳлидан иборат халқнинг овози баралла эшитилиб туради: "Адолат! Хўб қилгансиз, тақсир!.. Халқнинг ҳайқирғи кўкка кўтарилади: "Бир томчи қонимиз қолгунча йўлингизда жон берамиз! Қипчоқларда ҳад бўлмаймики, биз тирик турган жойда сизнинг бир тола мўйингизини ҳам қилсинлар!" (36-бет)

Бу сўзлар халқнинг руҳияти ва дунёқарашини, унинг ҳаддан ташқари соддалиги ва Азизбекнинг ёлғон-яшиқ сўзларига лаққа ишонганини, шунингдек, ўз хўжасига қулларча садоқат билан хизмат қилишга тайёр эканини аён қилади.

Иккинчидан, роман муаллифи ва хат эгасининг бўлиб ўтаётган воқеаларга нисбатан қараш ва ёндашувлари бир хил ёки муштарак эканини кўрамай. Юсуфбек ҳожи томонидан Азизбек ва Тошкент аҳолисининг хатти-ҳаракатлари қораланаётгани яққол сезилиб туради: "Ана, ўғлим, бизнинг халқнинг ҳолига йиғлашни ҳам билмайсан, қулишни ҳам!" (36-бет)

Ҳожининг бу воқеаларга салбий муносабати унинг мактубида қуйидаги сўз ва иборалар орқали аниқ-равшан таъкидлаб ўтилади: "халқ яна Азизбекка, ўша қонхўрга", "қонлиқ булутлар", "тинчсизлик вақти", "тиғи зулм", "қонли қилич" "қора қониға беланилган" ва ҳоказо.

Учинчидан, ушбу хат матни ўзига хос шарҳ ёки Қўқондан Тошкентга келган бекларнинг қатл этилиши билан боғлиқ бўлган, романнинг кейинги бобларида муаллиф тилидан батафсил ёритилиб, давом эттирилдиган фожиали воқеаларнинг дебочаси ҳисобланади.

Бу хатнинг яна бир эътиборли жиҳати шундаки, Тошкентга қайтиб бориш хатарли экани ҳақида баён қилинган хабар Отабекнинг Марғилонда ҳибсга олинишига сабаб бўлади. Шу нуқтаи назардан қараганда, бу мактуб романинг асосий сюжетида тугун вазифасини бажаради. Кейинги воқеалар шундай ривожланадики, отасининг маслаҳати билан Марғилонда ушланиб қолган Отабек мустақил шахсий ҳаётини йўлга қўйиш ва Кумушга уйланиш имконига эга бўлади. Агарда Отабек тезда Марғилондан Тошкентга жўнаб кетганида борми, ким билади дейсиз, эҳтимол Кумушнинг висолига ҳам эришмасмиди. Бундан ташқари, Отабек ва қайнотаси исёнчилар сифатида осиб ўлдиришга ҳукм қилинганда, Кумуш Марғилон қўшбегиси кўлига вақтида етказган Юсуфбек ҳожининг хати нажоткорлик вазифасини ҳам бажаради.

Қўриб турибмизки, бу мактуб асар сюжетидаги тарихий воқеалар ривожига ҳам, романдаги ишқий мавзунинг ёритилишида ҳам муҳим таркибий бадий воситага айланади. Қайд этиш жоизки, бу хат персонажнинг руҳий кайфияти ва мактубда баён қилинган воқеаларни қайта тиклайдиган бир кишининг монолоғи эмас, унда бошқа шахсларнинг ҳам нутқлари берилган. Бу хатнинг стилистик ўзига хослиги ҳам шунда бўлиб, у айни шу жиҳати билан юқорида зикр этилган мумтоз шарқ нома жанри намуналаридан фарқ қилади. Абдулла Қодирий роман талаб этган оҳангдорлик қанчалик долзарб аҳамиятга эга эканидан келиб чиққан ҳолда, ана шундай тасодифий бўлмаган такомил жараёни асосида номачиликнинг одатдаги шаклини моҳирона ўзгартиришга эришган.

Қаҳрамонларнинг шахсий ҳаёти, тақдирига оид хатлар ҳам китобхон эътиборидан четда қолмайди. Масалан, Юсуфбек ҳожининг Мирзакарим қутидорга, Кумушнинг Отабекка, Отабекнинг эса Кумушга, Кумушнинг онаси Офтоб оғимга ёзган номалари ва бошқа хатлар шулар жумласидандир. Қаҳрамонларнинг шахсий ҳаётига боғлиқ бирор воқеа ҳақидаги ҳикоя уларнинг кўнғил изҳори билан

кўшилиб, уйғунлашиб кетиши бу хатларнинг ўзига хос таркибий тузилиши ва маъно-мазмунини белгилайди. Уларда қаҳрамонлар ҳаётидаги воқеалар қайта жонлантирилади, шу билан бирга, уларнинг ўй-кечинмалари ривож тадрижий тарзда акс эттирилади. Мактуб муаллифларининг кўнгил ҳолати, ботиний дунёси, қувонч ва изтироблари туб-тубигача очиқ берилади.

Қисқача айтганда, бундай хатларда ёзишма иштирокчисининг субъектив кечинма ва ўй-хаёллари биринчи ўринга чиқади, бу эса романдаги ҳиссийлик, но-зик лиризм ва психологизмни кучайтиради. Масалан, Юсуфбек ҳожи қудаси Мирзакарим қутидорга йўллаган, ҳижрий 1265 йил савр ойининг 4-санасида ёзилган, асарнинг “Унутмайсизми?” бобиға киритилган мактубни олайлик. Унда Юсуфбек ҳожи Отабекнинг иккинчи бор уйланиш сабабларини изоҳлайди ва қудаларини Тошкентда бўладиган тўйға таклиф қилади. Бу Кумуш учун ҳам, унинг ота-онаси учун ҳам қутилмаган зарба бўлади. Бу хатда ҳам, юқорида таҳлил этилган мактубдаги каби, аввал-бошда мумтоз шарқ номачилигидаги усулга амал қилинади. Хатнинг асосий қисмида ҳаёт тажрибасига эға бўлган донишманд кекса одамнинг никоҳ ва оиладек муҳим масала ҳақидаги қарашлари баён қилинади. Юсуфбек ҳожининг Отабекнинг иккинчи бор уйланиши муносабати билан унинг бошиға тушган ташвиш ва муаммони тушунтириш ва масалаға ойдинлик киритишға уриниши аввало ҳожининг характерини аниқ-равшан очиқ беради. Шу тариқа ақлли, эҳтиёткор, ҳар қадамини ўйлаб босадиган, юзаға келган муаммо ҳақида ҳар томонлама ўйлаб кўрадиган ҳожи сиймоси кўз ўнгимизда яққол намоён бўлади.

Сирасини айтганда, бу хат мазмуни бутун асарнинг бадий-ғоявий салмоғини оширади. Айни вақтда у яна бир қаҳрамон — гўзал ва тўлақонли шахс сифатидаги Кумуш характерини тўлиқроқ ёритишға хизмат қилади. Айнан шу хат сабабли Отабекка бўлган пок ва самимий муҳаббатига қарамай, Кумуш бўлажак кундошиға нисбатан рашк ва нафрат ҳисла-

рини жиловлашға ўзида куч топгани ойдинлашади. Айнан ана шу ўринда унинг ботиний дунёсидаги беқиёс куч намоён бўлади.

Шу билан бирга, бу вазият ўқувчини шундай хаёлларға бошлади: Кумушнинг бу масалада кўрсатган “одоби” нафақат унинг қалб амрини, балки у яшаётган жамиятдаги одатий турмуш тарзини ҳам объектив тарзда акс эттиради. У даврининг қонуний талабларига бўйсунди. Асарда мавжуд ижтимоий шароитда ҳақиқий муҳаббатға ўрин йўқлиги, аёлға муносабат, унинг жамиятдаги аҳволи шу қадар аянчли бўлиб, у ҳатто тақдир масаласида суюкли ёрининг ёрдамиға таянишдан ҳам маҳрум экани теран ёритилади.

Кумуш ва Отабекнинг ўзаро ёзишмалари ҳам ғоят таъсирчан. Уларда икки ёшнинг чуқур шахсий кечинмалари, самимий туйғулари қутилмаган куч ва назокат билан тугён уради. Улар қаҳрамонларнинг ҳам руҳий ҳолати, бой маънавий дунёсини, ҳам ўзаро мураккаб муносабатларини ифода этишға хизмат қилади. Айнан ана шу хатларда қаҳрамонларнинг қалб изтиробларини майда-чуйда тафсилотларигача тасвирлаш, шу асосда персонаж психологиясини аниқ очиқ бериш бора-сидаги ёзувчи маҳорати кўзға ташланади. Бу эса пировардида романдаги психологизмни кучайтиради.

Асарнинг “Жодугар ҳинди” деб номланган бобиға Кумушнинг Отабекка ёзган хати киритилган. Марғилон гўзали узок ҳижрондан сўнг севгилисини соғиниб, суюкли ёриға кўнглида борини тўкиб ёзди. Мактуб битилган сана аниқ кўрсатилган: ҳижрий 1265 йил, жавзо ойининг 17-куни. Унда Зайнабға уйланиб, Тошкентда узокроқ қолиб кетгани учун Отабекка нисбатан ўпка-гина, алам-изтироб ва араз туйғулари ифода этилган. Ёш жувоннинг тушкун ва забун ҳолати ундаги туйғуларнинг беқиёс кучидан дарак берадиган ҳиссиётларға тўла образли ифодалар орқали акс эттирилади: “бутун борлиғим сиёҳдир”, “ажал ҳам мен шўрликдан нафратлангандек, гўё ул ҳам менға вафосизлик қиладир”, “еру кўклар, тоғу тошлар ва дунёдаги барча нарсалар менинг ал-

данганим учун кулиб масхара қилгандек қарайдирлар”...

Кумуш Отабекнинг бошига аччиқ таъна тошларини ёғдиради: “вафосиз”, “сиз ҳийлакор бир тулки, оғзи қон бир бўри, раҳмсиз бир жаллод” (165-бет).

Кумуш ёзган хатларнинг муҳим унсурларидан бири анъанавий шарқ мумтоз мактубларига хос бўлган шеърий сатрлардир. Улар ёш келинчакнинг руҳий ҳолатига мос бўлиб, хатнинг мазмуни билан уйғунлашиб кетади. Шеърий сатрлардан фойдаланиш Кумуш учун фикр ва мақсадни ифода этишда самарали қўшимча воҳита бўлиб хизмат қилади:

*Янги ёр топқанда, дўстлар, эскидан
қочмоқ керак,
Эскини ўлган санаб, латта кафан
бичмоқ керак...*

Бу сатрлар нафақат ёш жувоннинг ҳис-туйғу ва кечинмалари, балки соғинч ва изтиробга тўлиб кетган бой ички оламидан ҳам дарак беради. Таъкидлаш кераки, Абдулла Қодирий алоҳида бадиий воҳита — Кумуш хатларининг ўзига хос хусусиятларини белгилайдиган матн замирида яширин маъноларни ифода этиш усулини қўллайди. Унинг хатлари турли ишораларга, аччиқ таъна-маломатларга, сўз ўйинларига бой. Масалан, у ёзади: “сизда виждон, инсоф, раҳм, ваъда, вафо, яхшилиқни билиш, боринг-чи, одамгарчиликдан ҳеч гап йўқ эмиш... раҳмсиз бир жаллод, уятсиз бир йигит!..”

Айни ҳолатда ёзувчи ғайришуурий ҳис-ҳаяжонлар билан йўғрилган онгу тафаккур ҳаракатини, бу ҳаракатни бошқараётган ташқи таассуротларнинг ўзини кўрсатишга интилади. Бундан ташқари, хат аёлнинг ўз-ўзига бошқанинг кўзи билан баҳо беришига боғлиқ ҳолда алоҳида жозиба касб этади, яъни Отабекка мурожаат қилар экан, у айни пайтда ўзини бевақт сўлган гулга қиёс этади ва ўзига баҳо беради. Мисол: “Янги очилган гулларни, энди бош тортқан лолаларни вақтсиз сўлдирасиз, очилиб битмай ўлдирасиз” ёки “Сизга янги ёр, менга уятсизликнинг қурбони бўлиш муборак. Кумуш эмас, Тупроқбиби ёздим”.

Шу зайдда сўз ўйини қилиб, Отабекни асосиз равишда айёрлик ва вафосизликда айблаб, Кумуш зимдан суюкли ёридан ўзини оқлаб, унинг муҳаббатига содиқлигини тан олиб ёзилган жавоб хатини олишдан умидвор бўлади. Шу билан бирга, бу сўзлар соғинчдан ўзини қаерга қўйишни билмаётган ёш жувоннинг шунчаки ички монологи эмас. Кумуш Отабекка қаратилган ҳар бир таъна-маломатини кучайтиришга ҳаракат қилади. У, ўзи сезмаган ҳолда, нафрат, афсус ва надоматга йўғрилган таъна-дашномларини бир неча бор такрорлайди: “Сизни ҳийлакор дедим...”; “Сизни оғзи қон бир бўри дедим...”; “Сизни уятсиз дедим...” (165-66-бетлар). Айнан ана шу такрорлар Кумуш хатларининг ҳиссий кескинлиги, руҳий аниқлигини оширади. Отабекнинг севгисига муҳаббати, соғинч ва садоқат ифодаси бўлган жавоб хатларини маккор Ҳомид қўлга туширади. Кумуш Ҳомид томонидан устамонларча уюштирилган фитнес оқибатида Отабек номидан битилган сохта талоқ хатини олади. Бу эса ёш келин-куёв ўртасидаги муносабатни фавқулодда чигаллаштиради.

Бу хатлар яна бир қанча вазифани бажаради: бир томондан — қаҳрамонларнинг ҳолатидан хабар беради, бошқа томондан асар сюжети ривожини тубдан ўзгартиради ва натижада роман қаҳрамонларини фаол ҳаракатларга даъват этади. Масалан, Мирзакарим қутидор Ҳомид томонидан битилган талоқ хатини олганидан сўнг, Тошкентдан келган Отабекни — узр ва изоҳларини эшитмасдан — дарвозасидан ҳайдаб солади.

Навбатдаги хатга эътибор қилайлик. Кейинчалик, Ҳомиднинг кирдикорлари аён бўлгач, Кумуш Отабекка яна хат ёзади. У асарнинг “Мактуб” бобидан ўрин олган. Бу хат ҳам бутунлай шахсий ҳиссиётларга йўғрилган. У Кумуш хижрон кунларида ўз бошидан кечирган севги ва айрилиқ азоблари изҳоридир. Хатнинг тили чиройли ташбеҳларга жуда бой. Масалан, Кумуш ўз севгиси, йигитлик ғурури, номи ва шаънини мардларча ҳимоя қилган Отабекка қуйидагиларни ёзади: “Юсуф савдосида беқарор Зулайҳо исми-

дан, Мажнун ишқида йиғлаган Лайли отидан — сизга бошимдаги сочларимнинг тукларича беҳад салом” (299-бет).

Кумушнинг Отабекка ёзилган хатлари унинг ҳис-туйғуларини шунчаки ифода этиб қолмайди. Унда аёл қалбининг поэтик гўзалликка лиммо-лим бетакрор маънавий дунёси ажиб бир шаклда намоён бўлади: “Шу икки йил ичида кечирган қора кунларни эска олиш маним учун ўша кунларни қайтадан бошдан кечиришлик сингари, ул кунларни сиз унутинг, унутманг, ammo мен унутдим. Шунинг учун сўзимни ўзимнинг охириги, ҳам чин бахт ислари ҳидлаган тарихимдан бошлайман” (299-бет).

Бу хатга киритилган шеърий сатрлар умумий матнга шу қадар бирикиб кетган ва фақат ошиқ қалбларгина тушуниб, ҳис эта оладиган яширин маъноларга лиммо-лимдир:

*Эрта-индин кўзимга йўл кўринур,
Йўл босишлиқ кўнгилга бир умр кўринур...*

Кумуш кейинги икки йилда бўлган воқеаларни қайтадан кўз олдидан ўтказди, бошига тушган кўргуликларни унутишга, фақат “чин бахт ислари ҳидлаган тарих”ини эслашга ҳаракат қилади. Бу ўринда унинг оқилалиги, Отабекка бўлган муҳаббатини асраб-авайлаш истаги, айни пайтда, дафъатан қайтиб келган омонат бахтни йўқотиб қўйишдан қўрқув ҳисси аниқ сезилиб туради. Ана шу мухтасаргина хат орқали ёзувчи ўзининг янги бахтига ишонган Кумуш қалбининг бутун бойлиги ва тароватини тасвирлашга муваффақ бўлган.

Асарнинг “Ой-куни яқин эди” деб номланган бобида Кумуш онаси Офтоб ойимга ҳижрий 1269 йил қавс ойининг биринчи куни сўнги хатини ёзади. Хатнинг муқаддимасида, ҳар галгидек, анъанавий тарзда Оллоҳга беадад ҳамду санолар айтилади. Кейин хатнинг асосий мазмуни баёнига ўтилади. Шу ўринда Марғилонда Кумушнинг бувиси вафот этгани ҳақидаги кўшимча хабар ҳам билдириб ўтилади. Сўнгра Кумуш эрининг уйда ҳаёти қандай кечаётгани ҳақида ёзади. Дастлаб қайнонаси Ўзбекойим уни рўзгордаги

барча юмушлардан озод этгани баён қилинади: “Кудангиз мени на ерга ва на кўкка ишонадир, ўн беш кундан бери кўлимни совуқ сувга ҳам урдирмай қўйди. Ўзи гўёки тўйга ҳозирлангандек бешик ясаб, сарпа тикиб юрийдир...” (363-бет)

Хатда Кумушнинг қайнотасига муносабати ҳам батафсил ифода этилган: “Қайин отамни ўз дадамдан ҳам яхши кўраман... нур ичига чўмилгандек бўлиб кўринган сиймосини, ойим деб хитоб қилгандаги мулойим, беозор ва муассир сўзини яхши кўраман...” (364-бет)

Айнан шу хатда Кумуш ва Зайнаб ўртасидаги кундошлик можаролари муфассал баён қилинган, икки аёлнинг мураккаб муносабатлари ривожи кўрсатилган. Зайнаб Кумушнинг ҳомиладор эканини билгач, бу муносабатлар баттар кескинлашади. Кумуш Зайнаб билан муносабатларини пардалаб ўтирмай, бор гапни дангал ёзиб қўя қолади: “биз икав, агар қўйиб берсалар, гўё бир-биримизни еб-ичмакчи эдик...” (363-бет)

Кумушнинг хатида у фикр юритаётган одамларнинг овозлари ҳам акс садо беради. Масалан, қайнотаси гапга қўшилгандек бўлади: “ойим деб хитоб қилгандаги мулойим, беозор ва муассир сўзини яхши кўраман...” ёки Отабекнинг сўзлари қулоққа чалингандек бўлади: “Агар шу ҳолда давом этаберсаларинг икваларингга ҳам баробар жавоб бериб қутиламан” (364-бет).

Кундошлар ўртасидаги даҳанаки олишув ва жанглари унинг шу қадар жонига теккани, бу машмашаларни эшитмаслик, кўрмаслик учун ҳар икки хотини билан ҳам ажралиш, ҳатто суюкли ёри Кумушдан воз кечишга рози экани, яъни Отабекнинг ана шундай абгор ҳолатда экани хатда келтирилган кичик бир кўчирма орқали ойдинлашади.

Одатда қиссанависнинг нутқида турли қаҳрамонларнинг гап-сўзлари учраб туради. Кейин улар муаллиф нутқида ранг-баранглик ва оҳангдорликни вужудга келтириб, бадиийлик касб этади ва асосий матнга сингиб кетади. Бу эса ўз навбатида романда тасвирга олинган воқеликнинг реал манзарасини яратишга хизмат қила-

ди. Шу тарзда ўз хатида беихтиёр бировнинг гапига урғу бериш ХХ аср аввалидаги янги адабиётга хос усул эди. Масалан, машхур ирланд ёзувчиси Жойснинг “Улисс” романида бутун кечинмалар оқими ана шу усулга асосланганини кузатиш мумкин. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар”ида ҳам бу усулнинг дастлабки нишонларини кўриб, Жойс асари билан бир вақтда ёзилган ўзбек романида шундай изланиш миллий бадиий тафаккуримизда ҳам ўз аксини топганига ишонч ҳосил қиламиз.

Кумушнинг хати, бир томондан қараганда, ахборот етказиш вазифини бажаради. Унда турли ҳаётий эпизодлар тилга олинган бўлиб, улар романнинг асосий сюжетига зарур қўшимча ҳисобланади. Бу воқеаларнинг барчаси Кумушнинг ўй-кечинмалари орқали баён қилинади. Хатда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга нафақат Кумушнинг муносабати, балки Юсуфбек ҳожи, Отабек, Зайнаб ва Ўзбек ойимнинг ўзаро муносабатлари ҳам акс этади.

Бошқа томондан, бу хат мураккаб стилистик тузилишга эга. Юқорида гувоҳи бўлганимиздек, унда Кумушнинггина овози жарангламайди, бу фақат биринчи шахс тилидан баён қилинаётган ҳикоя эмас. Унинг баёнида Отабек ва Юсуфбек ҳожининг овози ҳам эшитилади, бу эса, зикр этилганидек, хатдаги оҳангдорликдан далолат беради.

Асарнинг “Хайрихоҳ қотил” бобида келтирилган Отабекнинг Кумушга аталган хати ҳам эътиборга сазовор. Ушбу ўзига хос ёзма монологда шарқона нома жанрига хос ифода ва ибораларни ўз қалб ҳарорати билан уйғунлаштирган ҳолда, Отабек бор меҳри ва муҳаббатини маҳбубаси қаршисида очиқ-ошкор баён қилади: “Ой юзлик рафиқам, қундуз қошлик маъшуқам Кумуш хонимга!” (263-бет)

Бутун хат давомида поэтик нутқ сақланиб қолади. Унда куйидаги каби ўхшатишлардан кенг фойдаланилган: “муҳаббатингиз билан тўлуқ бўлган юраким мудҳиш бир ҳақиқат эҳтимолдан яфроқ каби титрар”, “унутилган, эскирган бир юракнинг арзи”, “ёниб турган юрак ўтингиз билан куйдирарсиз”, “юракингизнинг нафрат

ўти”, “тақдирнинг бунчалик ўйинлари турган бир замонда биз нима қила олур эдик?”, “Шайтон устаси бўлган Ҳомид” (263-64-бетлар).

Бу хатнинг эътиборли жиҳати шундаки, Отабек Кумуш ухлаётган уйнинг пойдевори остида бўлиб ўтган қонли тўқнашув ҳақида ҳикоя қилар экан, ёвнинг ҳар бирини қандай даф этганини айтиб ўтиб, ана шу олишувда бошидан кечирган руҳий ҳолат, ҳис-туйғуларни баён қилади: “...кўйингизда жон беришимни аниқ биллиб роҳатланиб кетдим...” “Маним учун кўйингизда ва оёғингиз учида жон бериш жуда ширин эди ва кўбдан бери ғоям эди” (264-бет).

Отабекнинг жасорати ҳар сафар роман сюжетини бойитадиган янги тафсилотлар билан бир нечта хатда ҳикоя қилинади. Масалан, асарнинг тилга олинган “Хайрихоҳ қотил” бобида ёзувчи Отабекнинг қайнотасига ёзган яна бир хатини келтиради. Унда Отабек қайнотасидан узр сўраб, Ҳомиднинг қилмишлари, сохта хатлари ҳақида ва, ниҳоят, Марзакарим қутидорнинг уйи девори ортида бўлиб ўтган тунги олишув тўғрисида хабар беради.

Романнинг “Қоронғу кунлар” деб номланган бобида марғилонлик уста Алимнинг Отабекка ёзган хати келтирилади. Унда Ҳомиднинг ўлими тафсилотлари ҳақида ҳикоя қилинади. Маълум бўлишича, у Отабек Тошкентга жўнаб кетган куннинг эртасига нариги дунёга равона бўлган. Кўриниб турибдики, айна бир воқеа — Отабекнинг Ҳомид ва унинг икки гумаштасини гумдон қилгани турли персонажлар хатида турли нуқтаи назардан ёритилади. Айна вақтда бу воқеа доимий равишда янги тафсилотлар билан бойиб, романдаги Отабек иштирок этган воқеаларнинг тўлиқ манзарасини тиклашга имкон беради. Табиийки, бу ҳолат асар сюжетининг янада ривожланишига хизмат қилади. Масалан, Мирзакарим қутидор барча қинғир ишларнинг сабабчиси ким эканини билади ва қизи Кумуш ҳамда хотини Офтобойим билан Марғилондан Тошкентга йўл олади.

Ниҳоят, романнинг хотимасида номаълум одамдан юборилган хат орқали биз

Отабекнинг кейинги тақдири қандай якун топганидан хабардор бўламиз. Ёзувчи ҳижрий 1277 йилнинг кузида Юсуфбек ҳожи олган мухтасар хатни келтиради. Унда Отабекнинг ўлими ҳақида хабар қилинади, яъни адиб айнан шу хат билан романни якунлайди.

Юқорида айтилган барча фикрлардан келиб чиққан ҳолда, “Ўткан кунлар” романи тузилишида хат жанри мазмун жиҳатдан ҳам, композицион қурилиш жиҳатдан ҳам ҳал қилувчи ўрин тутади, деб хулоса чиқариш мумкин. Бундан ташқари, асарга киритилган хатлар таҳлили шуни кўрсатдики, ишга оид, шахсий ҳаётга ва хабар ҳамда янгиликларга оид бўлган, мумтоз Шарқ номачилик анъаналари янги ривожлантирилган турли мазмундаги хатлар аниқ система асосида композицион-стилистик яхлитлик касб этади.

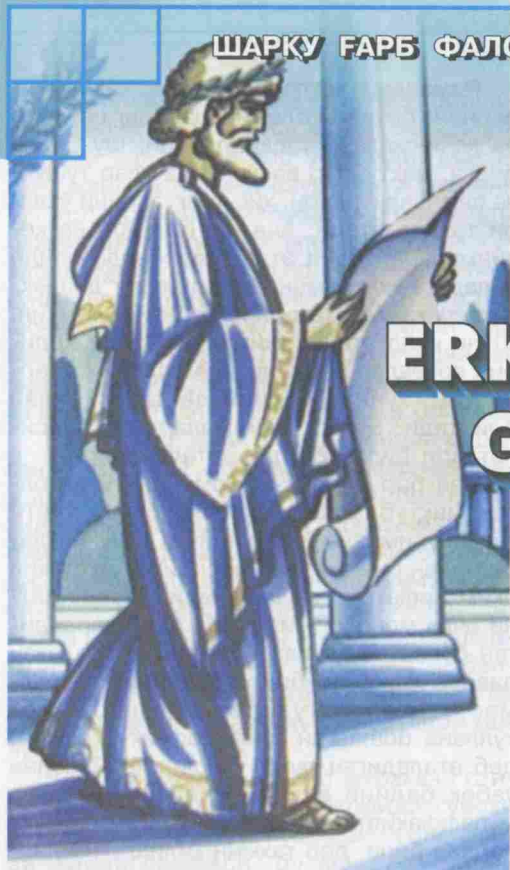
Шуни ҳам таъкидлаш кераки, романда кенг ёритилган турли персонажларнинг мактублари туфайли стилистик оҳангдорлик пайдо бўлади. Бу эса фақат хат муаллифининг услубий ўзига хослиги эмас, балки романдаги бутун баён тарзининг ўзига хослиги билан белгиланади. Абдулла Қодирий хат жанридан воқеликни сўз воситасида акс эттириш шакли сифатида фойдаланади. Мактублар романга ўз тили билан кириб келади ва шу тариқа асар тилидаги ранг-барангликни янада кучайтириб, унинг услубий яхлитлиги доирасида бир неча стилистик қатламларни ҳосил қилади. Бу хатлар ўзига хос, бетакрор миллий руҳни шакллантиради, асар қаҳрамонларининг ички ҳолатини имкон қадар кенг ёритиб, романдаги психологизмни кучайтиради.

Романдаги хатларда нафақат қаҳрамонларнинг ботиний олами, уларнинг изтироб ва кечинмалари тасвирланади, шу билан бирга, мактублар воситасида улар тушунча ва тасаввурлари, ҳис-туйғуларини ўзлари таҳлил этади. Ана шу изтироб ва кечинмаларни баён этиш жараёнида пайдо бўладиган қаҳрамонлар қалбининг диалектикаси ҳақида ҳам фикр юритиш мумкин. Шуни қайд этиш муҳимки, Абдулла Қодирий воқеалар баённи, жумладан, хатларни ҳам, кўплаб бадиий деталлар билан бойитади. Булар кечинмаларнинг тафсилотлари билан боғлиқ деталлардир.

Яна бир мулоҳаза. Романдан ўрин олган мактубларда шахснинг руҳий ҳаёти тасаввуримизда ўзининг ички қонуниятлари билан ривожланиб борадиган мустақил оқим сифатида гавдаланади. Агарда хатни ички монолог сифатида олиб қарайдиган бўлсак, Абдулла Қодирий ўзи яшаган даврда жаҳон адабий жараёнининг ажралмас таркибий тузилмаси ўлароқ кенг қўллана бошлаган “онгу тафаккур оқими” деб аталадиган руҳий таҳлил ҳодисасини ўзбек бадиий адабиётида биринчи бор муваффақиятли жорий эта олган ёзувчилардан бири, деб тахмин қилиш мумкин.

Бир сўз билан айтганда, “Ўткан кунлар” романида Абдулла Қодирийнинг руҳий таҳлил ва бадиий тасвир бобидаги истеъдоду маҳорати яққол намоён бўлади. Албатта, бу борада бадиий-эстетик тафаккурнинг бугунги талаблари, мустақиллик йилларида вужудга келган имкониятлар асосида ҳали кенг илмий тадқиқотлар олиб бориш тақозо этилади. Бизнинг ушбу мулоҳазаларимиз эса шу йўлдаги кичик бир уриниш, холос.

Баҳодир ЗОКИР

ERKINLIK G'UYASI TAKOMILI

Учинчи мақола

Эркинлик ғояси Рим неостоицизми талқинида

Аввалги мақолаларимизда эркинлик ғоясининг шаклланиши, антик давр юнон ижтимоий-фалсафий тафаккурида илгари сурилган қарашлар ва уларнинг бугунги кундаги аҳамияти таҳлил этилган эди. Мазкур рундаги учинчи мақолада эркинлик ғояси такомилнинг кейинги босқичи илк насронийлик, Уйғониш даври ҳамда антик давр рим фалсафаси, мутафаккирлари қарашлари, жумладан, неостоицизм таълимоти мисолида ўрганилади.

Неостоицизм — қудратли юнон давлат-полислари ва Рим империяси шароитида инсоннинг руҳий-ботиний эркинлиги ва мустақиллигини ёқлаб чиққан антик давр фалсафасининг йирик оқимларидан бири. Бу оқим ривожининг дастлабки босқичи-

да (милоддан олдинги III-II асрлар) унинг асосчилари: Зерон, Клеанф ҳамда Хрисипп томонидан илгари сурилган қарашлар ўта кескинлиги ва бирёқламалиги билан ажралиб турган ва маълум даражада чексиз эркинлик тарафдорлари — киниклар таълимоти билан тутшиб кетган.

Иккинчи босқич (милоддан олдинги II-I асрлар) вакиллари Боэн, Пониций, Посидоний қарашлари антик даврнинг буюқ файласуфлари Афлотун ва Арасту таълимотларига таянгани боис бу давр стоицизми фалсафа тарихида “платонча стоицизм” деб аталган.

Ниҳоят, ушбу оқим ривожининг учинчи босқичи (милодий I-II асрлар) римлик машҳур алломалар Цицерон, Сенека, Эпиктет фаолияти ва улар илгари сурган қарашлар билан узвий боғлиқдир.

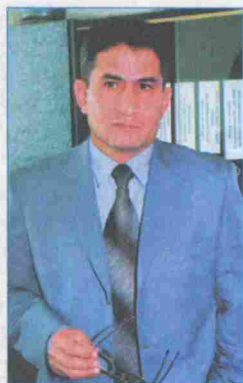
Антик неостоицизмнинг муҳим тарихий аҳамияти шундаки, бу таълимот вакиллари аслзодалик ва ирқнинг устунлиги ҳақидаги афсоналарни кескин танқид қилиб, қуллик тузуми асосига зарба берди. Уларнинг фикрича, ҳеч ким табиатан қул

бўлиб туғилмайди. Шу сабабли ҳар бир инсон табиатан эркин мавжудот сифатида онги ва ақл-заковатига таяниб, эзгуликка, юксак билимга эришиши мумкин. Римлик неостоиклар назарида, билимдон инсон том маънода эркин донишманд даражасига кўтарила олади, гумроҳлик ботқоғига ботган ва ўзининг ана шу ҳолатини тан олмайдиган кишилар эса жоҳиллардир.

Антик давр ижтимоий-фалсафий тафаккури тарихининг етук билимдони Жон Актон ана шу таълимот вакилларининг эркинлик ғояси такомилига қўшган ҳиссаси ҳақида бундай деб ёзади: “Инсониятни жоҳиллик ботқоғидан олиб чиққан неостоикларнинг ҳаётга, воқеликка эзгуликка йўғрилган маърифий қарашлари антик даврни насронийликдан ажратиб турган улкан жарлик узра кўприк барпо этиб, башариятни эркинлик сари етаклаган эди... Стоикларнинг фикрича, Яратган тимсолидаги ўзгармас, мукамал ва абадий қонуниятга барчамиз бўйсунимиз, унинг учун ҳар қандай моддий манфаатдан воз кечишимиз лозим... Зеро, Яратган олдида элин ва варвар, бой ва камбағал, кул ва хожатенгдир, чунки уларнинг барчаси табиатан эркин ҳамда бир оила аъзолари, тангри фарзандларидир” (*Эктон Ж. История свободы в античности, “Полис”, 1993, № 3 стр. 116*). Шу маънода чинакам эркинликнинг мазмун-моҳияти Яратганга итоат этишда намоён бўлади. Неостоиклар таълимотига кўра, ҳар бир инсон қонунга итоат этибгина қолмай, бошқаларга меҳр-шафқатли ва саховатли бўлиши, уларнинг бахту фаровонлиги учун ўзлигидан, шахсий манфаатидан воз кечиши, ҳатто душманига ҳам ёмонликни раво кўрмаслиги керак. Бу принципнинг мазмун-моҳияти мазкур оқимнинг таниқли вакили Сенеканинг “Ўзингга қандай муносабатда бўлишларини хоҳласанг, сен ҳам бошқаларга шундай муносабатда бўл”, деган машҳур иборасида яққол ифодасини топган.

Куйида биз мазкур таълимотнинг таниқли намояндалари: Цицерон, Сенека ва Эпиктетнинг эркинлик ғоясига оид қарашларидаги айрим муҳим жиҳатларга қисқача тўхталиб ўтамиз.

Буюк файласуф, давлат арбоби ва нотиқ Цицерон икки минг йил илгари яшаб ўтган бўлса-да, ҳамон унинг номи, асарлари ва нутқлари жаҳон ижтимоий-фалсафий ва маданий меросидан муносиб ўрин эгаллаб келмоқда. Умуман олганда, илмий ва илмий-оммабоп адабиётда Цицерон ва Сенекадек номи ва асарлари бу қадар кўп тилга олинадиган алломалар кўп эмас.

Цицерон антик давр юнон фалсафаси ютуқлари билан римликларни баҳраманд этган маърифатпарваргина эмас, илк насронийликнинг ғоявий-мафқуравий асосларини яратган буюк файласуф ҳамдир. Насронийликнинг патристика даври назариётчи ва мафқурачилари Лактаций, Амвросий, Августин, Филон, Тетуллиан ва бошқалар Цицероннинг бу хизматини эътироф этиб, унинг кўплаб асарларидан қайта-қайта нусха кўчиришга даъват қилганлар. Рус олими С.Утченко эса, Цицероннинг улкан хизмати римликларни юнон фалсафасидан баҳраманд этгани, умуман, фалсафага қизиқиш уйғотгани, ҳатто латин илмий-фалсафий терминологиясини яратгани билан эмас, аввало, юнон фалсафасининг римликлар тафаккур тарзига мос жиҳатларини ажратиб синтез қилгани билан белгиланади, деб ҳисоблайди (*Утченко С.Л. Цицерон и его время, М., “Наука”, 1972, стр. 369*).

Айниқса, Маърифатпарварлик ва Буюк француз инқилоби даврида илгари сурилган эркинлик, тенглик ва биродарлик ғоялари Цицероннинг гуманистик қарашлари билан уйғундир. Алломанинг инсонпарварлиги шахснинг тақдири, руҳияти, қувонч ва қайғусини теран англаши, ҳар қандай шароитда ҳам кишиларни бахтли қилиш йўлларини излаш, инсон эркинлигини ҳимоя қилиш борасидаги саъй-ҳаракатларида намоён бўлади. Аллома эркин-

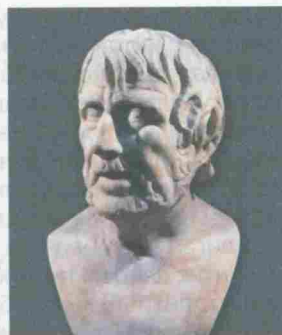
лик масаласига оид махсус асар яратмаган бўлса-да (Цицерон ўз асарларида *Libertas*, яъни “эркинлик” тушунчасини 338 марта қўлагани ҳисоблаб чиқилган), ўзининг “Тақдир ҳақида”, “Стоиклар парадокслари”, “Бурч ҳақида”, “Тускула суҳбатлари” каби асарларида эркинлик ғоясининг неостоицизм таълимотига хос маънавий-маърифий концепциясини илгари сурган. Олимнинг фикрича, софдил, ҳалол, ҳаёт синовларига бардошли, хатти-ҳаракати ва эҳтиросларида меъёрга риоя этадиган ва умрини эзгу ишларга бағишлаган инсонларгина чинакам эркин кишилардир. “Инсон, — дейди у, — бошқа кишилар билан ҳисоблашмасдан кўнгли тусаган ишни қилишга, ўзгалар ҳисобига даромад олишга ҳақли эмас”. Цицерон Эпикурнинг инсон тақдирининг азалдан белгилангани ҳақидаги қарашларига қарши чиқиб, бундай ёндашув эркинлик ғоясига тамоман зид эканини таъкидлайди. Бошқача айтганда, файласуф инсонни эркинлик, бурч ва масъулият субъекти сифатида эътироф этиб, фатализмнинг ҳар қандай шаклига қарши чиқади.

Жанубий Испаниянинг Кордова шаҳрида дунёга келган (милоддан олдинги 4-йил) юнон фалсафасининг зўр билимдонни Луций Анней Сенека (Унинг “Гельвияга тасалли”, “Полибийга тасалли”, “Апоколокинтос”, “Меҳр-шафқат ҳақида”, “Луцийлийга мактублар”, “Жаҳл ҳақида”, “Ахлоқий фалсафа” ва бошқа асарларида Пифагор, Гераклит, Парменид, Зенон, Сукрот, Афлотун, Спевсипп, Арасту, Ксенократ, Эпикур, Кратет, Клеанф, Хрисипп, Посидоний сингари юнон алломалари қарашлари батафсил таҳлил этилган.) таълимотида Цицерондан фарқли ўлароқ, фатализмга мойиллик яққол намоён бўлади. У фалсафа ва донишмандликни, руҳ ва жисмни бир-бирига қарама-қарши қўяди. Файласуфнинг фикрича, жисм руҳ учун зулмат кишани бўлгани боис ҳар қандай оқилона руҳ ундан тезроқ ҳалос

бўлишга интилиши зарур. Масалан, “Марцийга тасалли” асарида у жисм ва руҳ курашини шундай тасвирлайди: “Сен кўриб турган скелет, мушаклар ва уларни қоплаб турган тери, юз, қўл-оёқ ҳамда бошқа аъзолар — руҳ учун зулмат кишани. Улар руҳни эзади, таҳқирлайди, заҳарлайди, ҳақиқатдан узоқлаштиради ва тўғри йўлдан чалғитади”.

Алломанинг назарида, фақат фалсафа ва донишмандлик инсонни чинакам эркинликка етаклаши мумкин. Руҳан пок бўлишни, хотиржам, бахтли ва энг муҳими, эркин яшашни истаган одам фалсафага мурожаат этмоғи зарур. Зеро, фақат фалсафагина руҳни жисм кишанларидан озод этиши, инсоннинг эркин нафас олиши, табиат сир-асрорлари ҳақида мушоҳада юритиши, Қиснот билан уйғунлашувига хизмат қилиши мумкин.

Сенека неостоицизм таълимотининг бошқа вакилларида фарқли ўлароқ, “эркинлик” тушунчасини суиқасд масаласи билан узвий боғлиқ ҳолда талқин этади, ҳатто баъзи асарларида суиқасдни эркинлик сари ягона тўғри йўл сифатида баҳолайди, буни ўзига хос бадиий тимсоллар воситасида тасвирлаб беришга ҳаракат қилади. Чунончи, мактубларининг бирида у мазкур масала хусусида бундай ёзади: “Ҳатто энг даҳшатли қуллик кишанларидан озод бўлиш, эркинлик сари йўл топиш мумкин. Теварак-атрофинга назар сол: анави тубсиз жарликни кўряпсанми? У — эркинликка етаклайдиган йўл. Мана бу денгиз, дарё, қудуқ тубида эркинлик яширинган. Мана бу қуруқшаган, касалланган дарахтни кўряпсанми? Унинг ҳар бир шоҳида эркинлик намоён бўлиб турибди”.

Сенека

Цицерон

Эҳтимол, Сенека ўзи яшаган давр сиёсий муҳити ва ҳукмдорларнинг мислсиз шафқатсизлиги (Масалан, Сенеканинг Рим сенатадаги ёрқин нутқларидан бири император Неронга ёқмагани сабабли у алломага ўз жонига суиқасд қилишга фармон берган. Шунда саройдаги обрўли зодагонлардан бири файласуф саломатлиги ёмонлашаётгани боис яқин орада оламдан ўтишини ҳукмдорга айтганидан кейингина жони омон қолган экан.) боис эркинликни сақлаб қолиш имкони чеклангани оқибатида шундай тушкун кайфиятга берилгандир.

Рим стоицизмининг яна бир йирик вакили — Эпиктет милодий I асрнинг 50-йилларида Фригиянинг Гиераполь шаҳрида дунёга келиб, император Нерон тансоқчиларидан бирининг қули бўлган. Кейинроқ қулликдан озод этилган, аллома Мусоний Руф қўлида фалсафадан таҳсил олган. 89-йилда Римдан қувғин этилган, Никополь шаҳрида фалсафий мактаб ташкил этган. Унинг шоғирди Арриан қоғозга туширган “Эпиктет мулоҳазалари” (саккиз китобдан тўрттаси бизнинг давримизгача етиб келган) ҳамда “Эпиктетнинг дўстона суҳбатлари” (ўн икки китобдан фақат айрим парчаларгина сақланиб қолган) асарлари орқали аллома қарашларидан баҳраманд бўлишимиз мумкин. Эпиктет эзгуликни, стоицизм таълимоти-га хос тарзда, инсон тафаккури ва интилишларининг табиат билан уйғунлиги сифатида талқин этади. Унинг фикрича, инсон — табиатнинг бир қисми, онги эса Тангри иродасига тобе экани боис унинг олий мақсади илоҳий қонунларга онгли равишда буйсунишдир. Алломанинг таъкидлашича, оқилна заруратга (Эпиктет таъбирича, Тангрига) буйсуниш чинакам эркинликни ифода этади. Эпиктет фикрича, барча инсонлар Тангри олдида тенг бўлган биродарлардир. У антик даврда кенг тарқалган қулликни маънавий иллат сифатида кескин қоралайди.

Эпиктет

Унинг назарида, азоб тортаётган ва изтироб чекаётган қул аслида нафсу эҳтирослар қулига айланган хожасидан кўра эркинроқдир. Ҳар бир инсон вазиятга мослашиш ёхуд унга фаол қаршилиқ кўрсатиш, энг муҳими эса, маънавий тақомиллашув орқалигина эркинликка эришиши мумкин. Буни у ҳаётнинг ташқи омил ва шарт-шароитларига бўйсунмайдиган инсон руҳиятидаги ботиний жараён сифатида талқин этади.

Шундай қилиб, Рим стоикларининг таъкидлашича, инсон — табиатнинг мукаммал мавжудоти. Донишмандлик — инсонга хос юксак фазилат. Шу билан бир қаторда, унинг табиатида ақлини заифлаштирувчи хою ҳавас ва эҳтирослар ҳам намоён бўлади. Инсон бу ҳисларни жиловлаш борасида табиатдан ўрناق олиши керак. Баъзида донишманд ҳам иродасига бўйсунмайдиган ва эркини чеклайдиган ҳаётий муносабатлар гирдобига тушиб қолиши мумкин. Бундай ҳолларда у ақл-заковатини ишга солиб, зиддиятларни бартараф этиш, ҳаётий муносабатларни оқилна йўлга қўйишга интиломи, шу тариқа Яратган иродаси билан уйғунлашишга ҳаракат қилмоғи лозим.

Умуман олганда, неостоицизм таълимоти вакилларининг қарашлари, бир томондан, насронийлик фалсафаси ва мафқурасининг тамал тошини қўйган бўлса, иккинчи томондан, Уйғониш ва Маърифатпарварлик даври мутафаккирларининг инсонпарварлик ғоялари негизини ташкил этди ҳамда “эркинлик”, “эркин жамият”, “эркин ирода” тушунчаларининг янгича талқин ва ёндашувларига мустаҳкам замин ҳозирлади. Шу боис бу давр ижтимоий-фалсафий тафаккури ривож тарихига муурожаат этган ҳар бир тадқиқотчининг диққат-этибори Цицероннинг гуманистик таълимоти таъсирида шаклланган, унинг инсонпарварлик ғояларидан баҳраманд бўлган Петрарка, Макиавелли, роттердамлик

Эразм, Бекон, Спиноза, Гоббс, Локк, Вольтер, Руссо ва бошқа буюк мутафаккирлар таълимотларига қаратилиши бежиз эмас.

Шу маънода инсоният тарихида алоҳида ўрин тутган ана шу даврларнинг муҳим хусусиятлари ва ўша замонларда яшаб ижод этган алломаларнинг эркинлик ғояси ҳақидаги тасаввурлари, унинг мазмун-моҳиятига доир қарашларига тўхталиш муҳим аҳамият касб этади.

Уйғониш ва Маърифатпарварлик даврлари таҳлиliga кўплаб асарлар, махсус монографиялар, илмий-оммабоп рисола ва мақолалар бағишланганига қарамай, уларнинг вужудга келиши, мазмун-моҳияти ва ўзига хос хусусиятлари борасида олим-мутахассислар ҳамон бир тўхтамга келгани йўқ. Бу ҳол ўша замонларда нафақат ижтимоий-фалсафий тафаккур ривожиди, балки инсон ҳаётининг барча соҳалари: иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, ахлоқий, бадий, диний жабҳаларда, ҳатто кишилар дунёқарашиди ҳам туб, инқилобий ўзгаришлар юз бергани билан изоҳланади. Аввало шуни таъкидлаш жоизки, ушбу даврлардан ҳар бири антик ва насроний мероснинг танқидий ўзлаштирилиши ҳамда синтези негизида шаклланган ва ривожланган бўлса-да, аслида бу даврларда илгари сурилган ғоя ва қарашлар Фарб мафкурасида, кишилар дунёқарашиди кескинлик юз беришига ҳамда аста-секин насроний эътиқоднинг заифлашуви ва емирилишига олиб келди. Масалан, моҳиятан диний схоластикага зид бўлган Уйғониш даврида вужудга келган пантеистик дунёқараш (айрим Фарб олимлари бундай қарашларнинг пайдо бўлишида нафақат антик давр алломалари, балки Форобий, ибн Рушд, ибн Сино сингари Шарқ мутафаккирлари таълимотлари ҳам муҳим ўрин тутганини эътироф этади) замирида олам, инсон ва коинотга нисбатан янгича қараш ва ёндашувлар илгари сурилади. Бу даврда инсоннинг моҳияти ўзига хос тарзда талқин этилиб, унинг Яратган ва борлиққа муносабати тубдан ўзгаришига асос бўлган янги гуманистик идеал яратилади. Айнан шу даврда янгича дунёқарашнинг бош принципи — тео-

центризмдан антропоцентризм сари бориш ҳаракати, тамойили яққол намоён бўла бошлайди.

Хўш, Уйғониш даврига хос энг муҳим жиҳатлар нималардан иборат?

Бу давр, биринчидан, феодал тузумнинг емирилиши ҳамда капиталистик муносабатларнинг шаклланиши, Рим-католик черковининг мутлақ ҳокимиятига барҳам берилиши, янги жуғрофий кашфиётлар туфайли шаҳарларнинг (айниқса, Италияда) гуллаб-яшнаши, Оврупо халқлари иқтисодий ва маданий алоқаларининг кучайиши ҳосиласидир.

Иккинчидан, Уйғониш даври маданияти тарихан кўҳна Рим ва Юнонистонга бориб тақаладиган илмий ҳамда маданий-маърифий анъаналарнинг тикланиши ва ривожлантирилиши билан узвий боғлиқ. Зеро, реакциян руҳонийларнинг кўп асрлик ҳукмронлиги даврида ҳаётнинг барча жабҳаларида догматизм устувор бўлган, антик даврда фан, маданият, адабиёт ва санъат соҳасида эришилган оламшумул ютуқлар унутилган, қанчадан-қанча хурфикр ҳамда ижодкор кишилар шафқатсизларча жазоланган эди. Президент Ислом Каримов “Юксак маънавият — энгилмас куч” асарида ана шу хусусда тўхталиб, “илмий кашфиётлари учун тазйиқ ва таъқибларга учраган Николай Коперник ҳамда кейинчалик унинг изидан бориб, жоҳил ва ақидапараст руҳонийлар томонидан ўтга ташланган Жордано Бруно, қанчадан-қанча таъна ва маломатларга гирифтор этилган Галилео Галилей каби алломалар” чинакам маънавий жасорат, ҳақиқатга садоқат ва эътиқод учун курашнинг ёрқин тимсолига айланиб қолганини таъкидлайди (Каримов И.А. *Юксак маънавият — энгилмас куч. Т., “Маънавият”, 2008, 161-бет*). Бу ҳол, эртами-кечми, Оврупо мамлакатлари ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида кескин ўзгаришларга, таъбир жоиз бўлса, “портлаш”га сабаб бўлиши муқаррар эди.

Бундай туб бурилиш айнан Италияда содир бўлгани бежиз эмас. Чунки антик даврдаги юксалишни ҳаминиша кўмсаб яшаган италияликлар ўз мамлақати ўнлаб қироллик ва князликларга бўлиниб, диний,

сиёсий ва ижтимоий зиддиятлар кучайиб бораётганини ҳаммадан кўра яхшироқ англаб етарди. Уйғониш даври мамлакатни ана шу зиддиятлар гирдобидан олиб чиқишга, диний схоластика ва догматизмга барҳам беришга замин яратди, фалсафа, сиёсат, адабиёт, санъат, техника соҳасидаги ижодкорликка кенг йўл очиб берди, давлат қурилиши ва бошқарувининг такомиллашувига хизмат қилди.

Қолаверса, бугунги кунда кўплаб мамлакатлар тараққиётнинг юксак чўққисини эгаллашида назарий асос сифатида хизмат қилган либерализм таълимоти илдизлари ҳам, аксарият Фарб олимлари таъкидлаганидек, XVI — XVII асрларга эмас, айнан Уйғониш даврига бориб тақалади. Дарҳақиқат, инсон эркинлиги, ҳақ-ҳуқуқлари, унинг иқтисодий, ижтимоий ва маънавий камолотга эришиш тамойиллари, хусусий мулкнинг дахлсизлигини таъминлашга оид ғояларни дастлаб ана шу давр алломалари илгари сурган.

Хуллас, бу даврларда юзага келган таълимотларда антик давр ҳамда Шарқ Уйғониш даври алломаларининг инсонпарварлик ғоялари тикланиб ва бойитилиб, инсоннинг ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликлари, умуман, эркинлик ғоясига эътибор бекиёс даражада кучайган. Бу ҳол Данте Алигьери, Франческо Петрарка, шунингдек, Пико делла Мирандола, роттердамлик Эразм таълимотларида яққол намоён бўлган.

Эркин тафаккур ва хурфикрлилик тимсоллари

Илмий адабиётда Уйғониш даврида хунаремандчиликнинг жадал ривожланиши, шаҳарларнинг пайдо бўлиши (дарҳақиқат, бу жараён иқтисодий жиҳатдан бирмунча ривожланган Рим, Неаполь, Венеция ва Флоренция каби шаҳарлари бўлган Италияда бошлангани бежиз бўлмаса керак) ва мустаҳкамланиши боис унинг вужудга келиши, асосан, иқтисодий омиллар билан изоҳланади. Айни шу даврда иқтисодий жиҳатдан эркин кишилар фаолиятини тушунтириш ва назарий жиҳатдан асослаш

учун насроний руҳонийларнинг мавҳум, ҳаётдан йироқ қарашларидан фаркли ўлароқ, воқеликни кенг ва аниқ талқин этиш имкони берадиган янгича дунёқарашни шакллантиришга эҳтиёж туғилади. Албатта, Уйғониш даврининг вужудга келишини фақат

Данте Алигьери

иқтисодий сабаблар билан изоҳлаб бўлмайди. Акс ҳолда нима сабабдан у Шарқий Европада эмас, айнан унинг ғарбида, минтақанинг шарқий қисмига хос дунёқараш доирасида эмас, айнан ғарб қисмидаги насроний эътиқод бағрида, қолаверса, бошқа мамлакатларда эмас, айнан Италияда вужудга келганини тушунтириш қийин. Масаланинг моҳияти шундаки, католик динининг ўзи, маълум маънода, Ренессанс даврига хос эркпарварлик ғояларининг пайдо бўлишига туртки берган эди. Айтайлик, Рим папаларининг ҳокимият учун нафақат насроний ахлоқ-одоб қоидаларига, балки ўша давр ҳуқуқий меъёрларига ҳам зид равишда жон-жаҳд билан олиб борган кураши одамлар кўнглида мавжуд маънавий қадриятларнинг адолатли эканига шубҳа уйғотар, эркпарварлик туйғусининг шаклланишига замин ҳозирлар, ҳатто католик ва, умуман, насроний идеаллардан воз кечишга ундар эди.

Ана шу омиллар таъсирида вужудга келган янги дунёқараш онтологик ва гносеологик муаммоларнинг ечимини излашга йўналтирилгани билан ажралиб туради. Бу таълимотларда инсондан ажратилган ҳолда талқин этиладиган худо дунё ва ҳаётнинг маъно-моҳиятини ифодаловчи негиз эмас, шунчаки назарий мушоҳада объектига айланади. Бундай ёндашув кейинчалик илоҳий асос, Яратганни инкор этувчи қарашларнинг шаклланишига олиб келди. Дейлик, католик дунёқарашнинг

авжи гуллаган палласида яшаб ижод этган италиялик буюк шоир ва мутафаккир Данте Алигъери (1265-1321) “Илоҳий комедия”, “Базм”, “Монархия ҳақида” каби асарларида насроний эътиқодга зид ғояларни илгари сургани, папа ҳокимиятига қарши чиққани учун туғилиб ўсган шаҳридан бадарға этилган. Жумладан, унинг шоҳ асари “Илоҳий комедия”да жаннат ва дўзахда етакловчи сифатида фаришта, авлиё ёки черковнинг бирон-бир муқаддас падари эмас, антик давр мутафаккири, шоир ва нотик Вергилий тасвирланган. Бу ҳол Дантенинг ўзига хос қарашларидан, чунончи, унинг учун насроний қадриятлардан ташқари, бошқа муқаддас нарсалар мавжудлигидан далолат беради. Шу билан бирга, асарда тасвирланган дунё манзараси, умуман олганда, насроний дунёқараш доирасидан ташқарига чиқмаган. Данте ердаги табиатни илоҳий оламга қарши қўймайди, у табиатнинг ҳам илоҳий моҳиятга эга эканини, жисм ва руҳдан ташкил топган инсон эса бу оламларнинг ҳар иккисига мансублигини таъкидлайди. Мутафаккир назарида, булар инсон бахт-саодатга эришишининг турли йўллари ифодалайди. Бири — фалсафа, фалсафий йўл-йўриқлар инсонни ердаги бахт-саодатга етакласа, иккинчиси — руҳ, у илоҳий, самовий бахт-саодатга мушарраф этади. Сирасини айтганда, Данте фикрича, фалсафа давлатни бошқаришга хизмат қилмоғи, черков эса кишиларни илоҳий, самовий оламга етакламоғи даркор. Бир қарашда алло-

Петрарка

манинг бу фикрлари католик эътиқодга зид эмасдек кўринади. Аммо насронийлик жамият ҳаётининг барча соҳаларида ҳукрон бўлиб турган бир пайтда фалсафанинг ердаги ҳаётни тартибга солиш ва бошқариш борасида-

ги ўрни илоҳиётдан муҳимроқ экани ҳақидаги хулоса бу дунёқарашга мос келади деб бўлмайди. Данте инсон бахт-саодат, эркин ва фаровон турмушга таркидунёчилик, ҳаёт неъматларидан воз кечиш эвазига эмас, аксинча, табиат билан уйғун ҳолда чинакам инсоний орзу-интилишлар оғушида яшаш, жамиятдаги шарт-шароитларни яхшилаш ва такомиллаштириш орқали эришиши мумкин деб ҳисоблайди.

Дантенинг бу қарашларини Уйғониш даврининг биринчи файласуфи дея эътироф этилган, кўпроқ шоир сифатида шуҳрат қозонган Франческо Петрарка (1304-1374) изчил ривожлантирган. У “Ўзимнинг ва ўзгаларнинг билимсизлиги”, “Менинг сирларим” асарларида инсоннинг мазмун-моҳияти, унинг воқеликдаги ўрни, Яратганга муносабати ҳақида сўз юритиб, илоҳий масалалар хусусида руҳонийлар бош қотирмоғи, инсон эса ердаги инсоний иш-амаллар ташвишини қилмоғи зарурлигини таъкидлайди. Файласуф ижтимоий воқелик ҳақида истехзо билан фикр юритиб, биз бахтли замонда яшамоқдамиз, чунки илгарилари бир, икки, нари борса, етти нафар донишманд бўлса, эндиликда минглаб ана шундай зотлар университетларни тўлдириб юрибди, дея киноя қилади. Бу билан мутафаккир университет “донишманд”ларининг илми аслида на Яратганни, на инсонни англашга хизмат қилади, демоқчи бўлади.

Аллома ҳақли равишда Уйғониш даврининг илк гуманисти ҳисобланган. Дарвоқе, “гуманизм” атамасини биринчи бўлиб илмий муомалага киритган ҳам Петраркадир. У натурализм оқими вакиллари қарашларини танқид қилиб, истехзо билан бундай деб ёзади: “Улар дунёда қанча жонивор, паррандаю дарранда ва балиқ борлигини, шернинг ёлида қанча қил, лочин думида нечта пат борлигини билади... Ўзимга ўзим савол бераман: бизнинг билимимиз инсон табиати, унинг мазмун-моҳиятини (кимлигимиз, қандай пайдо бўлганимиз ва қаёққа йўл олганимизни) англашга, ўрганишга йўналтирилмаган экан, жониворлар табиатини билишдан не фойда?”

Петрарканинг фикрича, ҳаёт мазмунини англашга ана шундай билим соҳиблари эмас, эркинлик сабоғини эгаллаган инсонларгина мушарраф бўлади.

Уйғониш даври ижтимоий-фалсафий тафаккури тарихида алоҳида ўрин эгаллаган, эркинлик масаласига доир ўзига хос таълимотни илгари сурган яна бир мутафаккир Пика делла Мирандоладир (1463-1494). Қисқа, аммо жуда ёрқин ҳаёт йўлини босиб ўтган бу аллома ёшлигида ноқ антик давр ва Шарқ фалсафаси билан қизиққан, бир неча тилни ўрганган, араб тилидаги кўплаб қўлёзмаларни лотин тилига таржима қилдирган. 1486 йили, яъни 23 яшарлик чоғида у насронийлик оламини жунбушга келтирган машҳур “900 тезиси”ни (кейинчалик бу тезислар “Инсон қадр-қиммати ҳақида мулоҳазалар” деган ном билан алоҳида китоб шаклида чоп этилган) битиб, ўша даврда яшаб ижод этган мутафаккирларга йўллайди ва уларни мазкур тезисларни муҳокама этиш учун Римда бўладиган баҳс-мунозарага чорлайди. Аммо бу ишлардан хабар топган Рим папаси мунозара ўтказишга изн бермайди. Ҳибсга олинишидан хавфсираган аллома Флоренцияга қочишга мажбур бўлади. Бу ерда у Афлотуннинг фалсафий меросини ўрганиш билан шуғулланаётган тўғарак — ўзига хос “кичик Платон академияси” асосчиларидан бири Марселио Фичини паноҳида ижод қилади, “Гектапл”, “Борлик ва яхлитлик ҳақида”, “Астрологияга қарши мулоҳазалар” каби асарлар яратади. Бироқ аллома Афлотуннинг издошлари — Плотин ва плотинчилардан фарқли ўлароқ, оламнинг тузилиши масаласига насронийлик нуқтаи назаридан ёндашиб, уни уч даражага: фаришталар олами, самовий олам ва оддий мавжудотлар оламига ажратади. Унинг фикрича, инсон тўртинчи ўзига хос оламини ташкил этади. Инсон мутлақ эркин бўлгани боис, ана шу тўртинчи олам бояги уч даражадаги оламнинг бирортасида ҳам мавжуд эмас. Инсон фаришталар олаmidан юқорига кўтарилиши ҳам, оддий мавжудотлар олаmidан куйироққа тушиши ҳам мумкин. Парвадигор инсонни мутлақ эр-

кин этиб яратгани боис, у ўзлигини англаши, ўзини ўзи такомиллаштириб бориши лозим. Бу жараённинг қандай кечиши ва пировард натижаси Яратувчи иродасига боғлиқ эмас, аксинча, унинг эркин иродаси

Мирандола

билан белгиланади. Инсоннинг букюклиги, унинг мўъжизавийлиги ҳам ўзини ўзи яратиш ва такомиллаштиришга қодир эканида намоён бўлади. Мирандола Яратувчи номидан Одам Атога мурожаат этиб, бундай дейди: “Эй, Одам Ато! Биз муайян жой, қиёфа ва мажбуриятларга ўз ироданг ва қарорингга кўра эга бўлишингни ис-таб, жойинг, қиёфанг ва мажбуриятларингни белгиламадик. Бошқа барча яратилганларнинг тимсоли биз ўрнатган қонунлар доирасида белгиланади. Сени эса ҳар қандай чекловлардан халос этиб, ўз тимсолингни ўз қарорингга биноан белгилашингга изн берамиз. Оламда кечаётган воқеаларни кўра олишинг ва теран англашинг учун биз сени олам марказига жойлаштирдик. Сен — эркин инсон сифатида тимсолингни ўз хоҳиш-истагингга кўра шакллантиришинг учун биз сени на самовий, на заминий, на тирик, на барҳаёт этиб яратмадик. Сен тубан, онгсиз мавжудот даражасига тушиб қолишинг ҳам, инон-ихтиёринг билан олий, илоҳий даражага кўтарилишинг ҳам мумкин”. Шундай қилиб, Мирандола насронийликни инкор этмаган ҳолда олам марказида Яратувчи эмас, инсон турганини таъкидлаб, унинг қадр-қимматини юксак даражага кўтаради, олам ва ижтимоий воқелиқдаги ўрни ва аҳамиятини янгича талқин этишга ҳаракат қилади. Мутафаккир қарашларининг илмий, маънавий-маърифий аҳамияти ҳам шунда. Шу билан бирга, инсоннинг қадр-қимматини баланд тутган, унинг чинакам бахт-сао-

датга эришиши, эркин ва озод яшашини орзу қилган Данте, Петрарка, Мирандола сингари гуманистларнинг бу идеаллари насронийлик ақидалари ҳукмронлик қилаётган, феодализм кишанлари ҳали мустаҳкам бўлган ўша тарихий давр шароитида рўёбга чиқиши амримаҳол эди. Бу ҳол Голландиянинг Роттердам шаҳрида туғилиб вояга етган, схоластиканинг ғоявий-мафкуравий илдиэларига зарба берган мутафаккир ва ғоят сермаҳсул ижодкор Эразмнинг ҳаёт йўли ва илмий меросида ҳам яққол намоён бўлади.

Эразмнинг эркинлик ва эркин ирода ҳақидаги қарашлари

Эразм (лотин тилидаги адабиётларда у Дизедерий Эразм деб юритилади) 1469 йили руҳоний оиласида дунёга келган. 1487 йили руҳоний-роҳиб мавқеига эга бўлади. Ўзи хизмат қилаётган монастырдаги каттагина кутубхонадан фойдаланиб, черков падарлари ва антик давр алломалари асарлари билан яқиндан танишади. Эразм маҳаллий епископ ҳомийлигида Парижга бориб, Сорбонна университетида таҳсил олади. Бу ерда у теология доктори унвонига сазовор бўлгач, Италия университетларида дарс беради, Европанинг кўпгина мамлакатларига сафар қилади. Англияга қилган сафари чоғида инглиз файласуфи, машҳур “Утопия” асарининг муаллифи Томас Мор билан танишади ва қатл этилгунга қадар у билан дўстона муносабатда бўлади (Эразм кўпгина асарларини, чунончи, истехзоли ҳазил-мутойиба, аччиқ кинояга йўғрилган “Бемаъниликка ҳамду санолар” асарини Томас Морга бағишлаган).

Унинг ижтимоий-фалсафий тафаккур ривожига қўшган ҳиссаси шундаки, аллома “Насроний сипоҳ қуроли”, “Мақоллар”, “Ирода эркинлиги” сингари асарларида католик руҳонийлар таянадиган схоластик фалсафадан воз кечиб, чинакам, яъни антик фалсафага қайтиш ғоясини илгари суради. Италиялик фалсафа тарихчилари Д.Антисери ва А.Реаленинг таъкидлашича, “Эразм фалсафа ва унинг вазифала-

рини Суқрот ва антик даврнинг бошқа файласуфлари сингари тасаввур этар эди. Унинг фикрича, фалсафа ҳаётни до-нишмандлик билан англаш ва идрок этишга хизмат қилса, насронийларнинг оқилона амалий фаолияти учун ўзига хос дастуриламалдир” (*Антисери Д, Реале А. Западная философия от истоков до наших дней. От Возрождения до Канта, С-Петербург, “Пневма”, 2002, стр. 68*).

Эразмнинг назарида, фалсафа маънавият билан уйғун ҳолда ривожланиши, инсон муаммоларини ҳал этишга йўналтирилиши, уни ҳақиқат ва эзгулик йўлига етаклаши лозим. Схоластика эса, унинг таъкидлашича, қуруқ сафсата, бемаъниликдан бошқа нарса эмас. Аллома “Бемаъниликка ҳамду санолар” асарида таъкидлаганидек, “аслида ҳеч нарсани билмайдиган бундай файласуфлар турли-туман оламлар ҳақида бош қотирар; қуёш, ой ва юлдузлар ҳажмини беш панжаси билан ўлчаб чиққандек ҳисоб-китоб қилишга уринар; гўё она табиатнинг барча сир-синоатларидан воқиф бўлгандек ёхуд ҳозиргина Тангри таоло кенгашидан қайтган одамлардек чақмоқ, шамол, қуёш ва ой тутилиши сабаблари тўғрисида сафсата сотар эди. Ҳамма нарсанинг тагига етдик, англадик, ўргандик деб ўйларди. Ўзини оқилу доно, бошқаларни эса зулмат қаърида адашиб юрганлар, деб ҳисобларди. Ваҳоланки, улар нафақат воқеликни, ҳатто ўзларини ҳам англаб етишга, ҳатто оёғи тагидаги ўйдим-чуқур ер ва тошларни кўришга ҳам қодир эмас... Улар орасида юлдузларга қараб келажакни башорат қиладиганлар, афсунгарларнинг ҳатто тушига ҳам кирмаган каромат кўрсадиганлар ва мана шуларнинг барчасига лаққа тушадиган содда одамларни топадиган “зот”лар ҳам бор” (*Эразм Роттердамский. Похвала глупости, М., 1960, стр. 70*).

Мазкур асарда мутафаккир дунёда ҳукмронлик қилаётган ва одамлар турмушида (у оддий хунармандни ҳам, деҳқонни ҳам, ўзига бино қўйган руҳонийни ҳам, ҳатто Рим папасини ҳам аяб ўтирмайди) намоён бўлаётган бемаънилик,

аҳмоқона хатти-ҳаракатлар устидан кулади. У ҳаётда, айниқса, руҳонийлар фаолиятида илдиз отган ярамас иллатлар, гайриинсоний ақидаларни кескин танқид қилиб, воқеликдаги бундай ҳодисаларни саҳнада ниқоб қилиб кийган артистлар ҳаракати билан қиёслайди. “Бир тасаввур қилиб кўринг, — деб ёзади у, — саҳнада рол ўйнаётган артистлар юзидаги ниқоб юлиб ташланса, албатта, бехосдан ҳамма нарса ўзгарган бўларди: эркак аёлга, аёл эркакка, навқирон йигит чолга, подшо ялангоёққа, Яратган эса ўлимга маҳкум оддий одамга айланиб қолиши тайин. Ниқобни юлиб ташлаш, яъни ёлгонни бартараф этиш саҳна асарини барбод қилиш билан баробардир. Бироқ авом ҳаёт воқелигидан йироқ ана шундай ёлгондакам томошаларга роса ўч бўладида” (*ўша манба, 36-бет*).

Файласуф маърифатпарварлик ғояларига содиқлиги боис Парвардигор барча инсонни тенг қилиб яратган, уларнинг фазилатлари зодагонлар ёки подшолар авлодига мансублиги билан эмас, тарбияси, маънавияти ва билим даражаси билан белгиланади деб ҳисоблайди. Унинг учун асосий мезон — инсоннинг қандай тарбия топгани ва маънавий қиёфаси: унинг учун тарбиясиз ва билимсиз кишилар ҳатто ҳайвондан ҳам тубанроқдир. Эразм Сукрот, Афлотун, авлиё Павел таълимотига таяниб, чинакам донишмандлик ўз-ўзини англашдан бошланиши зарур, дея таъкидлайди. Унинг фикрича, эҳтирос ва майлларини бўйсундира олган, ўзлигини, руҳиятини, жисмини теран англаган инсонгина юксак фазилат соҳибидир. Фақат ана шундай инсонга ҳақиқат, нажот йўли очилади, эзгу амалларга имкон туғилади.

Бу йўлда унга уч иллат тўсқинлик қилади: онгни заифлаштирувчи илмсизлик; жисмоний майл ва эҳтирослар; инсон та-

биатининг заифлиги. Шунинг учун инсон фаолиятининг мазмун-моҳияти ана шу уч иллатдан босқичма-босқич халос бўлишга қаратилмоғи даркор. Даставвал у ҳақиқат сари интилиб, илмсизликка барҳам бериши, сўнгра майл ва эҳтиросларини бўйсундириши ва, ниҳоят, заифликдан халос бўлиши лозим. Ана шу босқичларни босиб ўтган инсонгина руҳий ва иродавий эркинликка эришиши мумкин.

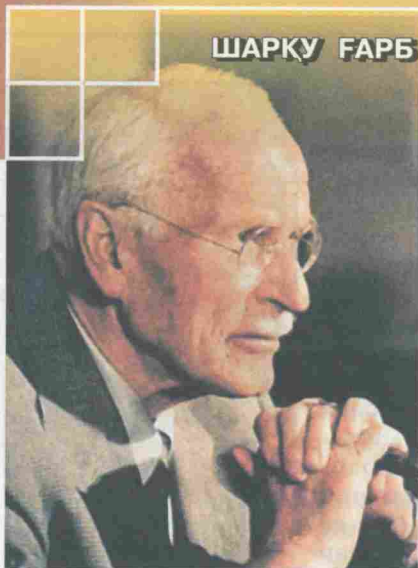
Мазкур мақолада биз эркинлик ғоясининг шаклланиши ва такомилида ғоят муҳим ўрин тутган антик давр Рим файласуфлари Цицерон, Сенека, Эпиктет, илк насронийлик ва Уйғониш даврида яшаб ижод этган Данте Алигъери, Петрарка, Мирандола, Макиавелли, роттердамлик Эразм каби мутафаккирларнинг ўшбу масала юзасидан илгари сурган қарашларининг айрим муҳим жиҳатларигагина тўхталдик.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, бу ақл соҳиблари тарихнинг ниҳоятда мураккаб, зиддиятли палласида, схоластика ва католик черковининг мутлақ ҳукмронлиги шароитида фаолият юритган бўлса-да, уларнинг аксарияти ҳар қандай тазйиқ ва таъқибларга қарамай, инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларини ёқлаб чиққан, унинг озод ва бахтли ҳаётга эришиш йўллари ҳақида бош қотирган, бир сўз билан айтганда, эзгулик ва маърифат борасида доимо бошқаларга ибрат бўлиб келган.

Гольбейн асари.
Роттердамлик Эразм

Гулноза РЎЗМАТОВА

QALB QATLAMLARI

Рухий таҳлил фалсафасининг йирик вакилларида бири Карл Густав Юнг (1875-1961 йиллар) “таҳлилий руҳиятшунослик” тушунчасига асос солган файласуф сифатида шуҳрат топган. Юнг ўз қарашларини назарий ривожлантиришда клиник амалиёт ҳамда фалсафий таълимотларга таянган. Фарб фалсафасини чуқур билган швейцариялик руҳшунос олим Шарқ маданиятига ҳам қизиқиб, даосизм ва буддизм гоялари моҳиятини англашга интилган. Хотираларида ёзишча, Юнг ёшлигида фалсафий гояларга шу қадар берилиб кетганки, фалсафа ёки тиббиёт соҳасини танлаш унинг учун жиддий муаммага айланган. Узоқ иккиланишдан сўнг у тиббиётни танлаган бўлса-да, фалсафага қизиқиши ҳеч қачон сўнмаган. “Кўпроқ тиббиётга қизиқшимга қарамай, — деб ёзди Юнг хотираларида, — мен вақти-вақти билан фалсафага мойиллик кўрсатар эдим”.

Айниқса, Афлотун, И.Кант, А.Шопенгауэр, Э.Гартман ва Ф.Ницше каби файласуфларнинг қарашлари олимнинг эътиборини жалб қилган. Аммо Юнгнинг клиник амалиёти З.Фрейд таълимотини

синчиклаб ўрганиш жараёнидагина том маънода самара бера бошлаган.

Фрейднинг “либидо” тушунчасини Юнг кенгроқ талқин қилади. У “либидо” деганда инсон қалбидаги жараёнлар фаоллигини белгилайдиган руҳий қувватни тушунади. Бу қувват, Юнгнинг фикрича, инсон руҳий фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини акс эттирадиган ички ҳолат билан боғлиқ.

Юнг онгсизлик масаласини талқин қилишда “архетип” тушунчасидан фойдаланади. “Архетип” деганда у бутун инсониятга хос ички имманент хусусиятларни тушунади. “Архетип” шундай символик-тимсолий формулаки, англамаган ҳолатда ишга тушади ва ҳеч қачон англамайди”, дейди олим “Психологик типлар” китобида.

Бошқача айтганда, унинг назарида “архетип”лар инсон ҳолатининг шаклий тимсоллари ёки мажозий андозаларидир. Улар асосида аниқ маъно-мазмунга эга бўлган образлар шаклланади. Инсон ўз ҳаёти ва фаолияти давомида ана шу тимсолларга таянади. Юнг кўзда тутган “архетип”лар инсон руҳиятининг энг тубида ётган руҳий кечинмалардир, улар

нафақат алоҳида индивиднинг, балки бутун инсониятнинг кўпминг йиллар давомидаги ҳаётга мослашуви ва яшаш учун кураши натижасида шаклланган. Бундай архаик тимсоллар қадимий руҳий ҳолатлар мазмунини сақлаб қолади. Қизиғи шундаки, Юнг улар фақат инсон борлигига эмас, бутун тирик мавжудотга тегишли эканини таъкидлайди. Шундай қилиб, “архетип” Юнгнинг талқинида руҳий ҳодиса — феномен сифатида намоён бўлади.

Юнг инсон руҳиятида бир-биридан фарқ қиладиган индивидуал (якка) ва коллектив (жамоавий) онгсизлик мавжуд деб ҳисоблайди. Индивидуал онгсизликни у баъзан шахсий, персонал онгсизлик деб ҳам атайди. Бунда у алоҳида инсоннинг шахсий тажрибасини назарда тутди. Унингча, қачонлардир онгли бўлган кечинмалар кейинчалик унутилган ёки сиқиб чиқарилган ва онгсизлик ҳолатига айланган.

Таҳлилий руҳиятшуносликнинг яна бир асосий тушунчаси — жамоавий онгсизлик. У бутун инсониятнинг мозийга айланган хотираларини, ирқий ва миллий тарихни, ҳатто ҳайвоний ҳиссиётларни ҳам қамраб олади. Жамоавий онгсизликнинг бундай тузилиши, Юнгнинг фикрича, инсон руҳияти ва миясининг генетик-наслий структурасидан келиб чиқади. Унга кўра, айнан жамоавий онгсизлик ҳамма “архетип”лар мужассамлашган манбадир.

Юнг асослаган таҳлилий руҳиятшуносликнинг яна бир катта қисмини комплекслар назарияси ташкил қилади. Унинг фикрига кўра, комплекслар индивиднинг муайян тизим шаклида вужудга келган онгсиз руҳий қувватидир. Улар инсон ҳаётига доимий равишда таъсир қилиб туради. Юнгнинг назарида, онгсизликнинг тубида ҳар доим комплекслар тайёр туради. Улар ўтмишнинг индивидуал хотираларидир. Уларга оилавий комплекслар, ҳукмронлик комплекслари, ноқислик комплекси каби ҳолатлар қиради. Аслида комплекслар — онг-

сиз ҳаракатларнинг кутилмаган тарзда жунбушга келиши, бир маромда кечаётган руҳий жараёнларнинг бузилиши. Бошқарувга тобе бўлмаган бундай стихия онгсизлик инсоннинг онгли руҳияти устидан

хукмронлик қилишидан далолат беради.

Юнг ва унинг сафдошлари комплекслар таълимоти асосида онгсизликнинг ҳаётийлик механизмларини, онгли ва онгсиз руҳий жараёнларнинг мураккаб муносабатларини, онгсиз интилишларнинг инсон характерини шакллантиришдаги аҳамиятини очиб беришга ҳаракат қилган. Шу тариқа комплекс тушунчаси Фарб руҳиятшунослиги ва тиббиётида кенг тарқалган атамага айланади. Унинг ёрдамида инсон юриш-туришининг онгсиз омилларини рамзий тарзда ифодалашга уринишлар бўлгани боис бора-бора бу тушунча асл моҳиятини йўқотган.

Инсон руҳий оламининг ядросини ташкил қиладиган онгсизлик, Юнг таълимотида кўра, руҳий тузилманинг ҳамма босқичларида қатнашади. Олим руҳиятни жуда кўп даражаларга, ижобий ва салбий қатламларга бўлади. Юнг уларга ном бериб, ҳар бирини алоҳида таърифлайди.

Таниқли файласуф инсонни тадқиқ этишда қадимий меросга, хусусан, япон фалсафасидаги ғояларга, яъни XVII асрда яшаб ўтган Накаэ Тойи таълимотида мурожаат қилади. Тойининг айтишича, инсонда “ёлғон Мен” ва “ҳақиқий Мен” бор, улар инсоннинг ўзи ҳақидаги бўрттирилган ва асл ҳолатига оид фикрларидан иборат. Ана шуни Юнг “персона” деб атайди. “Персона” ўзига хос ниқоб вазифасини бажаради. Инсон жами-

ят талабига мослашиш учун бу ниқобдан фойдаланади. “Персона” “ҳақиқий Мен”-ни яшириб турадиган чодра вазифасини ҳам бажаради. У инсонни ўзига ва ўзгаларга намоён қилади. Лекин ҳеч қайси одамнинг ҳақиқий моҳиятини ифода этмайди. Қисқача айтганда, “персона” — индивид ва жамият ўртасидаги келишув, индивидуал ва ижтимоий онг орасидаги мураккаб тизимлар муносабати. “Персона”нинг мақсади асл қиёфасини яширган ҳолда ён-атрофдаги содда ва гўл одамларни ҳайратга солишдан иборат. Агар “Мен” “персона” билан айнан мос келса, инсон жамият томонидан белгиланган муайян ролни ўйнайдиган, аслида бегоналашган мавжудот сифатида намоён бўлади. Бу ўринда ўз шахсини, индивидуал “Мен”ини йўқотган инсон ҳақида сўз бормоқда.

Юнг асослаган яна бир тушунча — “кўланка” эса инсон руҳиятидаги энг тубан, жамиятга тўғри келмайдиган хусусиятларни ифода этади. Улар ҳар дақиқада намоён бўлишга тайёр туради. “Кўланка деганда мен шахснинг салбий одатларини тушунаман”, деб ёзади Юнг. “Кўланка” инсон қалби тубида яширинган, бузғунчи, агрессив тенденциялар тимсолидир. “Кўланка”нинг жамиятга зид бўлган интилишлари, Юнгнинг таъкидига кўра, ҳар доим ҳам очиқ шаклда кўринавермайди. Чунки улар “персона” ниқоби ёки индивидуал онгсизлик остига яширинган бўлади. Лекин бундай ҳолатда шахсда инқирозга мойиллик кучаяди ва у неврозга учрайди. “Кўланка” инсон ички оламидаги хотиржамликни бузади ва уни жунбушга келтиради. Шунинг учун ҳам таҳлилий руҳиятшунослик амалиётида бундай ҳолатни юмшатиш учун “ҳақиқий Мен” ва унинг “кўланка”си ўртасидаги мутаносибликни тиклаш учун иложи борича ҳаракат қилинади.

“Анима” ва “анимус” мавҳум образлар бўлиб, эркакдаги аёллик, аёлдаги эркаклик “архетип”ларидир. Улар биргаликда яшаган инсонларнинг ички руҳий маҳсули сифатида намоён бўлади, икки жинс

ўртасидаги архаик-жинсий манбага таянади, эркак ва аёл ўртасидаги муросани таъминлайди. Бундай келишувчанлик бўлмаса, жиддий ички шахсий низолар, неврозлар келиб чиқади. Агар “архетип” тимсолнинг ўзига хос хусусиятлари инобатга олинмай, реал объектга кўчирилса, шундай вазиятлар келиб чиқади, деб қайд этади Юнг. Эркак ўзининг идеали бўлган тимсолни муайян аёлга ўтказган тақдирда ҳам хоҳиш билан реал фазилатларнинг мос келмаслиги унинг ҳафсаласини пир қилади.

Ўзлик — шахснинг марказий “архетип”и. Унинг атрофида инсоннинг барча фазилатлари жамланади. Бу иборани Юнг қадим ҳинд фалсафаси бўлган ушанишадлардан олади. Мазкур ибора шахснинг бир бутунлигини англатади. Бу “архетип” орқали Юнг турли тимсолларни ифодалайди, уларнинг асосийсини илоҳий доира ёки “мандала” деб ҳам атайди. “Мандала”, қадим ҳиндлар тасаввурида, бутун мавжудликни ифода қилади.

Сирасини айтганда, Юнг “архетип”ларни таърифлашда кўпинча Шарқ фалсафасига мурожаат қилади. Чунки, олимпнинг фикрича, қадимги ҳинд фалсафасига хос тушунча бўлган “карма” (дастлабки руҳий асос) “архетип”лар табиатини тушунишнинг асл моҳиятини ташкил қилади. Юнгнинг назарида, руҳият тизимида “Мен” шахс онгининг субъекти бўлса, “ўзлик” — инсон руҳиятининг яхлит субъектидир. Шундай қилиб, “ўзлик” онглик ва онгсизлик ўртасидаги ҳолатни ташкил қилади. “Ўзлик” — “кўланка” билан ҳам, “персона” билан ҳам айнан мос келмайдиган шахснинг маркази, инсон мувозанатининг янги қирраси. У, онгсизлик ва онгни қамрай олиш хусусиятига кўра, инсоннинг бутун ҳаётий фаолиятини белгилаб беради ва уни руҳият бўлақларини яхлит ҳолга келтиришга йўналтиради.

Хуллас, Юнгнинг фикрича, шахс руҳияти бир неча қатламдан иборат. Шундай бўлса-да, Юнг улар ўртасидаги боғлиқликни топишга ҳаракат қилади. Шу мақ-

садда у “ўзлик” тушунчасини асослайди, бу эса шахснинг ижтимоийлашуви жараёнини таҳлил қилиш имконини беради. Юнг таълимотига кўра, онгсизликнинг ижтимоий қирралари ҳам мавжуд. Юнгнинг онгсизлик “архетип”лари ворисийлик хусусиятига ҳам эга. “Анима”дан “кўланка”гача бўлган “архетип”лар, индивидуал онгсизликдан тортиб жамоавий онгсизликкача — барчаси инсон руҳий оламига бевосита худо томонидан берилган. Улар фақат инсон организмнинг табиий ҳолатида мавжуд бўла олади. Шунинг учун Юнг таълимотида инсоннинг онгли фаолияти иккинчи даражага тушиб қолгандек туюлади.

Юнгнинг фикрига кўра, шахс жамиятдан ташқарида ривожлана олмайди. Шунинг учун ҳам у ижтимоий меъёрларга зид кўйилмаслиги, аксинча, уларга мослаштирилиб, ўз-ўзини камол топтириши учун имкон яратилиши керак. Ҳозирги замон Фарб маданиятида ижтимоий меъёрлар кўпинча асл инсоний интилишларга зид келади. Чунки уларда индивидуаллик мутлақлаштирилади. Шахснинг бундай бир томонлама ривожини, Юнг томонидан патология, яъни носоғлом ҳолат сифатида баҳоланади.

Таҳлилий руҳиятшуносликда “ўзлик” ва “худо” моҳиятан айнан бир-бирига мос тушунчалардир. Шунинг учун ҳам Юнг “ўзлик”ни “ичимиздаги худо” деб таърифлайди.

Юнгнинг худо ҳақидаги қарашлари мутаассибларча талқинлардан тубдан фарқ

қилади. Унингча, худо инсондан ташқарида, унинг устидан назорат қилувчи ҳукмрон куч сифатида мавжуд эмас, аксинча, худо инсондан ажралмаган, унга боғланган, улар ўртасида ўзаро бир-бирини тушуниш мавжуд. Худонинг тимсоли инсон руҳий ҳолатининг муайян даражасини билдиради. Бу эса ҳар бир индивид ўз худоси, дини, эътиқодига ва қадриятларига эга эканидан далолат беради.

Хулоса қилиб айтганда, Юнг дин ва худони догматик талқин қилишга қарши чиқиб, шахснинг маънавий ривожини янгича муносабатлар асосида амалга оширишни таклиф қилади. Бунда у шарқона ва ғарбона диний анъаналарни уйғунлаштириш тарафдори эди. Юнгнинг индивидуация таълимоти замирида ҳам диннинг янгича талқини мужассам эди. Руҳшунос олим шахсга хос ижодкорликни ҳаракатга келтирадиган бошқача йўллар ҳам мавжудлигига ишонмайди.

Шундай қилиб, Юнг инсон руҳий оламининг онгсиз қатламларини таҳлил қилиб, ҳозирги Фарб жамиятининг моддий тараққиёти шахснинг маънавий ҳаёти ривожини билан мутаносиб эмаслигини таъкидлайди. Унинг таълимотида динийлик ва дунёвийлик, табиийлик ва индивидуаллик, ижтимоийлик, Шарқ ва Фарб тафаккурига хос бошқа қарашлар умумлашган ҳолда ўз ифодасини топган. Албатта, олимнинг илмий қарашлари жамият ҳаётини, фан-техника тараққиётини инсонийлик асосида ривожлантиришда алоҳида аҳамият касб этади.

ИНСОН ҶЗИНГ, ИНСОН ҶЗИНГ

Музаффар ТУРСУН

HAR ODAM — BIR OLAM

Чақалоқлар чинқириб йиғласа, йиғлай-
версин. Парво қилманг. Ҳаргиз оналар
кўзи ёшланмасин.

* * *

Милтиқ кўндоғига “Эҳтиёт шарт — орқага отилиши ҳам мумкин...” деб
ёзиб қўймоқ керак.

* * *

Қуролсоз уста юрагини чангаллаб қолди: “Бугун кечагидан кўпроқ ўқ
ясадим. Афсус, жангга кетганлар орасида ўғлим ҳам бор...”

* * *

Расмий йиғилишларда ечими топилмаган чигал масалаларни дастурхон
бошида жуда осон ҳал қилса бўлади.

* * *

Беқасам тўн ёки атлас кўйлак кийиб ижро этилган ҳар қандай кўшиқни
ҳам “миллий” деб бўлмайди.

* * *

Биродар! Менга Оллоҳ таолонинг назари тушсин деб эмас, Унинг наза-
ри тушиб турибди, деган ақида билан яшанг!

* * *

Исёнкорликни баъзи одамлар қуфрга йўяди. Йўқ! Исён адолат учун
бўлса, Оллоҳ исёнкор томонидадир.

* * *

“Ижод нима?” деган сўроққа мен “Бошқаларни ҳам ўз кайфиятингга шерик қилиш амали” деб жавоб берган бўлардим.

* * *

Ит эгасини қопса, чидаса бўлар. Аммо шогирд устозини “қопса”-чи? Уни қутурибди деб, дўхтирга текширтириб бўлмаса...

Бундайларни Оллоҳга солишдан бошқа чора йўқ. Ҳар нарсанинг ҳисоб-китоби бор.

* * *

Бир такаббур кимсани билардим. Кўп бузуклик, ёмонлик, ифвогарликлар қилган. Таажжубки, қўлга тушмади, мудом изини йўқотишга эришди. Охир-оқибат, ўзи ҳам бу оламдан изсиз йўқолди...

* * *

Тўғри, унинг юраги тош! Лекин чакмоқтош! Салгина туртки бўлса, учкун сачраб кетиши ҳеч гап эмас.

* * *

Мухбирлар мақтаб ёзган одамлар ҳам, танқид қилганлари ҳам ўйлаб қолади: “Наҳотки, мен шундай бўлсам?..”

* * *

Тилимиз, урф-одату қадриятларимизни мутлақо ўрганмай туриб, ҳатто уларга беписанд қараган ҳолда бизга ўзлимиз ҳақида фалсафа сўққанлар кўп бўлди.

* * *

Ё, Танграм! Энг содиқ дўст — китобда: айрилмаслик учун кўзларимга нур бағишлаб тур.

* * *

Китоб танлаш мушкул иш, унинг саёзлигини билиш учун ҳам бир қур ўқиб чиқиш керак-да...

* * *

Сўздаги палапартишлик — тафаккурдаги палапартишликнинг маълум бир кўриниши.

* * *

Ҳақиқатгўй билан ҳақиқатга амал қилувчи орасидаги фарқ катта.

* * *

Билими кўп одам ақли ҳам тўқис дегани эмас. Бойлик хазинада, илм мияда қолиб кетса, бундан ҳеч кимга фойда бўлмайди.

* * *

Қайси мамлакатда хуфиялар кўпайиб, чақимчилик авж олса, гуноҳсизлар ҳам жиноятчига айланади.

* * *

Янши китоб данакли мевага ўхшайди. Мевасини еб маза қиласиз. Данагидан эса яна дарахт ўсиб етишади.

* * *

Китоб туфайли... ҳазрат Навоий ёки устод Бедил билан юзма-юз туриб-сиз. Ҳатто юз-кўзингизга уларнинг нафаси урилмоқда. Дунёда бундан ҳам ажойиб неъмат борми?

* * *

— Японлар омон бўлса, эрта-индин одамнинг ёлғон гапираётганини кўрсатиб турадиган аппарат ҳам яратади. Ана шунда ёлғончилик, ваъдабозлик, хушомадгўйлик, сохта ошиқлар оҳ-воҳи барҳам топади.

— Бундай ихтирога ҳеч бир ҳукумат йўл қўймас, — деди суҳбатдошим. Бунинг ҳукуматга нима алоқаси борлиги менга қоронғи...

* * *

Ажабо! Кунгабоқар гардиши донга тўлиб, мой битгач, Қуёшга қиё боқмай қўяди!..

* * *

Ғилдиракни ихтиро қилган одамга ҳайкал қўйишибди. Овора бўлишибди-да! Оламнинг ўзи бошдан-оёқ ғилдирак-ку!

* * *

Ҳақиқатдан чекиниш ёлғонга хизмат қилишдир.

* * *

Эрта-индин одамлар телевизор, компьютер, интернет, чўнтак телефонларидан ҳам безиб қолади. Яна китоб ўқиш даври келади.

* * *

Ё, тавба! Баъзан еру қўкка сиғмай кетасан-а!
Қуёш сиққан фалак ҳам сенга торлик қилади-я!..
Ҳар одам — бир олам, деганлари шу бўлса керак-да...

* * *

Қуш қўнмайдиган дарахтлар ҳам бўлар экан-а! Даҳшат!

* * *

Ифторликка хўроз сўйилди. Афсус, бу жонивор шу атрофдаги рўзадор-
ларни саҳарликка уйғотар эди...

* * *

Бахт ва бойлик бирданига келиши мумкин. Лекин ақл ва идрок оз-оздан
йиғилади.

* * *

Сезганмисиз, парвози баланд қушлар баланд дарахтларга, парвози паст
қушлар эса пастак дарахт ёки буталарга қўнади.
Бунча мукаммал бўлмаса бу ҳаёт!..

* * *

Жуда зиқ бўлиб кетган чоқ уҳлаётган неварангиз юзига бир дам тики-
линг. Ана шунда албатта ғуборсизланасиз. Кўнглингиздаги хиралик туман-
дай тарқаб кетади. Бу сизга неварангизнинг дастлабки беминнат “совға”си
бўлади.

* * *

Ёмон одамлар ҳам яхши кун кўриши мумкин. Аммо фақат яхши одамлар-
гина яхши яшайдилар.

* * *

Тўғри юрмаган соатнинг қулоғи мудом бураб қўйилади.

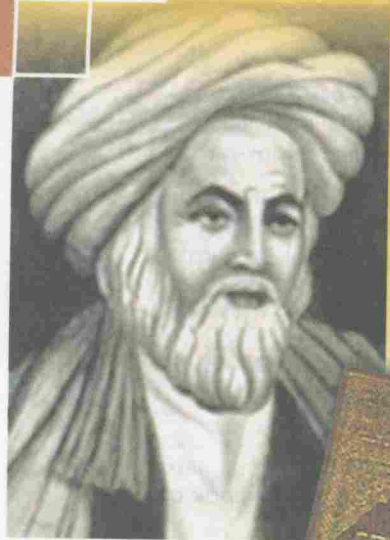
* * *

Табийки, Қуёшнинг орқа томони ҳам — Қуёш! Наҳот, шунча нур, шунча
ҳарорат беҳуда сарфланаётган бўлса?!

* * *

“Қизингиз ўзингизга тортибди-ку”, деганда қизармайдиган оналар керак.

Шавкат ҲАЙИТОВ

MAJZUBLIK SAODATI

Алишер Навоийнинг таъкидлашича, Нуриддин Абдурахмон Жомийнинг маънавий ҳаётида шоирлик олимликдан юқори турган. Ул зот учун юртнинг энг зўр олимларидан илму фазл ўрганиш — зарурат, шоирлик эса Оллоҳ иноят этган илоҳий неъмат эди. “Агарчи бир неча вақт биззарурат улум касбиға иштиғол кўргузбурлар, аммо ҳеч вақт назм ойинидин холи эмас эркандурлар” (*Алишер Навоий. Ҳамсатул-мутаҳаййирин. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 15-жилд. Т., “Фан”, 1999, 11-бет. Бундан кейинги иқтибослар ҳам асарнинг шу нашридан олинди ва саҳифаси қавс ичида кўрсатиб борилади*). Улуғ ўзбек шоири бу ўринда ботиний илмни эмас, ақлий-далилий илмларни назарда тутган. Нуриддин Абдурахмон Жомий умрининг йигитлик фаслидаёқ ботиний илмни эгаллаган ва унинг “ҳеч вақт назм ойинидан холи эмас”лигига ҳам шу илм сабаб бўлган. У нақшбандия хожалари силсиласининг ўз замонасидаги муршиди комили Саъуддин Кошғарий раҳнамолигида сулукка машғул эди. “Ҳам-

сатул-мутаҳаййирин” “Муқаддима”сида бу хусусда маълумотлар мавжуд. Қуйидаги жумлалар Абдурахмон Жомий ҳаётида жазбанинг сулукдан олдин келгани, унинг мажзуб солиқлардан эканини кўрсатади: “Чун аларға биззот машраби тавҳид воқеъ бўлғондур, ҳақиқат жамолин мажоз музоҳири мушоҳадасида муояна кўриб, беихтиёрлиғлар даст берур экандур”. Тасаввуф илмига оид манбаларда қайд қилинишича, Ҳаққа етиш, илоҳий маърифат ҳосил қилишнинг бу йўли (жазба) сулук давомида етган ишқ туғенидан устун ҳисобланади.

Юқорида келтирилган иқтибос Матлубнинг Маҳбубга кўшилганига, иккиликнинг йўқолганига, тавҳидга эътиборни тортади. “Ҳамсатул-мутаҳаййирин”дан келтирилган жумланинг давоми илоҳий оламга кўшилган, ўз истакларини буткул фано ўтида куйдириб, Илоҳ сифатлари билан безанган Абдурахмон Жомийнинг руҳияти манзараларини ёритади: “...ҳақиқат жамолин мажоз музоҳири мушоҳадасида муояна кўруб, беихтиёрлиғлар даст берур экандур” (*11-бет*). Ўз вужудини Ҳақ вужудида маҳв айлаган, Ҳақ бақосида ўзлигини қайта топган комил инсон дунёга кўнгил кўзи билан қараб, борлиқдаги мавжудотларда Ҳақ жамолининг аксини кўради. Ошиқи пок Ҳусни мутлақни кўргач, Ҳақ ҳусни бехудлиги натижасида ўзлигидан айрилиб, ҳайратга чўмади. Ҳақ ҳусни мушоҳадасидан қалбида пайдо бўлган завқу су-

Шавкат ҲАЙИТОВ. *Филология фанлари номзоди.*

рурни, илоҳий маърифатни “назм либосида” оқ қоғоз бағрига сочишдан ўзга илож тополмайди. Фақат шу йўл билангина илоҳий жунун (“машраби тавҳид”) жўш урган кўнгили таскин топиб, Маҳбуб жамолига талпинган юрак ором олади: “Ул маънини назм либосида адо қилмоқдин гузирлари йўқ экандурким, бу восита била ўтқа таскин ва ўтлуқ кўнгулга ором бўлур экандур” (11-бет). Алишер Навоий талқинича, ана шу жазба — илоҳий ишқ туфайли Абдурахмон Жомий мудом ижод қилган. Мумтоз шеърининг деярли барча жанрида нодир асарлар яратган. Шеърини китоблар тасниф қилиш, девон яратиш аънанасини ҳадди аълосига кўтарган: “Бу жиҳатдан назмдин ҳаргиз фориг бўлмайдулар ва бу боисдин назмга тавдину девонга тазйин бўлубтур ва мурури айём ўтуб, аларнинг назми ҳар синф шеърдин оламнинг золининг кулоқ билан билагин самин дурлар била музайян ва жайб била этагин оташин лаъл била мамлу ва мулавван қилибтурлар...” (11-12 бетлар). Шахсий “Мен”дан қутулиб, илоҳий маърифат орқали ўзини англаган ҳазрат Жомий сиймоси ҳаммаша камтаринлик кўзгусида зухрланиб турган: “Киши улуми зоҳирийдан ва маънавийдан бир масъала илқо қилгунча ҳаргиз алар оқдин қарони маълум қилгонлари маълум бўлмади” (13-бет).

Суфийлик, шоирлик ва олимлик истеъдодини ўз шахсида мужассам этган Абдурахмон Жомийда ҳофиза қуввати бениҳоя баланд бўлган. Кўнгилига нур бўлиб қуйилган маърифат чексиз истеъдод кафолатини берган: “Аммо масъала илқосидин сўнгра доғи бори улумга маҳорату истихзор ул мартабада эрдиким, ҳаргиз ҳеч китобга боқмоққа эҳтиёж бўлмади” (13-бет).

Қалбда кучли муҳаббат туғён қилганда суфий шоир табиат ва наботот оламидаги ҳар бир мавжудотда Ҳақ жамоли тажаллийсини кўради. Гулда, дарахтда, дарахтнинг шоху баргларида, мевасида, сабзада, гунчада, булбулда Оллоҳнинг гўзал сифатлари зухур этади. Бутун борликда Оллоҳ азаматини кўрган ошиқи пок Оллоҳ ҳусни мушоҳадасига берилади. Барча гўзалликлар манбаи, қудрату улуклик соҳиби Ҳақ субҳонаҳу ва таоло томон

талпинган юракда маърифат йўли очилади. Гайб пардалари кўтарилиб, ориф шоир илоҳий сир ва маъноларни кашф эта бошлайди. Илоҳдан ўзга нарсалардан ажралади. Ҳамма нарса Мутлақ руҳ тажаллийси, бутун олам Ҳақ зотидан иборат деб ҳисоблайди. Инсонни, табиат ва наботот оламини Илоҳга боғлайдиган сабаб, воситалар унинг шуурида мутлақо орадан кўтарилади. Фақат ягона вужуд — Оллоҳ вужуди бор. Оламдаги бошқа нарсалар — Мутлақ вужуднинг сифат ва хусусиятлари. Кўзига Ҳақдан бошқа кўринмай қолган, Илоҳ тажаллийсининг мафтунни ва асирига айланган кўнгил бетоқат ва безовта бўлиб, яратиш, илоҳий илҳом завқи билан қайнаб-тошади. Ишқ ва иштиёқ ғалабаси шиддатидан кўнгилида пайдо бўлган беҳад шавқу сурур, Матлуб жамоли, санъати, камоли, мушоҳадаси ва мукошифасидан қалбга нузул этган илоҳий маърифат шеър, ғазал бўлиб қуйилиб, “ўтлуқ кўнгул” ундан таскин топади: “...ҳар мулоийм мазҳарининг ҳусну малоҳатиким, Ҳақ жамолияти тажаллийси била зухур қилмиш бўлғай ё жавру бедоди офатиким, жалолият сифати била жилва кўргузмиш бўлғай, ул сифотидин зоти айният мушоҳада қилиб, сабабин мутлақо орадин муртафеъ кўруб, кўзлариға мусаббибдин ўзга нима келмаган жиҳатидин бетоқат бўлиб, ҳар не ул изтиробда аларға ишқ шиддатидин ва шавқ суубатидин юзланса эрди, жонсўз шеърлар ва дилфурўз ғазаллар иштиғоли била ул таҳаммулсизликка итмиёнон берурлар эрди” (13-бет).

Ҳазрат Жомий шеърини илоҳий жазба теккан, зотий, аслий тавҳид воқе бўлган, илоҳий нур шуъласи кўнгили уйини масрур этган илҳомли дамлар натижаси бўлгани учун ҳам унда ҳақиқат болидан лаззат, маърифат нуридани ҳаловат, ишқ ўтидан ҳарорат бор. Шунинг учун ҳам мутафаккир шоирнинг латиф ва маънодор сатрлари илоҳий ишқ аҳлига ҳам, пок инсоний муҳаббат жамоасига ҳам бирдек хузур, маънавий фароғат бағишлайди. Алишер Навоий талқинича, маърифатга йўғрилмаган шеър — нурсиз шам, ишқ ҳароратида тобланмаган назм йўлбошчисиз тўдадир. Ишқ жўш урмаган калималар

— жонсиз, қуруқ жасад, ишқ алангасида тарбияланмаган лафз ва иборалар гул ва райхонсиз чамандир. Кўнгилни суфиёна завқу шавқ қамраб олган дамларда фано мақоми ҳолатида шеърят Мавлоно Жомийга мададкор бўлган. Ўз навбатида илоҳий ишқ маърифат сувига қондирилган сатрлар умр боқийлигини тайин этган: “Ва бу ҳол доғи аларға одоби тариқатдаким, тасаввуфда боиси фано бўлғай, кўп мадад берур эрди” (13-бет).

Кейинги сатрларда Оллоҳ жамоли ҳайратидан ўз борлигини буткул унутган, ўзидан хабар ва ўзлигидан асар қолмаган шайхи муршиднинг ҳол мақомидаги руҳияти манзаралари қаламга олинади. Илоҳий жазба теккач (сукур ҳолатида), мушоҳада ҳушсизлиги сабабли Ҳақдан ўзга барча нарсдан ажралиш; бошдан-оёқ яланг ҳолатда тоғу водийга чиқиб кетиш; ғайриодатий, қаландарона, дарвешона, мажнунона хулқ-атвор Мавлоно Жомийда ҳам содир бўлган: “... ҳар ойинаким, беихтиёрлиглардин қаландарвашлиғ ва сару по бараҳналиғ ва тоғу водий тутмоқ ва мақсуди аслийдин ўзга барчани унутмоқлик даст берур ...” (13-бет). Аммо одамлар соҳиб камол инсондаги бу ғайриодатий, мажнунона ҳаракатларни зоҳирий ишққа йўйиб, пири комилнинг асл мақсадидан беҳабар қолган.

Нуриддин Абдураҳмон Жомий фано мақомига етгани — илоҳий ахлоққа эришганини имкон қадар элдан яширишга, ташқи кўринишдаги хатти-ҳаракатлар, муомала-муносабатлар билан асл моҳиятни бекитишга ҳаракат қилган: “...аларнинг бу шевасин зоҳир аҳли ишқи зоҳири маҳзға ҳамл қилиб, аслий мақсудларидин гофилу отил қолурлар эрди” (13-бет). Чунки кўнгли Ҳақ ёди билан лиммо-лим, илоҳий сирлардан хабардор, фақру фано мақомига етган комил инсон ўз эътиқодини кўз-кўз қилмайди. Мутлақиятга қўшилган, кайҳону фалак асроридан хабар келтирувчи инсони комил Ҳақ ила яқинлиғу сирдошлик истаса, тавҳиддан сўз очмаслиғи даркор: “Бу дарёга кирган гавҳари мақсуд тиласа, дам асрамоқ керак ва бу ҳарамга йўл топқан махрамлиқ тиласа, дам урмамоқ керак” (Алишер Навоий. Маҳбуб

ул-қулуб. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 14-жилд. Т., “Фан”, 1998, 84-85 бетлар. Бундан кейин шў асарга мурожаат қилинганда саҳифани кўрсатиш билан чекланамиз). Шунинг учун ҳам Абдураҳмон Жомий тариқат одоби сулукида ўз тарийқларини шундай нозик усул билан тузганки, ҳеч ким унинг зоҳирий илмлар, бадиий ижод ва XV асрда машҳур бўлган, йирик илм-маърифат намояндалари шуғулланган муаммо илми ва иншо санъатидан бошқа яна бир муқаддас, пок, азизроқ яширин иш билан машғул эканини англамаган. “Хамсатул-мутаҳаййирин”да бундай дейилади: “...ҳеч киши аларнинг...ниҳоний амрға машғул эрконларин билмадилар ва фаҳм ҳам қилмадилар” (12-бет). Ҳазрат Навоий талқинларидан маълум бўладики, тариқат йўлига кирган ҳар бир солиқ пирга эҳтиёжманддир.

Мажзуб солиқ ҳам муршид қўлида тарбияланиши шарт. Абдураҳмон Жомий ихлос билан XV аср нақшбандия тариқатининг Хуросондаги комил муршиди Саъиддин Кошғарий хизматиға кирган. Шунингдек, у замонасининг бузрукворлари Баҳоуддин Умар, Мавлоно Боязид Пуроний, Мавлоно Муҳаммад Асад каби тасаввуф шайхларидан ҳам таълим олган: “Аммо толиби илмлиқ ва шоирлиқ сураидаким, бу шариф илм сатр ва китмонига бу икки ишдек парда мумкин эрмас топилмоқ, невчунким дарвешлиқ фано касбидур, балки фаноий маҳздур ва бу икки иш маҳз даъвою жадал ва аҷонияти худписандлиқдур” (12-бет).

Алишер Навоий, унинг замондош, салаф ва улуг халафлари эътиқодига кўра, дарвеш — уйғоқ қалби, ақлий ва маърифий камолоти билан кишилиқ жамиятининг энг олий табақаси намояндасидир. Улуг ўзбек шоирининг дўсти ва замондоши Ҳусайн Воиз Кошифий ёзадики, “фақр валилик конидан топилган гавҳар ва ҳидоят осмонида чақнаган ахтар (юлдуз)дир”. У — бамисоли қуёш, яхшию ёмонга беминнат нур сочади, ҳеч кимни ўз нуридан бебаҳра қолдирмайди. У заминдай вазмин, тавозели, давр ва замон “инқилоби қусури” таъсирида ўзгармас, ўз мақомидан силжимас собит қалб ва хулқ-

атор соҳиби. Дарвеш булут каби сербарака, саховатли. Хўлу қуруққа баробар раҳмат ёмғирини ёғдиради, ғўристон билан гулистонни ажратиб ўтирмайди (Хусайн Воиз Кошифий. *Футуватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати*. Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994, 21-бет).

Одатда, шоир ва олимда яратиш завқи бўлса-да, унинг кўнгли нафсу ҳирс ғуборидан қутулмаган бўлади. Инсон нафсу ҳирс ғуборидан буткул покланиш, манманлигу мутақаббирликдан озод бўлиш учун ўзининг шахсий “Мен”идан қутулиши керак. Ўз кўнгли, нафси тақозо қилган истакларни фано ўтида қуйдирмагунча ва “буду нобуд”дан холи бўлмагунча инсон шахсий “Мен”идан қутула олмайди. Ҳазрат Навоий ёзадилар: “бу икки иш (олимлиқ ва шоирлик) маҳз (нуқул) даъвою жадал ва анонияту (манманлигу) худписандликдур”. Чиндан ҳам, истеъдодли шоир ва олим халқ назарига тез тушади. Эл орасида шухрат, ҳурмат, эъзоз топади. Ёзган асарлари бу икки касб соҳибини элга танитиб, тилга туширади. Халқнинг эътиборини ўзига тортиш, элда ўзига нисбатан ҳавас-иштиёқ уйғотиш билан шоиру олим ўз иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолда ўзлигини намоён қилади. Ўзини намойиш қилиш эса худписандлик аломатидир. Аста-секин шоиру олимнинг ўзи ҳам халқ таърифига эҳтиёж сеза бошлайди. Халқ таърифига таҳсинига сазовор бўлиб ном чиқариш, донг таратишда эса, суфийлар эътиқодига кўра, манманлик нишонлари мавжуд. Чунки ана шу таҳсинга сазоворлик, донг таратиш, ном чиқариш замирида ҳавойи нафс истаги — шухратпарастлик, обрўпарастлик иллати ётади. Яна “...ҳашаматни дўст тутурлар. Ва халқ таъзим қилмоғи ва табаррук билмоғидан шод бўлурларки, халққа мақбулликни талаб қилмоқдан Ҳақ таоло даргоҳига йироқлик ҳосил бўлур” (Фаззолий. *Кимёи саодат*. // *Мулоқот*, 1999, 5-сон, 52-бет).

Тавҳид мақомига етган суфийнинг ботинида эса Ҳақ жамоли ва жалолидан ўзига нарасага ўрин йўқ. Жумладан, халқ таҳсин ва таърифига ҳам эҳтиёж йўқ. Жалолидин Румий буюрганларидек:

*Аз сафо гар дам занй бо ойина
Тийра гардад зуд бо мо ойина.*

Суфий — бамисоли кўзгу. Энг олий сифатлар унинг сиймосида акс этади. Даму нафасдан ойна юзи хира тортганидек, таърифу тавсифдан комил инсоннинг мусаффо чехрасида ғубор пайдо бўлади.

Абдурахмон Жомий нима учун ўзини халққа нуқул “даъвою жадал ва анонияту худписандлик”дан иборат бўлган “толиби илмлик ва шоирлик суратида” намоён қилган? Бу саволга “Кимёи саодат”даги қуйидаги ихчам жумлалар асосли жавоб бўлади: “Ҳақ таоло суратга назар қилмас, агар зоҳиримиз гуноҳ бирла олуда бўлса ҳам... Зоҳирда халқ, ботинда Ҳақ (билан) дурмиз”. Бу — масаланинг биринчи томони, иккинчи жиҳати шуки, олимлиқ (“зоҳир улуми”) ва шоирлик — ботиний илмни бекитиш, ҳақиқий ҳолни элдан яшириш учун пардадир. Чунки “дарवेशлик фано касбидур, балки фанойи маҳздур”. Хусайн Воиз Кошифий ёзади: “Тасаввуф даъвои тарк этиш ва маъноларни халқдан яширишдир..., киши то даъводан воз кечмаса, маънога етмас ва то ўз маъноларини яширин тутмаса, тасаввуфдан баҳра топмайди” (Хусайн Воиз Кошифий. *Ўша асар*, 18-бет).

Фикримизча, фақр аҳлининг ушбу ақидаси манбаларидан бири Расулulloҳнинг “Устур заҳобака ва заҳобака ва мазҳабака”, яъни “Олтинингни, йўлингни ва мазҳабингни сир тут” ҳадисларидир. Ҳазрат Навоийнинг “Маҳбубул-қулуб”да битган қуйидаги ҳикматлари эса мазкур ҳадис шарҳига хизмат қилади: “Фано тарийқин туз, фақр била мубоҳот кўрғуз. Мазҳабингни ихфолиғ била элдин яхши асра ва ёрмоғингни яхши ва ёмондин маҳфий асра. Афтодалиғ била хўй тут ва шикасталиғ била кўнгулни овут” (123-бет).

Биринчи жумла мағзига Муҳаммад алайҳиссаломнинг “Ал-фақру фаҳри” ҳикматининг мазмуни сингдирилиб, тасаввуф йўли тарғиб қилинган. Иккинчи жумла асосида “Устур заҳобака ва заҳобака ва мазҳабака” ҳадиси туради. Учинчи ихчам жумлада эса фақр аҳлининг хулқ-

атори, рафтор-равиши авлодларга ибрат қилиб кўрсатилган. Алишер Навоий сатрларида бир йўла икки ҳадис мантиқи ва шу ҳадислардаги тасаввуфий ва дунёвий ғоялар уйғунлашиб, танбех муҳим ахлоқий-маънавий, ҳаётий-ижтимоий моҳият касб этган.

“Хамсатул-мутаҳаййирин”да таҳлилга тортилган, шоирлар шаънига айтилган фикрлар манбаи Куръони карим “Шуаро” сурасининг 225-226-ояти карималаридир. Мазкур ояти карималарда давр ва замон эврилишлари таъсирида ўзгариб, турланиб турадиган, мафкурасиз, маддох, шухратпараст шоирлар танқид қилинган. Ҳазрат Навоийнинг қуйидаги сатрлари ҳам ана шундай куруқ даъво соясида умр ўтказган назм аҳлига қаратилган:

*Керак даҳр аҳлига ўн кун жадал,
Ки беш байтдин боғлағай бир ғазал.
Халойиққа юз хусну ноз айлағай,
Ки ўн йилда минг байт соз айлағай.*

Куръон ва Ҳадисда шеърга эзгулик, иймон, ҳикматли сўзлар, маърифий маъноларни сингдирган ижодкорлар “Шуаро” сурасининг 225-226-ояти карималарида танқид қилинган қаламкашлардан тубдан фарқланган ва уларга алоҳида эъзоз билан қаралади. “Шеърда ҳикмат бор”, деганлар Расули акрам (с.а.в). Билиб-билмай фисқу фужур ишлар билан машғул бўлган, тўғри йўлдан адашган башар фарзандларини гуноҳ ва жоҳилликдан поклаб, ҳидоят, эзгулик бағрига олиб киришда назмдан қудратлироқ куч йўқ. Имом Аҳмад ибн Ҳанбал Абдурахмон ибн Каъбдан ривоят қилинган ҳадисда Расулulloҳ (с.а.в) бундай деган эканлар: “Албатта, мўмин киши қиличи ва тили билан жиҳод қилади. Менинг жоним кўлида бўлган зотга қасамки, сизнинг (шоирларнинг) уларга отадиган ўқингиз камон ўқидан ҳам ўткирроқдир”.

Алишер Навоий талқинида кўнгил уйи Илоҳ маърифати ила мунаввар, дарвешу огоҳ ҳар қандай ҳолатда ҳам кишилик жамиятининг сардафтаридир. Валийлик, иршодлик даражасига етган дарвеш, агар ўзида шоирлик истеъдодини мужассам

этган бўлса, ижодкорлар қавмининг аввалги, олий табақасига мансубдир. Ва бу жамоа “нуқуди кунузи маърифати илоҳийдин ганийлар ва халқ таърифидин мустағнийлардур” (24-бет). Бу тоифанинг “Назм адоси бағоят аржуманд ва бениҳоя шариф ва дилписандки, эл ҳурмати жиҳатидин ани шеър демас”. Нуриддин Абдурахмон Жомий “ҳақиқат ва мажоз тарийқида комил”, илми ҳар икки йўлда ҳам бекаму кўст бўлган, назм аҳлининг пешвоси ва раҳнамоси, “ботин ҳолида дағи бийик маротиб ҳосил” қилган солиқи огоҳ, муршиди комилдир. Алишер Навоий талқинича, шундай мукамал инсон ўзидаги ладуний илмни, илоҳий камтарлик ва камсуқумликни олимлик ва шоирлик пардаси билан бекитган. Ҳақ азамати ва жалолিয়াи олдида ўзини хасдек ҳақир, номнишонсиз ҳис қилган.

Ҳазрат Навоий тариқат арбоблари ахлоқининг айни қирраларини қуйидагича баён қилган. Абубакр Сайдалоний муридларидан бири шайх вафотидан кейин ёдгорлик тайёрлатиб, муршиднинг қабрига кўяди. Лекин ёдгорлик ғойибона бузиб ташланади. Яна “лавҳ йўндуруб қабр бошига” кўяди, тагин бузилади. Бу ҳол бир неча марта такрорлангач, мурид шайх Абу Али Даққоқдан бу ғаройиб ҳодисанинг сирини сўрайди. Шайх дейди: “Ул дунёда гумномлиғ ихтиёр қилиб эрди, Ҳақ субҳонаҳу ва таоло ҳам ани пинҳон асрар эди. Сен тиларсенки, ани ошкор қилгайсен, қачон муяссар бўлур?” (Алишер Навоий. *Насойимул-муҳаббат. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 17-жилд. Т., “Фан”, 2001, 129-бет*).

Абдурахмон Жомийнинг камолоти овозаси қанчалик пинҳон тутилмасин, Хурсон сарҳадларидан узоқларга ҳам бориб етади. Бироқ Мавлоно Жомий шу даражада оддий ва камтарона ҳаёт кечирганки, улуғ пир, заковатли олимнинг зиёратига етганлар шайхи муршидни хизматкорлари орасидан ажратиб ололмаган: “Аларнинг камолоти овозасин эшитиб, йироқ йўллар қат қилиб, муборак суҳбатларига мушарраф бўлурга келганлар аларнинг асҳоб орасида ғояти бетаайюнликдин мутлақо танимаслар эдиким, ўлтирур кўпар-

да ва айтмоқу эшитмоқ ва емоқу киймоқ-да ўзлари била сойир мулозимлари орасида тафовут йўқ эди” (13-бет).

Шоҳруҳ Мирзо ҳукмронлигининг ўрталаридан Султон Абусаид Мирзо салтанатининг дастлабки йилларига қадар Ҳирот шаҳрининг марказида истиқомат қилган Абдурахмон Жомий кейинчалик Хиёбон мавзеидаги қабристонда дафн этилган устози Саъдиддин Кошғарий мақбараси қошида манзил қуриб, ўша ерда яшай бошлайди. Алишер Навоийнинг ёзишича, аркони давлат, Хуросон мамлакати ҳукмдори қаламравида яшаган шараф ва эътибор эгалари, энг юксак даражали амирлар, олийшон вазирлардан тортиб оддий халққача Абдурахмон Жомий остонасини “мақсуд қибласи ва мурод Каъбаси” деб билган. Ниёзмандлар кўнгли Жомий суҳбати ва ботиний дунёсидан маънавий фароғат туйган ва пок кўзлар ундан нур, эзгу назарлар ундан сафо олган. Чунки кўзнинг нури қалб нуридан ҳосил бўлади. Жалолиддин Румий айтганидек:

*Нур нури чашми худ нури дил аст
Нури чашм аз нури дилҳо ҳосил аст.*

Кўнгил ҳис қилмагунча кўз ҳеч нарса ни кўрмайди. Оддий кўз билан моддий нарсаларни кўриш мумкин. Кўзга софлик, қувонч ва роҳат бахш этадиган маънавий нур манбаи эса кўнгилдир.

“...шаҳрнинг жамеъ уламо ва акобирию ашрофи аларга мулозамат ва тараддуд бунёд қилдилар, то ул подшоҳи замоннинг аркони давлат ва аён ҳазрати ва олий-

шон умаро ва рафъе макон судур ва вузаро, балки аср подшоҳи аларнинг остониғаким, ...ташриф келтирурлар эрди. ...Андокқи, даврнинг аржумандлари ва аҳднинг сарбаландлари ул ҳазратнинг олийшон остониға юз еткурурлар эрди ва илтижо келтирурлар эрди” (14-бет).

Камолоти ва шуҳрати шу мақомга етган инсоннинг ўзини инсоний муомала-муносабатларда, “емоқу киймоқ”да ўз хизматкорлари билан тенг тутиши унинг ботинан нақадар теран, тафаккурининг сатҳи сарҳадсиз, қайси орзу-ҳавасларки Мутлақ Ҳусн соҳибига бегона эса, улардан қутулган, Ҳақ субҳонаҳу ва таолога маъқул ахлоқ сифатлари билан зийнатланган мукаррам зот бўлганидан гувоҳлик беради.

Алишер Навоийнинг таъкидлашича, киши ўзини одамлардан ажратиб, айрича тасаввур қиладиган бўлса, унинг қадрқиммати ва обрў-эътибори ўз назарида бошқаларникидан улуғроқ туюла бошлайди. Бундай ҳолат ижтимоий муҳитга салбий таъсир қилади, иймон-эътиқоднинг илдизига болта уради. Оқибатда жамиятда носоғлом муҳит юзага келади.

Камолотнинг исботи комил инсоннинг ҳеч қачон ўзини комил деб тасаввур қилмаслигидадир. Инсон ўзини комил ҳаёл қила бошладими, бу унинг номукаммаллигидан нишонадир.

Абдурахмон Жомий замондошларини покиза ахлоқи, маънавий дунёсининг нурафшонлиги билан шохдан то оддий фуқарога қадар маънавият оламига олиб кириш, кўнгилларни тарбиялашга хизмат қилган.

Фритьоф КАПРА

**SISTEMALI FIKRLASHNING
BESH MEZONI**

Тафаккурнинг янги парадигмаси — андозасини дунёнинг экологик ёки системали манзараси деб аташ мумкин. Шу ўринда мен системали ёндашув ёки системали фикрлаш нима эканига изоҳ бериб ўтмоқчи эдим. “Системали фикрлаш” системалар назариясида, хусусан, XX асрнинг 40-йилларида кибернетикада пайдо бўлган ва, билишимча, янги экологик парадигмага энг мақбул таъриф бўлган жонли системалар назариясидан келиб чиққан. Ушбу мақолада жонли тизимлар назарияси таҳлил қилинади.

Системали қараш дегани нима ўзи?

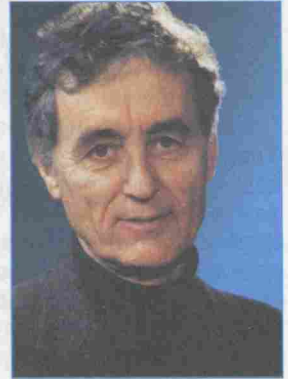
Шу нуқтаи назарга кўра, борлиқни “ўзаро муносабатлар” ва “интеграция” атамалари орқали англаш мумкин. Система интеграциялашган бутунлиқдир, лекин хоссасини уни ташкил этувчи қисмлар хоссалари йиғиндиси сифатида таърифлаш мумкин эмас. Табиатда системага мисоллар жуда кўп. Ўта майда бактериядан тортиб, ўсимлик, ҳайвон ва одамгача бўлган ҳар бир организм интеграциялашган бутунлиқдир ва бинобарин, жонли системадир. Бунга ҳужайра, тўқима ва узвлар мисол бўла олади. Одам мияси ўта мураккаб системага ёрқин мисолдир, бироқ системаларни фақат алоҳида организмлар ёки уларнинг қисмлари билан чеклаб бўлмайди. Айти шу бутунлик принципи ижтимоий системалар: оила ва жамият, қолаверса, доимий алоқада бўлган сон-саноксиз организмлар ва жонсиз материяни қамраб олувчи экологик системага ҳам тааллуқлидир.

Табиий системалар бир бутундир ва уларнинг муҳим хоссаси қисмларнинг ўзаро муносабати ва боғлиқлигида намоён бўлади. Мабодо система бўлакларга ёки бир-биридан айри унсурларга бўлиб ташланса, унга оид хусусиятлар барбод бўлади. Системанинг маълум қисмларини бир-биридан ажратган ҳолда кўриш мумкин бўлса-да, бутунлик табиати ҳамиша уни ташкил қилувчи зарраларнинг оддий йиғиндисидан фарқлидир. Шунга кўра, системалар назарияси бутунликни таркиб топтирувчи унсурларни эмас, балки уни ташкил этувчи принципларни ўрганади.

Жонли система деганда индивидуал организмлар, ижтимоий ва экологик тизимлар каби турли-туман феноменлар тушунилади ҳамда ушбу назария биология, психология, тиббиёт, иқтисодиёт, экология ва бошқа фанларнинг умумий структураси ва тилини ўз ичига олади.

Янги физика концепцияларини системали ёндашувдаги жузъий ҳол деб қарайдиган бўлсак, асосий эътиборни жонсиз системалар ҳамда жонли ва

жонсиз дунёлар ўртасидаги муносабатларни ўрганишга қаратиш керак бўлади. Шунини алоҳида қайд этмоқчиманки, ушбу янги парадигма доирасида физика бундан буён бошқа фанлар учун андоза ҳам, эталон ҳам, мажоз манбаи ҳам бўлмай қолади. Замонавий илм-фан оламида фикрлаш ўзгарганига ҳам, янги парадигма пайдо бўлиши физика фани соҳасидаги инқилобий ўзгаришларга боғлиқ эканига ҳам, физикадаги замонавий кашфиётлар ҳаммининг диққат-эътиборида турганига ҳам қарамасдан, бу фан белгилувчилик ва асос бўлиб хизмат қилувчилик аҳамиятини йўқотди ва эндиликда воқеликка фундаментал таъриф бера олмайди.

Фритъоф Капра (1939 йилда туғилган) — асли австриялик бўлган америкалик физик олим. Элементар зарралар физикаси ва системалар назарияси бўйича тадқиқотлар ўтказиб, оммабоп китоблар ("Бурилиш нуқтаси", "Коинотга мансублик" ва ҳоказо) ёзган. Унинг "Физика даоси. Замонавий физика ва Шарқ мистикасининг ўхшаш жиҳатлари хусусида тадқиқот" номли китоби илм оламида катта шов-шувга сабаб бўлди.

Ф.Капра Фарб жамиятини урф бўлган мантиқий, тадрижий фикрлашни ва Декартнинг механистик қарашларини итқитиб ташлашга даъват қилади. У Декартнинг бутунликни англаш учун ҳар бир нарсани қисмларга бўлиб ўрганиш тўғрисидаги редуccionистик қарашини танқид қилар экан, объектив ва янгича фикрлаш тарзини таклиф этади ва дунёга мураккаблик назарияси орқали нигоҳ ташлашга қақиради.

У янгитдан пайдо бўлаётган кўпгина назарияларга ўзгартириш киритиш зарур деб ҳисоблайди. Шулардан бири жонли системалар назарияси бўлиб, бу таълимот экология фанининг назарий асосидир. Жонли системалар назарияси XX асрнинг биринчи ярмида вужудга келган бир неча фан соҳалари: организмлар биологияси, гештальт-психология, экология, системаларнинг умумий назарияси ва кибернетика асосида шаклланмоқда.

Ф.Капранинг ҳамма илмий ишларида "барча нарсалар орасида кўзга кўринмас боғлиқлик бор", деган тағмаёно мавжуд.

Ф.Капра АҚШнинг Калифорния штатидаги Беркли шаҳрида жойлашган Экологик саводхонлик маркази асосчиси ва директоридир.

Аксарият олимлар буни тушуниб етганича йўқ ва ҳалиям физикага бўлган анъанавий ишончи билан юрибди: “Агар тўлиқ тушунчага эга бўлишни истасанг, (билмаганингни) физиклардан сўра”. Улар ушбу фикрлаш принципини бугун ҳам онг сингари феноменларга нисбатан қўллашни канда қилмайди. Илғор фан кашфиётларига қарамай, ҳали ҳамон устунлик физика фанидан биология фани томон ўзгаргани эътибордан четда қолмоқда.

Энди ўзим табиий, гуманитар ва ижтимоий фанларга бирдай тегишли деб ҳисоблайдиган системали фикрлашнинг беш мезонини бир-бир санаб ўтсам.

1. Қисмлардан бутунлик сари

Эски парадигмага ишонадиган бўлсак, ҳар бир мураккаб система ва унинг динамикаси бу системага тегишли қисмлар хоссалари билан белгиланади. Қисмлар фақат янада майдароқ бўлақларга бўлиш йўли билан таҳлил қилиниши мумкин. Дарҳақиқат, илгари илм-фан айнан шу йўналиш бўйлаб ривожланди ва ҳар бир босқичда хулосаларнинг ўзига яраша даражаси мавжуд бўлиб, таҳлил жараёнида ундан четга чиқилмасди.

Янги парадигмада эса қисмлар билан бутунлик ўртасидаги муносабат қайта мулоҳаза қилиб кўрилди. Қисмлар хоссасини фақат бутунлик динамикасини тушуниш орқали англаш мумкин. Аслида ҳеч қандай қисм йўқ. Биз қисм деб атаган нарса ўзаро муносабатлар тўридаги паттерндан (тузилма, тимсол) бошқа нарса эмас. XX асрнинг 20-йилларида қисмдан бутунлик сари силжиш квант физикасидаги концептуал инкилоб чоғида асосий нуқтаи назар вазифасини ўтаган эди. Бундан илҳомланган таниқли немис файласуфи ва физиги Вернер Ҳайзенберг ҳатто (1901-1976) таржимаи ҳолини ҳам *Der Teil und das Ganze* (“Қисм ва бутунлик”) деб атаган.

2. Структурадан жараёнга

Эски парадигмага кўра, биз жараёнларни мавжуд фундаментал структура-лар ёрдамида англаймиз, ўша структура-ларда ҳаракатланувчи кучлар механизмларни пайдо қилади ва улар ўша механизмлар орқали ўзаро ҳаракатланади. Янги парадигмага кўра, ҳар бир структура ўз ичидаги жараённинг зуҳур бўлишидир. Ўзаро муносабатлар тармоғига эга бўлган система эса табиатан динамик хусусиятга эга. Илмий тафаккурдаги структурадан жараён томон силжиш бельгиялик физик олим Илья Пригожин (1917-2003) асарларида яққол кўзга ташланади. Унинг машҳур китоби “Мавжуд нарсадан пайдо бўлажак нарса сари” деб аталади.

3. Объектив фанлардан эпистемологик фанларга

Эски парадигмада илмга оид таърифлар объектив, яъни кузатувчи ва билим жараёнига боғлиқ эмас, деб қаралади. Янгисида эса биз рўй бераётган табиий феноменни таърифлашда эпистемология — билиш жараёнини тушуниш тўлиқ акс этиши керак деб ҳисоблаймиз. Ушбу эътирофни Вернер Ҳайзенберг дастлаб физикага олиб кирган ва бу физик воқеликни ўзаро муносабатлар тармоғи деб тасаввур қилиш билан чамбарчас боғлиқ. Ушбу тармоқдаги бирор паттернни бошқаларидан ажратиб қўйиб, қисм ёки объект деб олиш, бўлақларга бўлиб ташлаш билан унинг тармоқдаги бошқа таркибий қисмлар билан муҳим бўлган алоқасини узиб қўямиз. В.Ҳайзенберг қайд этганидек, “Биз кўриб турган нарса табиатнинг ўзи эмас, балки унга маълум бир ракурсдан қараш натижасида пайдо бўлган тасаввурдир”. Мана шу нуқтаи назар билиш усули, бошқача айтганда, эпистемология назариясининг ажралмас қисмига айланмоқда. Ҳозирги вақтда фан асл эпистемология қандай бўлиши кераклиги хусусида бир тўхтамга келгани йўқ, бироқ у ҳар бир

илмий назариянинг интеграл қисми бўлиши тўғрисида умумий келишув мавжуд.

4. Илмни пойдевор деб билиш мажозидан уни тармоқ деб билиш мажози сари

Фарб фалсафаси ва психологиясида илм минг йиллардан бери иншоотга, пойдеворга қиёслаб келинади: фундаментал қонунлар, фундаментал принциплар, асосий қурилиш ашёлари ва ҳоказолар мавжуд. Фақат мустаҳкам пойдевор устигагина қарашларнинг мантикли ва уйғун системасини тиклаш мумкин. Парадигма ўзгара бошлаши билан илмнинг кўпгина асосларига путур етди ва улар анча вақт ўтиб нураб кетса ажабмас. Бу ўша вақтлар тасавуридаги фандан қаттиқ хавотир ва ваҳимага тушишга сабаб бўлди. Янги парадигмага кўра, илмни иншоот деб билиш мажози ўрнини унга тармоқ деб қараш мажози эгаллаб бормоқда. Агар воқеликни ўзаро муносабатлар тармоғи деб қарайдиган бўлсак, унга берадиган таърифимиз ҳам концепция ва ёндашувларнинг пойдеворга эга бўлмаган, аммо бир-бирига боғлиқ тармоғини ташкил этишини кўрамиз. Аксарият олимлар илмнинг мустаҳкам пойдеворсиз тармоқ сифатидаги ушбу мажози ўта ноқулай деб ҳисоблайди. Чунки бундай янгича ёндашув биз кўникиб қолган фикрлаш тарзига ётдир.

Илмий билимни концепция ва моделлар структураси — унинг бирор қисми бошқасидан фундаменталроқ эмас — деб тасавур қилиш фанга бутунлик деб қарашни англатади; бинобарин, физик ҳолат қатъиян фундаментал деб ҳисобланиши мумкин эмас. Тармоқда фундаментал қисм ва муайян асос бўлмагани сабаб бирор бир феноменни физика воситасида таърифлаш, айтайлик, уни биология ёки психология воситасида

таърифлашдан ишонарлироқ бўла олмайди. Улар системанинг турли даражаларига мансуб, бироқ ўша даражаларнинг ҳеч бири бошқаларидан фундаменталроқ эмас.

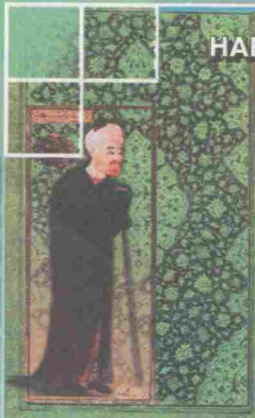
5. Ҳақиқатдан тахминий таъриф сари

Юқорида зикр этилган тўрт мезон бир-бирига боғлиқдир. Табиат ўзаро муносабатларнинг бир-бирига боғлиқ ва динамик хусусиятга эга тармоғи ҳисобланади, унда ўзига хос паттернларни бир-биридан объектлар сифатида ажратиш кузатувчига, унинг ақл-заковати ва билиш жараёнига боғлиқ. Ушбу ўзаро муносабатлар тармоғи бир-биридан фундаменталроқ бўлмаган концепция ва моделларнинг тегишли системаси аталари билан таърифланади.

Бундай янгича ёндашув ҳақли бир саволга сабаб бўлади. Агар ҳамма нарса бир-бирига боғлиқ бўлса, уларни англаб етиш мумкинми? Табиий феноменлар бир-бири билан чамбарчас боғланиб кетгани боис улардан бирортасини тушунтириб бериш учун қолган барчасини фаҳмлаб олишимиз керак бўлади. Бунинг эса ҳечам иложи йўқ.

Мана шу ўринда тахминий билимнинг яшашга ҳақли эканини тан олиш ва шу негизда системали ёндашувни илмий назарияга айлантириш зарурати туғилади. Мана шу тушунча замонавий илмда асосий ва ҳал қилувчи қимматга эга. Эски парадигма картезианча фикрлаш ва илмий билим аниқлигига ишонишга асосланади. Янгисига кўра эса, барча илмий концепциялар ва назарияларни чекланган ва тахминий деб ҳисоблаймиз. Илм ҳеч қачон тўлиқ ва узил-кесил тушунча бера олмайди. Олимларнинг таъриф билан таъриф берилаётган феномен ўртасида айнан мослик маъносидаги ҳақиқатга ҳеч бир дахли йўқ. Улар воқеликка чекланган ва тахминий таъриф бера олади, холос.

**Ризвоной НИЗОМ
тайёрлади.**

SABR — IRODA ISHI

*Сабр арчи кишига ранж афзун айлар,
Охир киши фолини ҳумоюн айлар.
Сабринг нечаким кўнгулни маҳзун айлар,
Ҳам сабр сени зафарга мақрун айлар.*

Луғатга кўра, сабр — чидам, бардош, тоқат айлаш демак. Маъшойихлар айтадиларки, сабр учун, энг аввало, ақл ва маърифат зарур. Шайх Абу Абдуллоҳ Ҳафиф таснифи бўйича, сабр қилувчилар уч хилдир: 1. Мутасаббир, яъни зўрма-зўракилик билан сабр этувчи, сабрда бесабрликка ён берувчи. 2. Собир — сабрли, сабрга содиқ киши. 3. Саббор — кўп сабрли. Алишер Навоий бошқа бир ўринда сабур, яъни саббор ва собирни улуғлаб, ҳар кимки:

*Чун бўлди сабур тенгри додига етар,
Собир киши оқибат муродига етар, —*

дейди. Собирлик ва сабурликнинг беҳад ранж, машаққат ва мушкулликлари бор. Асл инсонлик мақомига эришмоқ учун собирлар уч ишни амалга оширган. Булар: нафс ва худпарастликни енгиш; қазога ризо; яхшидир-ёмондир, оғирдир-енгилдир, Оллоҳ раво кўрган ҳамма нарсани қаноат билан қабул айлаш. Алишер Навоий “Сабр арчи кишига ранж афзун айлар”, деганида, асосан, нафсдан юзага келадиган ёки нафси амморага тегишли ранж ва азиятларни назарда тутган.

“Сабринг икки тури борлигини билмоқ лозим, — дейди Абулкарим Қушайрий. — Улардан бири — обидларнинг сабри, иккинчиси — ошиқларнинг сабри. Обидлар сабрининг энг гўзал кўриниши —

сабрнинг шикоятдан бутунлай фориғ бўлиши. Ошиқларнинг энг гўзал сабри — изтиробдан холилиги”. Навоий ҳам шикоятдан, ҳам изтиробдан фориғ сабрни ёқлаган. Чунки фақат шундай ҳолга етишган кишидан Тангри мадад ва марҳаматини дариғ тутмайди.

Биз сабр деганда кўпинча қийинчилик ва кулфатларга бардошли бўлишни англаймиз. Аслида унинг энг мушуқули бой-бадавлатлик, шодлик ва омад чоғларидаги сабр ҳисобланади. Бу ҳақда Имом Ғаззолий ёзади: “Ҳақиқий хунар офият ва тўқчиликда сабр қилишни билишдир. Бунинг сабри — улардан шодланиб, кўнгил бермаслик. Ҳамма-ҳаммаси кишининг кўлида омонатлигини ва бир онда йўқ бўлишини билмақдир. Йўқсилликда сабр, бир жиҳатдан, мажбурий эрур. Бироқ бой-бадавлатликда сабр тамомила ирода ишидир...”

Нажмиддин Кубро сабрни “нафснинг истакларидан бамисоли бир ўлик янглиғ узоқ турмоқ”, дея таърифлаб, яна бундай дейди: “Сабр... нафсга қарши бориб, унинг талаб ва истакларини бажармаслик, истамайдиганларини эса бажаришдир. Масалан, нафс ваҳдатни истамас, аксинча, касрат ва турланишни талаб айлар. Шунинг учун аҳли ҳавоу ҳавас вакиллари бир қиёфада юра олмаслар”.

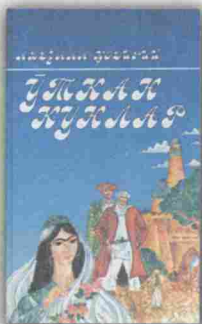
Ана энди ҳазрат Навоийнинг рубоийсига теранроқ назар ташлаб, асл моҳиятини белгилаш мумкин. Хўш, шоир шеърда нега сабрнинг фойда ва аҳамияти ҳақида сўзламасдан, унинг ранж ва кўнгилга маҳзунлик етказишига эътиборни қаратган? Чунки тасаввуфда сабрнинг тамали — нафсга қарши бориш. Нафсга қарши турмоқ учун эса нафсни таниш лозим. Нафси шум ўзини танитишдан чўчимайди. Зеро, унинг инсонни авраш, йўлдан оздириш, маҳзунликка чулғаш имконлари ҳаддан ортиқ. Уни ҳатто илм билан таслим айлаш жуда қийин кечади. Шунинг учун Атоуллоҳ Искандарий “Нафсдан норози бўлган бир жоҳил билан дўстлашувинг нафсидан рози бўлмиш бир олим билан дўст бўлишдан кўп карра хайрлидир”, дейди. Хуллас, Навоий ахлоқий тушунча ва безавол фазилат аталмиш сабрнинг назарий аҳамиятидан эмас, амалий натижасидан баҳс юритган. Шоир тасвирида сабр ақл ва ахлоқ хунаригина эмас, нафс тасфийасининг ҳосиласи бўлмиш бир кўнгил ҳолидир. Демак, сабр зафари алал-оқибат кўнгил зафари ҳисобланади.

“Насойим ул-муҳаббат”да шундай бир ривоят бор: Сирри Сақатий муридларига сабр ҳақида сўзлар экан, бир чаён келиб унга ниш санча бошлабди. Айтдиларким: “Нечун уни ўлдирмайсиз?” Айтдики: “Уялдим, чун сабр хусусида сўзлаётган эдим”.

Иброҳим ҲАҚҚУЛ

BEZAVOL HAQIQATLAR

Dilmurod QURONOV mutolaa qiladi

Абдулла Қ о д и р и й. Ўткан кунлар.
Тошкент, “Шарқ”, 2007.

Менга қолса, буюк адибимиз Абдулла Қодирийни илҳомлантирган “мозийга қайтиб иш кўриш хайрли” нақлини жамики китоб жавонларига ёздириб кўйган бўлардим. Чунки бошқа бир улуг адибимиз Абдулла Қаҳҳор айтмоқчи, яхши асар қазига ўхшайди “чайнаган сари мазаси чиқади”. Демак, вақти-вақти билан мозийга — илгари ўқилган китобларга қайтиб турмоқ жоиз экан. Дарҳақиқат, “Ўткан кунлар”ни ҳар гал варақлаганда, ўзингиз учун янги нарсани топгандек бўласиз...

Юсуфбек ҳожининг ўғли билан қудасининг дор остидан қайтарилишига сабаб бўлган хатида “бизнинг халқнинг ҳолига йиғлашни ҳам билмайсан, қулишни ҳам!” тарзидаги изтиробли таассуф бор.

Таассуфнинг боиси шуки, халқ Азизбек “тиғи зулми билан қора қонига беланилган ўғлининг, отасининг, онасининг, оғасининг мазлум гавдаси тупроқ остида ҳали чириб битмай туриб... ўша қонхўрга ўз қони билан ямин этди”, уни “то ўзининг бир томчи қони қолгунчалик ҳимоя қилмоққа онд ичди”. Таҳсинга лойиқ жиҳати шуки, чексиз афсус ва шундан келувчи ачинишу изтиробга молик бу ўринлар Юсуфбек ҳожи нигоҳи билан, унинг қалбию онгидан ўтказиб берилади. Муҳими, донишманд инсон сифатида ҳожи таассуф изҳори билан чекланмайди, шу ҳолнинг юзага келишини теран таҳлил қилади, ўйлайди, ўқувчини ҳам мушоҳада юритишга ундайди: “Азизбекнинг буйруғи билан кеча ўрда тегига барча Тошканд халқи йиғилган, бу йиғинда уламолар ҳам бор, фузало ҳам бор; хулоса, шаҳарнинг ҳар бир синфидан ҳам ҳозир эди. Азизбек ўрда қоровулхонасидан туриб фуқарога салом қилди. Азизбекнинг саломига мушарраф бўлғучиларнинг кўзларидан ёшлар оқмоқда эди”.

Сизга қандай, билмадим-у, мен шу ўринларни ўқиганда орадан ярим асрлар ўтиб, учинчи Абдулламиз тилидан янграган “Ҳукмлар ўқилур сенинг номингдан” деган хитобни эшитгандек бўламан. Демак, Азизбекнинг буйруғи билан “барча Тошканд халқи йиғилган” экан. Аммо у шундоқ халқки, “ҳар бир синф” ичидан сайлаб олинган, у Азизбекнинг саломига мушарраф бўлганининг ўзиданоқ бахтиёр. Нечун севинмасин, ахир, кўп ичидан сайлаб олингани, ўзгалардан афзал топилгани — бахт эмасми? Энди “Тошканд халқи” Азизбекни шу сурур, шу миннатдорлик туйғуси билан тинглайди... энди “Тошканд халқи” шу туйғулар гирдобиде Азизбекнинг зулмини, ҳақсизлигу хунрезлигини унутади. Энди Азизбек “Тошканд халқи”ни ўзи истаганидек бошқаради:

“Азизбек ўрда дарбозасига осилган икки гавдани кўрсатиб сўради:

— Фуқаро! Кўрасизми бу икки гуноҳқорни, нима учун бу жазога мустаҳиқ бўлдилар?
Халқ:

— Билмаймиз, тақсир!

Азизбекнинг ўзи жавоб берди:

— Булар Мусулмон чўлоқнинг саркардаларидан, қипчоқларнинг йўлбошчиларидан ва қорачопоннинг душманларидан бўлган икки тўнғизнинг гавдалари! Мен буларни сиз қорачопон фуқаром томонидан ўч учун ўлдирдим, сиз қорачопон оғайниларнинг қипчоқ кўлида шаҳид бўлган қариндошларингизнинг руҳларини шодландирмоқ учун ўлдирдим! Ёки бу ҳаракатим адолатдан эмасми, фуқаро?

Халқ жавоб берди:

— Адолат! Хўб қилгансиз, тақсир! Қипчоқларнинг жазолари шундай бўлмоғи керак!”

Юқорида таърифланган кайфият оғушида сархуш “Тошканд халқи” оломонга айланган, энди у оқ-қорани ажратишга ожиз (дарвоқе, худди шу эпизодни тасвирлаш олдидан Юсуфбек хожи “Ўғлим, сен бир қадар оқ билан қорани ажрата оласан, ёзганларимни диққат билан ўқи”, дея оғохлантириб кўяди).

Вазиятни, сомеларнинг айни дамдаги руҳиятини яхши билган Азизбек том устига том босиб боради, қилаётган ишини фақат “қорачопон фуқаро” манфаати учун деб тақдим қилади, бориб турган ҳақсизликни адолат дея фатво олишга эришади. Асли, аксар мустабидларга хос тутум шу — ҳар қандай номаъқулни оммага маъқуллаштириб амалга ошириш. Ваҳоланки, халқ “ўрда теги”га йиғилганлардангина иборат эмас, тарих халқнинг барини беистисно қамрай оладиган “ўрда теги”ни ҳали кўрмаган. Шу боис мустабид ҳақидаги ҳақиқатнинг иккинчи ярми, одатда, ё у ҳокимиятни кўлдан бергач, ё боқий дунёга кетгач, юзага чиқади. Зеро, ўрда томига чиқиб узрхоҳлик қилаётган Азизбекка қарата қуйидагиларни баён қилган ҳам шу “Тошканд халқи”, унинг “ўрда теги”га сигмаган қисми: “Энди эсинг кирдимми, ўғри? Бурундан ўйлаб иш қилсанг, бошингда бу балолар йўқ эди! Сен бизларга нима ишларни қилмадинг? Кун сайин неча гуноҳсизларни осдирган, кесдирган, болаларимизни ятим, оналаримизни қон йиғлатган сен эмасмисан? Ханжарингни ҳайф кўриб маҳаллаларга чаён солиғи солган, оғаларимизни чаён захри билан ўлдирган ким эди? Кет, тўнғиз, кет, тавба қилиш замони ўтди, тақдирингга сен ҳам тан бер!”

Юсуфбек ҳожининг, адибнинг, умуман, соғлом фикр эгасининг кўзи билан қараганда, Азизбек — манфур кимса, чунки манфаати шахсиясига — мутлақ ҳокимиятга умум манфаатини байроқ қилган ҳолда интилади, бу мақсад йўлида ўзгалар манфаатини топташ, бегуноҳ қон тўкиш, минглаб оилаларни хонавайрон қилишдан тоймайди. Юзаки қаралса, “эсимни таниганимдан бери амал демай, мансаб демай, фақат шу мусулмонлар манфаатини кўзлаб кел”дим, “бу соқол шу эл қайғусида оқарди” дегувчи Юсуфбек хожи Азизбекнинг мутлақ зидди сифатида гавдалантирилгандек кўринади. Аслида бундай эмас, адиб инсон амалларининг “ички двигатели” бўлмиш шахсий манфаатни инкор қилиш фикридан йироқ, мабодо шундай қилганида, кейинча очик юз билан “айнан мен ёзганчадир” деёлмас эди. Ахир, Юсуфбек хожи Азизбекнинг мушовири, шу чоққача унинг ёнида юриб зулмкорлигию адолатсизлигига кўп гувоҳ бўлган — чидаб келган, исён қилмаган. Ҳожида исён қарорининг этилишини диққат билан кузатайлик: исёндан аввалги кун, кечга томон Ҳасанали унга ўғлининг қамалиш хабарини етказади. Юсуфбек хожи биладики, “иш жуда нозик, гоят кўркунч эди. Чунки Марғилон зиндонидида ётғучи қипчоқ душмани бўлган Азизбек оталигининг ўғли эди. Тошканднинг исён чиқарган бир замонида Отабекдек бир йигитнинг Марғилонда, қандай гуноҳ билан бўлса-бўлсин, ушланиши ҳар жиҳатдан ҳам мудҳиш эди”. Ҳожининг аҳволини тушуниш қийин эмас: “ўғлига ҳужум қилган бу фалокатнинг тадбиридан ақли ожиз қолди, мияси ишлашдан тўхтади ва шундан сўнг “Парвардигоро, кексайган кунларимда фарзанд доғини кўрсатма”, деди ва кўз ёшлари билан соқолини ювди”.

Азизбек рухсат берарда “эртага чойни ўрдага келиб ичиш”ни тайинлаган, шунга мувофиқ ўрдага келганида хожи “эртадан бошлаб юртка ўттиз икки тангадан солиқ

сочиш” амрини олади. Теран фикрли инсон сифатида Юсуфбек хожи бунга қаршилик қилишга уринади — бефойда. Эҳтимол, фарзандининг Марғилонда қамалиши ўртага тушмаганида, хожи илгаригидек сабрда бардавом бўлармиди?! Лекин вазият шундайки, хонлик фойдасига кўтарилган исён — Отабекни қутқаришнинг ягона йўли: Юсуфбек хожи халқни исёнга даъват этади...

...мазкур ҳол Юсуфбек ҳожининг “ижобий” лигига путур етказмайди. У фақат ўз манфаатини кўзлаб халқни исёнга кўзгади, дейиш инсофдан эмас. Чунки бу ўринда, аввало, шахсий манфаат билан эл манфаати бир-бирига мос тушди, иккинчидан, солиқ солиниши — сўнги томчи, яъни исён учун объектив шароит етилган. Борди-ю, шароит етилмай туриб, хожи халқни кўзгаганида, у ўз манфаатинигина кўзлаган, мақсадига эришиш учун элни восита қилган бўлиб, Азизбекдан ҳеч фарқи қолмас эди...

Адиб фалсафасига кўра, инсонни ҳаракатлантирувчи куч — манфаат, шахслар манфаатидан миллий манфаат таркиб топганидек, миллий манфаатлардан умумбашарий манфаат пайдо бўлади — тизим юзага келади. Тизим унсурларининг бири-бири билан узвий боғлиқлиги ва айни чоқда маълум зиддиятларга бориши, табиийки, унсурларнинг уйғунликда, муросада яшаши учун ўзига хос мувозанат омили бўлиб хизмат қилади, яъни шахсий манфаат бошқа шахслар манфаатидан ҳам, умумманфаатдан ҳам устун қўйилмаслиги (ва аксинча), мавжуд зиддиятлар муроса йўли билан оқилона ҳал этиб борилиши лозим. Акс ҳолда... адиб худди шу нарсани Азизбекнинг шахсий манфаатни устун қўйгани боис Тошкент аҳли бошига тушган шўришлар ёхуд бирда қорачопон, бирда қипчоқ манфаатининг устун қўйилганидан ҳар икки эл бошига келган кулфатлар тасвирида кўрсатадики, булар биз учун ибратдир.

**Клавдий Э л и а н. Пестрые рассказы.
Москва — Ленинград, “Наука”, 1963.**

Биз Клавдий Элиан ҳақида гоят кам маълумотга эгамиз: милодий II асрнинг охири ва III асрнинг биринчи ярмида яшаган римлик адиб, “янги софистлар” таълимоти намояндаси, дунёдан тоқ ўтган; “Турфа ҳикоятлар”дан бошқа яна “Ҳайвонлар табиати ҳақида”, “Кентликларнинг мактублари”, “Илохий кучлар ҳақида” каби асарлар муаллифи — вассалом.

Унинг ҳикоятлари, ҳақиқатан ҳам, турфа: жанр эътибори билан гоҳ латифа, гоҳ ривоят, гоҳ масал, гоҳ шунчаки қайдларга ўхшаб кетади. Уларда баъзан машҳур тарихий шахслар — шоҳлару алломалар, баъзан фақат Элианнинг қалами туфайли номи тарихда қолган замондошлар зикр этилади. Шунга қарамай, уларни умумлаштирадиган бир жиҳат мавжуд — ибратлилик. Шуниси ҳам борки, Элиан фақат ибрат намуналарига эмас, аксилибрат намуналарига ҳам диққатни тортади. Жумладан, бир очофат мечкай ҳақидаги қайдларидан сўнг ёзадики, “Бу каби ишларни ҳам зикр этмоқ лозим, токи тақлид қилиш учун эмас, тақлид қилмаслик учун ибрат бўлсин”.

Элиан антик даврдаги шаҳар-давлатларда қонунларга юксак ҳурмат билан қаралгани, қонун ҳар недан устун билингани ҳақида ҳавас билан ёзадики, ўз даврида шу тамойилнинг бузилаётгани уни жиддий ташвишга солган ва... дарду армонларини юқоридагича йўсинда, кўпроқ антик юнон ҳаётидан олинган мисолларда ифода этган. Бир қайдида айтилишича, Исад исмли спарталиқ ўсмир қонунга кўра ҳали жанг қилишга ҳақли бўлмаса-да, гимназиядан жанггоҳга қочиб боради ва мардона курашади. Спарталиқлар уни жасорати учун гулчамбар билан тақдирлайди, айни чоқда қонунни бузгани учун жарима ҳам солади. Яна бир ўринда эса афиналиклар Аркадияга элчи қилиб юборган ҳайъат, вазифасини аъло даражада уддалаб келганига қарамай, аввалдан ўрнатилган тартибни бузгани учун қатл қилингани қайд этилади. Эҳтимол, қадим юнонларнинг бу ишлари ҳозирда оддийгина “ҳарфхўрлик” (буквоедство) ёки, хусусан, иккинчи ҳол ўта шафқатсизлик бўлиб кўринар. Балки бунга асос ҳам бор-

дир. Бироқ гап туб моҳиятда: қонуннинг ҳар недан устунлиги, ҳамманинг қонун олдида тенглигида. Худди шундай ҳаёт орзуси кишилик жамияти тонгида туғилган ва то хануз соғинч бўлиб яшайди, десак, муболага эмаски, Элиан ўша соғинчни қониди судраб ўтиб, бизга етказган ҳалқалардан биридир.

Элиан республика тузумини ёқлайди, республика аънаналарига путур етган замонда қадим Рим аънаналарини соғиниб яшайди. Бундай одамнинг дилида, табиийки, мустабидликка қарши исён кўпиради. Элиан ҳикоятларидан бирида Триз отлиғ мустабид ҳақида сўз боради. У ҳокимиятига хавф туғилишидан кўрқиб, фуқароларига ўзаро гаплашишни тақиқлайди — фуқаро юзу кўз ифодалари, имо-ишора билан мулоқот қилишга ўтади. Триз бундай мулоқотда ҳам ўзига нисбатан хавф кўради — тақиқлайди. Шунда яккахоким истибдодига чидай олмаган бир фуқаро бозор майдонига келади-да, юм-юм йиғлайверади, зум ўтмай унинг ёнига бутун халқ келиб кўшилади, майдон ёш дарёсини оқизаверади. Тризга бугин хабарини етказишгач, шунга-да чек қўйиш учун соқчилари билан майдонга шошилади ва сабр косаси тўлган халқнинг кўлида ўлим топади. Асли, Триз — тўқима образ, тарихда бундай подшо ўтган эмас, у мустабидликка нафратини ифодалашни истаган адиб хаёлотининг маҳсули, холос.

Элиан жамиятда фикрлар хилма-хиллиги бўлиши табиий ва зарур деб билади, бунинг исботи учун ибратли бир ҳикоят келтиради. Эмишки, Хиосда фуқаролар уруши натижасида анчагача бошбошдоқлик ҳукм суриб, энди бир томоннинг кўли баланд кела бошлаган пайтда муҳолиф томон кишиларининг барини сургун қилиш масаласи ўртага қўйилади. Шунда ғолибларнинг давлат миқёсида фикрлай оладиган бир вакили “Зинҳор бундай қилмаслигимиз лозим; галабадан сўнг ҳам маълум миқдор душманларни сақлаб қолмоқ керак, токи душман йўқлигидан ўзаро душманлашиб юрмайлик”, дея огоҳлантиради. Албатта, хиослик, аввало, ўз фирқаси манфаатини кўзлайди, лекин айна шу нарса мувозанат гарови экани ҳам аён ҳақиқатдир. Мувозанатнинг яна бир омилни эса Элиан саховатда, ночорларга ёрдам беришда деб билади. Нақл қиладик: ҳамюртлари аянч аҳволда қолганини кўрган коринфлик бойлар — Теокл билан Трасонид, шунингдек, митиленалик Праксид ҳам бошқа бойларни халққа саховат кўрсатиш — қарзларидан кечишга чақиради. Гарчи уларни кўндиролмасалар-да, ўз ҳақларидан кечишади ва шу сабабли жонларини сақлаб қолишади: қашшоқликдан тинкаси қуриган эл кўлига қурол олиб, бахил бойларни аёвсиз ўлдиради.

Қизиқ эмасми, ахир, булар қадимдаёқ мағзи чақилган ҳикматлар, лекин, тарихнинг гувоҳлик беришича, авлодлар уларни ҳар гал унутиб қўяверган: унутиш эвазига тўланган бадалнинг ҳисоби юритилганмикан?!

Элиан инсонга хос қудрату ожизлик, фазилату иллатлардан нақл қилувчи кўплаб ибратли ҳикоятлар келтиради. У кишидаги камтарликни қадрлайди, кибру ҳаво, ҳадни билмаслик устидан кулади. Жумладан, сотиб олинган минг-минглаб сайроқи қушларга “Ганон — худо!” деган биргина калимани зўр бериб ўргатиб, уларни қўйиб юборсам, шуҳратим дунёга ёйилади, дея хомтама бўлган, пировардида панд еб қолган карфагенлик денгизчи; ўзини олам ҳукмдориман деб билган Искандар Демокрит асарларида минглаб оламлар бор деб ёзилишини ўзига нисбатан ҳақорат санагани ҳақидаги нақлларда киноя, заҳарханда кулги барқ уриб туради. Қарангки, минглаб оламлардан биттасига-да тўлиқ эга бўлолмаган Искандар яна худолик даъвосини қилса?! Кулмай бўладими?! Элианнинг Искандарга хушламайроқ қараши шундан, чунки у — янги замон одами, яккахудолик қарор топаётган давр кишиси. Мана, яна шу мавзудаги ҳикоят мазмуни: Дорони енгиб Эронни фатҳ этгач, Искандар баттар ҳаво-ланиб кетади — инсон эмас, илоҳ эканига ишониб қолади — қўл остидаги халқлардан ўзини худо деб эълон қилишни талаб этади. Албатта, бунга ҳар бир халқ ўзича муносабатда бўлади. Жумладан, лаконияликлар бу талабга жавобан қарор чиқаришади: “Моддомики, Искандар худо бўлмоқни хоҳлаган экан, майли, бўлақолсин!” Элиан фикрича, лаконияликлар бу қарори билан Искандарни мазах қилган. Тўғри-да, бандалар рухсати билан худо бўлиш кулгили эмасми?! Элиан инсон ақл-идрок билан англанадиган ҳадни, инсонлигини ҳамиша ёдда тутмоғи лозим, деб билади. Ибрат

учун энди Искандарнинг отаси Филипп ҳаётидан нақл қилади. Эмишки, Херонея остонасида афиналикларни мағлуб этган Филипп ҳаддидан ошиб кетиш хавфидан чўчиб, кулларида бирига алоҳида вазифа юклайди: кул ҳар куни эрталаб “Филипп, сен одамсан!” дея эслатиб турган. То кули шу калимани уч бора такрор айтмагунича, Филипп хос хонасидан чиқмаган ва кимсани яқинига йўлатмаган...

Ҳаққаст-рост, ҳаддини, фоний дунёдаги ўрни, вазифасини тўғри идрок қила билган одам адашмайди. Албатта, Элиан бу гапларни бевосита айтмайди, лекин мазмун-моҳияти билан турфа ҳикоятларни келтириш орқали ўқувчини шундай хулоса чиқаришга ундайди. Ўзининг кимлигини идрок этолганлардан бири ҳақидаги нақл ҳам гоят ибратли. Подшоҳ Антигон ўглининг раият билан муносабатда ҳукмфармо ва жоҳиллигини сезиб қолади-да, насиҳат қилиб дейди: “Наҳот билмасанг, болам, сен билан менга берилган ҳокимият — фахрли куллик!” Яратган ва бандалари олдида ўз ўрни ва вазифасини тўғри англаш шудир...

...Элиан ҳикоятларини ўқир экансиз, улардаги сюжет мотивлари, образлар, ҳаётий ҳолатлар, ҳукм-хулосалар — бари Шарқни, халқ ижодию мумтоз адабиётни ёдга солaveraди, бу борада илдизларнинг битта эканига, уларнинг барчаси Одам алайҳис-саломга бориб боғланишига чин дилдан иймон келтириб бораверасиз...

Э з о п. Басни. Москва, “Наука”, 1964.

Сўз санъатининг энг қадимги жанрларидан бири, шубҳасиз, масалдир. Масалнинг отаси саналмиш ярим афсонавий Эзопнинг миллоддан аввалги VI асрда яшагани, мутахассисларнинг унга нисбат берилувчи айрим масаллар асли бундан-да қадимийроқ, дея таъкидлашлари шундай дейишга етарлича асос бўлади. Майли, буни си ўз йўлига, ҳайратланарлиси шуки, масал бугун ҳам аҳамиятини йўқотмаган. Ҳаётда: хоҳ уйда, хоҳ ишда ва хоҳ кўчада бот-бот шундай ҳолларга дуч келамиз, беихтиёр Эзоп масалларидан бири ҳаёлимизда жонланади.

Иш билан бир идорага кирганимда, ёш бошлиқнинг шундоқ йўлақда отаси тенги одамга танбеҳ бераётгани устидан чиқдим: атрофдагилардан андиша қилиш қайда, аксинча, уларнинг борлиги баттар завқ бераётгандек, у борган сари овозини кўтарар эди. Ҳаёлимга Эзопнинг масали келди: “Бўри уйни ёнлаб ўтиб бораётган эди, томда юрган эчки уни бўралаб сўкишга тушди. Бўри унга қараб деди: “Хомтама бўлма, биродар, мени сўкаётган сен эмас — турган жойинг!”

Эҳтимол, бу масал буткул бошқа ҳаётий ҳолат тақозоси билан тўқилгандир, лекин менинг ҳаёлимга ўша топда шу масал келди. Негаки, беихтиёр масал билан ҳолат орасидаги ўхшашлик ҳаёлимдан чақиндек ўтди. Ва унга эрк бердим: балки ёш раҳбарнинг ўзи ҳам каттароқ идоралар йўлагида шўрлик “бўри”га айланар. Яна ким билади? Аниқ биладиганимиз шуки, эчки тоабод томда қолмайди. Қизиги, буни ҳамма билади, тан олади, лекин амалга келганда... Сизга қандай билмайман-у, ўша нуроний кишининг бош эгиб туриши инсониятга, демакки, менга ҳам ҳақоратдек туюлади. Лекин ўшанда ҳақоратни ичимга ютдим: кўп қатори кўникиб қолганимданми, ишнинг битишини ййлабми, хуллас, “бўри” фалсафасига қўшилиб қўяқолдим. Кейин алам қилди: э-воҳ, “том”нинг сёҳри, кудрати шунчалар каттами? Шунчалар ожиз, шунчалар манфаатпарастманми? Нега шундай? Нега шунақамиз?.. Яна ҳафсаласизгина Эзопни варақлашга тушдим. Масаллардан бири диққатимни тортди, ўзим излаган жавобни иллагандек бўлдим: “Кўзичоқ бўридан қочиб, ибодатхонага кириб олди. Бўри уни қайтиб чиқишга ундаб деди: “Ахир, коҳиннинг кўлига тушсанг, худоларга қурбонлик бўлиб кетасан-а!” Кўзичоқ деди: “Оқибати бир экан, сенга ем бўлгандан кўра худоларга ем бўлганим авло!”

Инсонга хос бир хусусият шуки, “ўлим ҳақ” деганида аксар, умуман, ўлимни кўзда тутади — ўз ўлимини эмас. Акс ҳолда, дунёга келишимиз ўлим сари ташланган қадам

экан, инсон умрини тўлиғича “кўзичоқ ҳолати” деб билмасмидик?! Агар ўлим ҳар сония “қошу қабогимиз ўртасида” турганини шунчаки билиб эмас, ҳис қилиб яшаганимизда, инсонлик шаънини қадрлаб ўтган бўлмасмидик?! Инсон умрининг фонийлиги, ўлимнинг “неъмат” экани шунда эмасми?!

Эзоп масалларини ўқиганда, кундалик ҳаётда норозиланиб юрган нарсаларнинг кўпига ўзимиз сабабчи эканимиз, иллатларнинг илдизи ўзимиздалиги ойдинлашиб қолаверади. Мана шундай масаллардан бири: “Кунлардан бир кун бўри сурувдан олиб қочгани совлиқни ўнгариб уясига кетаётганди, шерга дуч келдию ўлжасини олдириб қўйди. Бўри четроққа чиқиб хитоб қилди: “Ўлжамни тортиб олганинг адолатдан эмас!” Шер кулиб жавоб қилди: “Ўзинг-чи, ўзинг уни ҳалол қўлга киритибмидинг ё оғайнингдан совғага олганмидинг, а?!”

Қизиқ эмасми, биз адолатни кўпроқ ўзимиз адолатсизликка учраганда эслаймиз: ҳаққимизни талаб қиламиз, қонундан ҳимоя излаймиз, адолат ҳақида ҳаяжонга тўлиб сўз юритамиз. Ҳолбуки, ўзимиз адолатдан чекинган, қонунга унчалик тўғри келмайдиган иш қилган чоғимиз адолату қонунни суриштириб ҳам ўтирмаймиз. Натижа эса маълум: иллат иллатни қақиради, чўпдан ҳадик олиб, тилимиз қисик ҳолда яшайверамиз. Қанча ачинмайин, ҳалиги кекса кишининг бошини ҳам қилиб туриши шундан эмасмикан, деган андиша келади ҳаёлга. Бечора тирикчилик ташвишида ҳар нега кўз юмиб, ўзини топташ учун асос яратиб қўйгандир?! Шунанга бўлса, “шер”нинг мантиғига мувофиқ ҳаракат қилаётган ёш раҳбардан гинамизнинг асоси бўшашиб қолмайдими?! Ахир, унинг қилмиши бор-йўғи оқибат экан-ку?! Эҳтимол, лекин бу нарса унинг хатти-ҳаракатини тушунтиради, холос, асло оқламайди. Оқсоч одамнинг айби нима, у қаерда адашди? Нима десам экан, унинг айбини ҳозирда айбга санамайдиган бўлиб қолганмиз ҳисоби. Чунки у ҳам кўп қатори бир одам, тирикчилиги бола-чақа ташвишида турмуш юкини енгиллатай деб йўл излайди, худди Эзоп масалидаги эшак каби: “Устига туз ортилган эшак дарё кечувидан ўтаётиб тойиб кетди — сувга йиқилди. Туз сувда эриб кетиб, юк анча енгиллади, эшак бениҳоя севинди. Кейинги гал яна ўша жойдан ўтаётиб, эшак “сувга йиқилсам, юким енгиллашади, кейин туриб кетавераман”, деб ўйлади-да, атайин йиқилди. Иттифоқо, бу гал эшакка ювғич ортилган эди. Ювғич сувни шимиб олиб, юки оғирлашиб кетган эшак мувозанатни йўқотдию сувга чўкиб ўлди”.

Этибор беринг-а, эшак топган йўлнинг бир жозиб томони бор: кимдир атай қилдинг деёлмайдиган даражада нозик. Дарвоқе, негалигини билмайман-у, ўша кекса киши менда яхши одамдек тасаввур қолдирди, эҳтимол, ачинганим учундир?! Буниси муҳим эмас, чалғиб кетдик... Ҳа, ўша одам ҳам ташвишлардан қутулмоқ йўлини излаган. Излаганда ҳам ҳамма “яхши одам”лар сингари виждонни ортиқ қийнамайдиган, ўзини “жа унчалик расво эмасман-ку” дея овутиб юрса бўладиган йўл излаган. Аввалига-ку шундай йўлни топган, лекин тўлқинлар кучли эмасми, мувозанатни тиклай олмасдан, измини бутунлай оқимга бериб қўйган. Шўрлик нафс йўлида шахсини ўлдириб қўйиб, шу аҳволга тушиб турибди. Энди у шундай, тирикчилик ташвишида сиртдангина “яхши одам” бўлиб ўтаверади ва кун келиб умрини Эзоп масалидаги пашша мисоли тугатади: “Пашша шўрва қуйилган косага тушиб қолдию чўкаётиб ўзича гудранди: “Нима қипти, едим, ичдим, чўмилдим — энди ўлсам — энди ўлсам армоним йўқ!”

Ўзини алдаб ўрганиб қолган эмасми, шўрлик, сўнгги дамда ҳам алдайди: ЯША-ДИММИ деган саволни бермайди, беролмайди...

...машҳур филолог олим А.Потебня маърузаларида адабиётнинг, бадий образнинг моҳиятини соддароқ йўсинда тушунтириш учун масални танлаган. У айтадики, масалнинг мўъжаз воқеаси ҳаётда биз дуч келадиган муаммоларнинг соддагина ечими экан. Ногоҳ гувоҳ бўлганимиз бир неча дақиқалик ҳаётий ҳолат баҳона шунча гапни тўқдикки, олим ҳаққа ўхшайди. Менга қолса, бошқа китоблар қатори Эзоп масаллари ҳам столи-мизда турса қанийди, деган бўлардим.

Farovonlik shartlari

Улуғ қомусий олим Абу Наср Форобий фикрича, инсон табиатан шундай яралганки, ҳаёт кечириши ва бахтга эришиши учун унга кўп нарса керак. У ёлғиз ўзи ҳеч нимага эришолмайди, шу сабаб инсонлар жамоасига эҳтиёж сезади. Шу маънода чинакам бахтга эришиш йўлида бир-бирига ёрдам қилиб яшайдиган кишилардан иборат жамият фозил жамиятдир.

Биз барпо этаётган демократик жамият ҳам халқни бахт-саодатга элтишни кўзлайди ва бунда қонун устуворлигига таянади. Зеро, мустақкам ҳуқуқий асос тартиб-интизом гарови бўлса, ўз навбатида, тартиб-интизом ҳам мақсадга етиш гаровидир. Бу ҳақда маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлоний бундай деган: "Интизом деб, қиладурган ибодатларимизнинг, ишларимизнинг ҳар бирини ўз вақтида тартиби ила қилмакни айтилур. Агар Ер юзида интизом бўлмаса эди, инсонлар бир дақиқа яшай олмас эди... Алҳосил, ҳар бир миллатнинг тараққий ва таоллийси ишларини вақтида низомдан чиқармай тартиб ила юритмакка боғлиқдур... Ишларини тартиб узра юритган кишиларнинг ишлари ерида, ўзлари тинч ва роҳатда умр ўткарурлар" (Абдулла Авлоний. *Танланган асарлар*. 2-жилд. Т., "Маънавият", 1998, 52-53 бетлар).

Бу ўринда алоҳида таъкидлаш жоизки, жамият аъзолари ўз мақсадлари йўлида қатъий ва собитқадам бўлишлари талаб этилади. Чунки инсон бахт-саодат ҳақидаги орзусини амалий фаолият билан боғламагунча, унинг муроди ҳосил бўлмайди.

Шу нуқтаи назардан қараганда, мамлакатимизда озод ва фаровон жамият барпо этиш — мақсад, амалга оширилаётган ислоҳотлар — воқеа бўлиб, жамиятимизда ҳукм сураётган ижтимоий-сиёсий барқарорлик, халқимизнинг эзгу интилишлари эса ислоҳотлар учун қулай шарт-шароитдир.

Ўзбекистонда янги ҳаёт қуриш мулкка муносабатни тубдан ўзгартириш, бунда давлатнинг яқка ҳукмронлигига чек қўйиб, мулккий хилма-хилликка, айниқса, хусусий мулкка кенг йўл очилган бошланди. Бугунги кунда мамлакатимизда мулкдорлар синфи жадал шаклланмоқда. Бозор муносабатлари шароитида мулксиз одам ўзига ҳам, жамиятга ҳам кўп фойда келтира олмайди. Чунки мулк унинг эгаси-

га эркинлик беради, ички имкониятларни юзага чиқаради.

Янгилик иқтисодий тафаккур юритиш ўзининг дастлабки самараларини берапти. Мулкдорлар сафи йил сайин кенгайиб бормоқда. Чунончи, сўнгги олти йил мобайнида юртимизда кичик бизнес субъектлари сони 1,9 бараварга кўпайди. 2008 йилда биргина шу соҳанинг ўзида 374 мингта янги иш ўрни яратилди. Шу йили ялпи ички маҳсулотнинг ўсиш суръати 9 фоизга ортишида ҳам янги шаклланган мулкдорлар қатламининг хизмати катта (Қаранг: *Ислом Қаримов. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари*. Т., 2009, 16-25 бетлар).

Давлат мулкдорлар манфаатини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш билан бирга халқнинг кескин табақаланиб кетишига: ўта бойлар ҳам, ўта камбағаллар ҳам бўлишига йўл қўймайди. Изчил юритилаётган кучли ижтимоий сиёсат замирида ана шу инсонпарвар тамойил мужассам. Аҳолининг кам таъминланган, муҳтож табақасини ўз вақтида қўллаб-қувватлаш халқ фаровонлиги йўлида амалга оширилаётган ислоҳотлар муваффақияти кафолатидир. Аҳолининг муҳтож ва эҳтиёжманд қатламини ижтимоий ҳимоялашга давлат манбалари билан бир қаторда жамоат ташкилотлари, хайрия жамғармалари маблағи ҳам жалб этилмоқда.

Абу Наср Форобий саодатга донишмандлик ва унга ҳамшиша интилиб яшаш орқали эришиш мумкин, деб сабоқ берган эди. Бу фикрни ҳозирги истилоҳлар тилига кўчирсак, озод ва фаровон ҳаётга фақат маърифат ва маънавий воситасида эришилади. Шу боис ҳам юртимизда инсон омилига дахлдор бу икки қадриятга катта эътибор берилмоқда.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, халқ фаровонлигининг ошиши, аҳоли турмуш даражасининг юксалиши юртимизда ислоҳотлар нечоғли муваффақиятли кечиши билан боғлиқ. Ҳар бир инсон ва оила бадавлат бўлса, жамият ва давлат ҳам кучли ва қудратли бўлади, деган тамойилга асосланган кенг қамровли ислоҳотлар туйғайли эзгу мақсадларга етишишимиз шак-шубҳасиз.

Музаффар ТОЖИБОЕВ,
тарих фанлари номзоди

Xalq va hokimiyat birligi timsoli

Фуқаролик жамияти шароитида унинг аъзолари долзарб ижтимоий масалаларни ҳал қилиш учун ҳар хил ташкилотларга ихтиёрий бирлашиш ҳуқуқига эга. Бундай нодавлат, нотижорат ва жамоат ташкилотлари мамлакат ҳаётининг барча соҳаларида ўзини ўзи бошқариш амалиётини кенгайтириш, инсоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги роли ва мавқеини оширишга хизмат қилади.

Нодавлат ташкилотларининг муҳим белгиси — шахс манфаатларини ҳимоя этиши, қарорлар қабул қилишда нисбий мустақилликка эгалигида кўринади. Бироқ бу нодавлат нотижорат ташкилотлар (ННТ) фаолияти аҳолига уларнинг муаммоларини ҳал қилишда кўмаклашиб, энгилликлар яратиш билангина чекланади дегани эмас. Ихтиёрий бирлашмалар фаолияти, энг аввало, фуқаронинг қонун ҳужжатларида мустаҳкамланган ўз ҳуқуқ ва эркинликларини англаган ва улардан фойдаланган ҳолда давлат бошқаруви ишларида фаол иштирок этишига қаратилгандир.

Бундай тузилмаларнинг вазифаси давлат ҳокимияти институтларини шакллантириш ва улар устувор фаолияти устидан ижтимоий назоратни ўрнатишдан иборат. Бу жараёнда ННТ сиёсий партиялардан фарқли равишда ҳокимиятга бевосита эмас, балки бевосита таъсир кўрсатади. Қонунга биноан, улар сиёсий партиялар сингари ҳокимият вакиллик органларига ўз номзодларини кўрсатиш ҳуқуқига эга эмас. Бинобарин, ННТ давлат тузилмаларини эгаллашга интилмайди, балки ҳокимиятга таъсир ўтказиш билан чекланади. ННТ ўз олдига қўйган деярли ҳар бир вазифада фуқароларнинг ҳуқуқий маданиятини, ижтимоий фаоллигини ошириш асосий мақсад ҳисобланади.

Биринчидан, ННТ фуқароларнинг ижтимоий алоқаларини мустаҳкамлайди ва шу йўл билан жамият аъзоларини уюштириб, ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг фаол иштирокчисига айлантиради. Иккинчидан, ННТ давлат ва фуқаро ўртасидаги тўсиқларни йўқотишга кўмаклашади. Фуқароларни жамият барқарор тараққий этиши йўлида уюштириш, аҳоли моддий шарт-шароитларини яхшилаш, ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш каби масалалар фаолиятининг асоси бўлгани учун ҳам ҳокимият улар билан ҳамкорлик қилишга интилади. Ҳокимият вазифаларининг аста-секин ННТ зиммасига ўтиб бориши ҳокимият билан аҳоли ўзаро яқинлашувига олиб келади. Учунчидан, ННТ демократиянинг қуйидан ривожланишини таъминлайдики, бу фуқаролик жамияти қарор топишининг бош омилidir. Ниҳоят, тўртинчидан, ННТ ғоялар, ташаббуслар ва жамият фикри билан ҳокимият идоралари ўртасида ўзига хос кўприк бўлиб хизмат қилади.

Демак, ННТ фаолиятининг ривожланиши жамиятда давлат ва фуқаро орасида ҳуқуқ ва мажбуриятлар асосида барқарор алоқалар тизими шаклланишини таъминлайди. Зеро, ННТ қанчалик фаоллашса, “ҳокимият — жамоатчилик — халқ” тизими шунчалик мустаҳкамланади, яъни ҳокимият халқдан ажралиб қолмайди. Ўзини ўзи бошқариш тизими тобора такомиллашиб боришида фуқароларнинг юксак ҳуқуқий маданияти асосий ҳаракатлантирувчи куч вазифасини ўтайди.

Дилбар САЪДУЛЛАЕВА,

Тошкент Ахборот технологиялари
университети катта ўқитувчиси

ВМТ: Janubiy Kavkaz geosiyosati

XX аср охири ва XXI аср бошида жаҳон миқёсида этносиёсий низо ва тўқнашувлар кўпайди. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти фаолиятининг асосий йўналишларидан бири айнан шундай низо ва можароларга барҳам беришдир. Шу са-

бабли ВМТнинг тинчлик ўрнатиш ва можароларни тинч ҳал этиш механизмлари Жанубий Кавказ геосиёсатига салбий таъсир этувчи асосий омиллардан бўлган Тоғли Қорабоғ можаросига нисбатан ҳам самарали қўлланиши мумкин.

Жанубий Кавказдаги низоларни ҳал қилиш, пировард натижада минтақанинг сиёсий ва иқтисодий интеграцияси учун асос бўладиган демократик барқарорликни таъминлаш имкониятлари кўриб чиқилаётганда Тоғли Қорабоғ низоси бу ҳудуднинг асосий муаммоси эканини инобатга олиш зарур. Чунки Жанубий Кавказ минтақаси давлатларининг учтадан икkitаси — Арманистон ва Озарбайжон Тоғли Қорабоғ низоси тарафларда бўлиб, бу эса ягона халқаро минтақавий дастурларни ҳамда умумминтақавий йўналишдаги инвестицияларни амалга ошириш учун жиддий тўсиқ ҳисобланади; Тоғли Қорабоғ низоси Жанубий Кавказ коммуниқациясининг катта қисмини тўсиб қўяди ва бу салбий оқибатларни келтириб чиқаради.

1920 йили Арманистон ҳудудини Қизил армия эгаллаб олган, ҳокимият тепасига большевиклар келган. Бир йил ўтгач, асосан, этник арманлар яшайдиган Тоғли Қорабоғ расман Озарбайжон Совет Республикасига кўшиб юборилган. Иккала мамлакатнинг ушбу анклавга бўлган даввосини охирига уч минг йиллик тарихий воқеалар ҳам исботланди. 1988 йилгача Арманистон йўқотилган ҳудудни қайтариш учун жиддий уринмаган эди. Республика Олий Кенгашининг 1990 йили Тоғли Қорабоғни Арманистонга қайтариш ҳақидаги талабига жавобан Совет Иттифоқи бу ҳудудга беш минг нафар аскар олиб кирди. Бу ҳол қақшатқич, аммо тарқоқ қаршилик кўрсатилишига олиб келди.

1991 йил охирига келиб, камида 200 минг нафар озарбайжонлик Арманистондан Озарбайжонга, 400 минг нафар арман Озарбайжондан Арманистонга кўчирилди. Бунга Тоғли Қорабоғдан кетиб қолган қочоқлар кирмайди. 1994 йилда Россия воситачилигида эришилган ўқ узишни тўхтатиш ҳақидаги битимни, озми-кўпми, муваффақият деб ҳисоблаш мумкин.

1991 йил сентябрь ойида қорабоғлик этник арманлар ўз мустақиллигини эълон қилди. Бироқ ушбу баёнотни ҳатто Арманистон ҳам тан олмаган. Насроний арманлар қатори мусулмон озарбайжонлар ҳам бу минтақага ўзларини маънавий ва тарихий ҳуқуқи бор деб ҳисоблайди. Аслида, ҳозирги тарихнинг кўплаб воқеалари ортида Россия туради. XIX аср бошида Россия аста-секин Тоғли Қорабоғ, Зангезур (ҳозирда Арманистон таркибига кирди) ва Озарбайжон ҳудудининг каттагина қисмини ягона провинцияга бирлаштирган.

Тоғли Қорабоғда, асосан, арманлар яшашига қарамай, деярли барча транспорт йўллари Озарбайжон пойтахти Бокуга олиб боради.

Ўт очишни тўхтатиш тўғрисидаги битим тузилганидан (1994 йил) буён 15 йил ўтди, аммо шу кунгача вазиятни тартибга солишга имкон

берадиган бирорта ҳам ҳужжат имзоланмади. Тўғри, халқаро воситачилар ёрдамида кўплаб музокаралар олиб борилди. Шунга қарамай, ҳарбий ҳаракатлар келиб чиқмаслигига кафолат йўқ.

Тоғли Қорабоғ мустақилликка интилмоқда ва муайян асосга кўра, демократик тартибда сайланган, давлатчиликнинг зарур мезонларига жавоб берадиган ҳукуматга эга эканини таъкидламоқда. Бироқ халқаро ҳамжамият уни Озарбайжоннинг таркибий қисми деб ҳисоблайди. Тоғли Қорабоғ эса ҳарбий хавфсизлик ва иқтисодий жиҳатдан ҳамон Арманистонга боғлиқ. Айримларнинг фикрича, Тоғли Қорабоғ кўролли кучлари шахсий таркибининг ярмидан ортигини Арманистон фуқаролари ташкил этади ва Ереван деярли фоизсиз “давлатлараро қарз” доирасида унинг бюджет маблағининг ярмини беради. Ушбу қарз қайтарилмаслиги аниқ. Озарбайжонликлар Тоғли Қорабоғнинг сиёсий, иқтисодий, маданий ва ижтимоий институтларида иштирок этмайди.

Кўп йиллар мобайнида Озарбайжон ҳукумати кўчирилган аҳоли тез орада ўз уйига қайтарилишини таъминлашга, уларнинг қисқа муддатли эҳтиёжларини қондиришга қаратилган сиёсат олиб борди. Аммо низони ҳал қилиш масаласида Арманистон билан Озарбайжоннинг фикри ҳамон қарама-қаршиликча қолмоқда. Икки мамлакат халқлари ўртасида бирорта тинч битим тузишга ҳаракат ҳам қилинмаяпти. Тоғли Қорабоғ арманларининг мустақил келажакка бўлган ишончи бу ердаги озарбайжонларнинг ўз тақдирдан қониқмаслиги ва ғазби мудом зиддият келтириб чиқармоқда. Тарихий, демографик, географик ва иқтисодий омиллар сабабли низо ҳудудида ва қўшни ҳудудларда яшаётган озарбайжон ва арманлар бир-бирига боғлиқ, аммо уларни ўзаро ишончсизлик ажратмоқда.

Жаҳон ҳамжамияти ушбу низони ҳал қилишда муваффақиятсизликка учради. Бу эса Арманистон, Озарбайжон, Тоғли Қорабоғ, ҳаттоки Туркиянинг келажакдаги иқтисодий ва сиёсий барқарорлигига соя солиши мумкин.

А.Фуллернинг фикрича, “Мазкур низо Озарбайжон билан Грузиянинг яқинлашишига ва минтақада янги альянс яратилишига имкон берди. Бу альянс, эҳтимол, Кавказда барқарорлик ва демократияга эришишга асос бўлиши мумкин” (*Fuller A. Geopolitical Dynamics of the Caspian Region // Caspian Crossroads Magazine. 1998. Summer / Fall. Vol.4 - # 1. p.223*).

Д.Шахназарян тўғри таъкидлаганидек, “умунан олганда, Жанубий Кавказдаги низоларни ҳам учта республика, ҳам минтақада ҳозирги вақтда кучлар ўртасида мўрт мувозанат яратаётган бошқа давлатларнинг манфаатларини

хисобга олган ҳолда ҳал қилиш сиёсати, охири оқибатда, ҳам айрим давлатлардаги, ҳам бутун минтақадаги айрим геосиёсий ўйинчиларнинг устунлигини сусайтиришга ёрдам бериши мумкин" (*Шахназарян Д. Новые вызовы и конфликты в Южном Кавказе. Нагорно-Карабахский конфликт как ключевой конфликт региона // http://archive.aravot.am/2004/aravot_rus/Oktober/23/st03.htm. -2004. 23 окт).*

Ҳозирги вақтда Жанубий Кавказ мамлакатлари на минтақадаги низоларни, на этносий ва этномиллий муаммоларни мустақил ҳал қила олади. Ушбу муаммоларнинг ҳал этилишига баъзи объектив ва субъектив сабаблар тўқинлик қилмоқда.

Мазкур низоли таҳлил қилиш унинг манбалари, табиати ва ижтимоий оқибатларини аниқлашга имкон берса-да, низоли тарафларнинг мақоми яқин йилларда узил-кесил аниқланиши ҳақида сўз юритишга имкон бермайди. Бироқ томонларнинг ҳам, воситачиларнинг ҳам мазкур низоли ҳал қилиш масаласида ташлаган фаол ва оқилона қадамлари низо иштирокчиларининг мақоми хусусида муайян сиёсий ечимга тезроқ эришиш имконини беради. Бу борада, фикримизча, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти етакчилик қилмоғи лозим.

Ойбек ШЕРАЛИЕВ,

ЖИДУ тадқиқотчиси

Rossiya tashqi siyosatida Markaziy Osiyoning o'rnini

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши Евроосиё маконида янги геосиёсий ўзгаришлар рўй бераётган даврга тўғри келди. Унинг мустақил давлат сифатида шаклланиши ва халқаро муносабатлар тизимининг тўлақонли субъектига айланиши гоё аҳамиятли ҳодисадир. Табиийки, бу жараён осонликча кечяпти деб бўлмайди. Чунки Совет Иттифоқининг парокандаликка учраши натижасида Марказий Осиё минтақасида бошқа масалалар қатори янги хавфсизлик тизimini шакллантириш зарурияти ҳам юзага келди.

Бугунги кунда жаҳондаги етакчи давлатлар манфаатлари Марказий Осиёда туташгани сабабли геосиёсий жараёнлар чигаллашиб бормоқда. Айнан шу жараёнлардаги ижтимоий-сиёсий ва ҳарбий-стратегик таҳлиллар ҳукуматимиз олиб бораётган фаол ташқи сиёсат ўзга давлатлар манфаатларига доим ҳам мос келавермаслигини тасдиқлайди.

Хорижлик мутахассислар бу масалага, аввало, ўз манфаатидан келиб чиққан ҳолда ёндашади. Шундай экан, улар ҳар қачон ҳам сиёсий жараёнларни холисона ёритмайди. Қолаверса, сўнги йилларда Афғонистон ва Марказий Осиёда кечаётган воқеалар минтақамизнинг Қўшма Штатлар ва Россия муносабатларида катта нуфузга эга эканини кўрсатмоқда. Шу сабабли, мазкур ҳолатларда Ўзбекистоннинг ўрни ва аҳамиятини минтақа ва жаҳондаги геосиёсий воқеалар тадрижи ҳамда Марказий Осиё минтақасидаги ҳарбий-сиёсий ва иқти-

содий муносабликнинг Россия зарарига ўзгариши мезонидан келиб чиққан ҳолда тадқиқ этиш лозим. Бу эса ўз навбатида минтақада геосиёсий иштирокчилар рақобати янада кучайиши мумкин деган хулосага олиб келади. Россия Федерациясида мазкур масалага нафақат дипломатик йўл билан ёндашилади, балки мавжуд барча имкониятлардан ўз манфаати йўлида фойдаланувчилар ҳам топилади.

Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов масаланинг геостратегик ҳамда юртимизнинг геосиёсий кучлар нисбатида тутган ўрни ҳақида бундай фикр билдирган: "Ўзбекистон дунёдаги етакчи давлатларнинг, турли-туман сиёсий кучларнинг бир-бирига зид манфаатлари ўзаро муттасил тўқнашиб турадиган бир майдонда жойлашган. Биз буни истаймизми-йўқми, тарих, тақдир тақозоси шундай. Юртимиздаги беҳисоб табиий бойликлар, унинг геостратегик шароити жаҳонда бизга нисбатан ғақат хайрихолик ёки ҳавас туйғусини эмас, балки ҳасад, қора ниятларни ҳам уйғотиши сир эмас".

Бугунги кундаги геосиёсий жараёнларни тўғри тушуниш, аввало, Россия Федерациясининг Марказий Осиё минтақасидаги манфаатларини атрофлича таҳлил қилиш керак бўлади. Чунки минтақамиз, биринчидан, Россия "биқинида" жойлашгани, иккинчидан, Россия товарлари ва технологиялари учун имкониятлари кенг бозор экани, учинчидан, ундан йирик транспорт-коммуникацион тизимлар ўтгани ва истиқболда улар сони ва салмоғи ор-

тиши эҳтимоли мавжудлиги, тўртинчидан, минтақа давлатларининг Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДХ) ва бошқа шу каби ташкилотларга аъзолиги, бешинчидан, Россия наздида, минтақада кўп сонлик руслар ёки русийзабонлар истикомат қилиши, шунингдек, глобал ва минтақавий хавфсизлик масалалари билан боғлиқ. Қолаверса, бугунги кунда тобора долзарб аҳамият касб этаётган ёқилғи-энергетик қувурлар инфратузилмаси устидан назорат ўрнатиш ҳам юқоридаги масалалар

қаторидан ўрин олади. Бугунги кунда Россия Марказий Осиё минтақасига нисбатан ўзининг миллий манфаатларидан келиб чиққан ҳолда стратегик позициясини мустаҳкамлашга қаратилган сиёсат олиб бормоқда. Марказий Осиё давлатлари ўз ташқи сиёсатида ана шу муҳим жуғрофий-сиёсий омилни ҳисобга олиши керак бўлади.

Гўзал АХМЕДОВА,

тадқиқотчи

“Uchlik” hay’ati: mudhish mujodala

1927 йилда бошланган “Кулоқлар операцияси” ёки “Катта террор” 1937–38 йилларда ҳаддан ортиқ кучайгани ва минглаб одамлар ҳаётига зомин бўлгани бугун барчага маълум. Аммо аниқ факт ва рақамларга мурожаат қилинса, бу фожианинг даҳшати янада яққолроқ намоён бўлади.

Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистонда бу мудҳиш давр 1937 йил 10 августдан бошланиб, 1938 йил 15 ноябргача давом этди. Ички ишлар халқ комиссарлиги ҳузуридаги “учлик” қарорига биноан, 1938 йил 1 январга қадар 10 минг 700 нафар киши қамоққа олинди. Шундан 5 минг 924 нафари собиқ “кулоқ”лар, 1 минг 679 нафари турли жиноятчилар, 3 минг 97 нафари “советларга қарши унсурлар” сифатида қатагон этилди. Улардан 3 минг 613 киши биринчи тоифа бўйича отувга, 7 минг 87 киши эса иккинчи тоифа бўйича 8–10 йиллик муддат билан қамоқ жазосига ҳукм қилинди.

Ҳозиргача бу қатагон жабрдийдаларидан қарийб саккиз ярим минг нафарининг исм-шарифи аниқланди ва улар ҳақидаги асосий маълумотлар эълон қилинди.

Биз қуйида террорнинг 1938 йилги фожиаларига кенгроқ тўхталмоқчимиз.

1938 йилда Ўзбекистондаги учлик ҳайъати Ўзбекистон ССР Ички ишлар халқ комиссари Д.Апресян (раис), Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети биринчи котиби Усмон Юсупов (аъзо), Ўзбекистон ССР прокурори Шейндлин (аъзо), Давлат хавфсизлик Комитети лейтенанти, 8-бўлим бошлиғи Бароненкодан (котиб) иборат эди.

Архив материаллари шундан далолат берадики, “учлик” кун-кунора йиғилиш ўтказиб тур-

ган. Биргина февраль ойининг ўзида 21 марта йиғилиб, 2 минг 500 нафарга яқин киши устидан ҳукм чиқарган. Иши кўрилганлардан салкам 90 фоизди отувга ҳукм этилгани “учлик” фаолияти нақадар бешафқат тус олганини кўрсатади.

Ҳукмга тортилганлар ҳудудлар бўйича тақсимланганда, уларнинг асосий қисми Хоразм (752 нафар), Андижон (296 нафар), Бухоро (186 нафар) ва Самарқанд округларига (131 нафар) ҳамда Қорақалпоғистон мухтор республикасига (154 нафар), шунингдек, Наманган (320 нафар) ва Қўқон (102 нафар) шаҳарларига тўғри келиши маълум бўлди.

Қатагон қилинганларнинг ижтимоий таркибда собиқ “кулоқ”лар 1 минг 771 кишини (71 фоизни) ташкил этган. Шунга асосланиб айтиш мумкинки, бу босқичда асосий зарба қишлоқ ҳаётини қайта қуриш “душман”ларига берилган. 1938 йил февралда қатагон этилганларнинг аксарияти ўзбеклар ва қорақалпоқлар бўлган.

1938 йилги қатагоннинг иккинчи босқичи ўша йилнинг сентябрь ойига тўғри келади. СССР НКВДсининг 1938 йил 17 сентябрдаги 00606-сонли тезкор буйруғига мувофиқ, Ўзбекистон ССР бўйича республика Ички ишлар халқ комиссари Д.Апресян раислигида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети биринчи котиби Усмон Юсупов (аъзо), Ўзбекистон ССР прокурори Кухаренкодан (аъзо) иборат “учлик” тузилди. Унинг котиби қилиб Ўзбекистон ССР Ички ишлар комиссарлиги инспектори, давлат хавфсизлиги лейтенанти Мартиненко тайинланди. Бу “учлик”, бор-йўғи, икки марта йиғилиш ўтказган.

Баённомаларда 487 нафар маҳбуснинг иши кўриб чиқилгани қайд этилган. Улардан 102

киши ўлимга, қолганлари турли муддатга қамоқ жазосига ҳукм қилинган, айримларнинг иши қайтадан кўриб чиқиш учун ҳарбий трибуналга юборилган, бир неча маҳбус эса озодликка чиқарилган.

Бу босқичда Ўзбекистон ССРдан қатағон қилинганларнинг 91 фоизи бошқа миллат вакиллари эди. Хориждан келиб, ўлкада ўрнашиб қолган, турли хил хизматларда фаолият кўрсатётган бу кишилар Эрон, Англия, Хитой, Латвия, Туркия жосуси деган айблов билан қамоққа олинган. Туб жой аҳоли вакиллари ҳам, асосан, хориж давлатлари жосуслик маҳкамаларига маълумотлар йиғиб бериш каби айблар кўйилган.

1938 йилнинг октябр-ноябрь ойларида амалга оширилган бу мудҳиш кампаниянинг учинчи босқичида қатағон қилинганлар иши СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси йиғилишларида кўриб чиқилган.

1938 йилнинг октябр ойи бошида Тошкентда СССР Олий суди Ҳарбий коллегиясининг сайёр йиғилишлари бўлиб ўтган. Кўплаб партия, давлат, жамоат арбоблари, ижодкор зиёлилар: шоирлар, фан ва олий таълим намоёндалари қатағон "ойболта"си остига олиб келинган. Олий жазога ҳукм этилганлар ўша куннинг ўзидаёқ кечаси отиб ташланган. СССР Олий суди Ҳарбий коллегиясининг Тошкентдаги йиғилишлари баённомаси Ўзбекистон ҳудудидаги архивларда, жумладан, Республика Миллий хавфсизлик хизмати архивида ҳам

мавжуд эмаслиги аниқланди. Бу ҳужжатлар Москвадаги Россия Федерал хавфсизлик хизмати (ФСБ) архивида сақланаётган бўлиши мумкин. Уларни топиш ва эълон қилиш галдаги вазифалардандир.

"Катта террор"нинг якуни топиши 1938 йил ноябрь ойига тўғри келади. СССР Халқ Комиссарлари Совети ва ВКП(б) Марказий Комитети 1938 йил 15 ноябрда "учлик"лар, ҳарбий трибуналлар, СССР Олий суди Ҳарбий коллегиясига юборилган ишларни кўриб чиқишни тўхтатиш тўғрисида директива қабул қилган.

Хуллас, совет режими томонидан амалга оширилган мудҳиш қатағон бутун Иттифоқ халқлари тарихига энг фожиали саҳифа бўлиб кирди. Улар бу фожиани ҳеч қачон унутмайди.

Ўзбекистон Президенти Ислон Каримов таъкидлаганидек, "...ана шу фожиали ўтмиш, босиб ўтган машаққатли йўлимиз барчамизга сабоқ бўлиши, бугунги воқеликни теран таҳлил қилиб, мавжуд таҳдидларга нисбатан доимо огоҳ бўлиб яшашга даъват этиши лозим. Ўз тарихини билмайдиган, кечаги кунини унутган миллатнинг келажаги йўқ" (Ислон Каримов. Юксақ маънавият — енгилмас куч. Т., "Маънавият", 2008, 4-бет).

Рустамбек ШАМСУДДИНОВ,
тарих фанлари доктори, профессор,

Хуршидбек ҚУРБОНОВ,
Андижон Давлат университети аспиранти

Ta'lim — taraqqiyot poydevori

Тарихдан маълумки, илму маърифат кучи ила курулу лашкар билан қўлга киритилмаган ғалабага, зафарга эришмоқ мумкин. Бу борада аждодлар босиб ўтган йўл бизга ибратдир. Шу боис истиқлолнинг дастлабки кунлариданок мамлакатимизда маориф соҳасини тубдан ислоҳ қилиш, миллий таълим-тарбия тизимини шакллантиришга жиддий эътибор қаратилди. Миллий Дастурнинг ҳаётга татбиқ этилиши бунинг аққол исботидир.

Тошкент шаҳрида таълим соҳасидаги ислохотлар, аввало, умумий ўрта таълим тизимини ривожлантиришда дунё эътироф этган тажрибаларни ўрганишдан бошланди. Халқ таълими вазирлиги ва Тошкент шаҳар Халқ таълими бошқармаси хорижий мамлакатлар, жумладан, Германиянинг "Конрад Аденауэр" фон-

ди ва Гёте институти, Британия кенгаши, Таълим ва тил ўрганиш бўйича ҳамкорлик ташкилотлари, Италия, Канада, Миср, Туркия, Дания, Испания таълим муассасалари, Чехия, Греция, Бельгия ва бошқа мамлакатларнинг Ўзбекистондаги элчихоналари ҳамда БМТ, ЮНЕСКО, ЮНИСЕФ каби нуфузли халқаро ташкилотларнинг ваколатхоналари билан ўзаро ҳамкорлик алоқаларини ўрнатди. Бу алоқалар таълим тизимимизнинг дунё таълими андозаларига яқинлашувини жадаллаштирди.

ЮНЕСКО ташкилотининг "Бирлашган мактаблар дастури"га Тошкент шаҳри умумий ўрта таълим мактабларининг саккизтаси киритилиб, 1993 йилда "Миллий мактаб концепцияси ва ривожланиш технологияси"га бағишланган халқаро конференция ўтказилди.

1991-93 йиллар мобайнида пойтахтдаги умумтаълим мактаблари ва лицейлардан 350 га яқин иқтидорли ёшлар таълим тизими тараққий этган хорижий давлатларда тахсил олиб қайтди. 1991-92 йиллар давомида эса 200 га яқин ўқитувчи ва халқ таълими ходимлари, олимлар хорижий давлатлар таълим тизимидаги илғор усулларни ўрганиш мақсадида илмий сафарларда бўлди, халқаро семинарлар ва симпозиумларда қатнашди. Ҳар йили АКСЕЛС йўналишида 60-80 нафар ўқувчи кўп босқичли тест синовларидан ўтиб, АҚШ мактабларида таълим олиш ҳуқуқига эга бўлди.

1993-97 йилларда Тошкент шаҳри умумтаълим мактаблари ўқувчилари физика, кимё, математика, экология каби фанлардан Польша, Аргентина, Туркия, Голландия давлатларида ўтказилган халқаро фан олимпиадаларида жами 24 та олтин, кумуш, бронза медални қўлга киритди (Қаралсин: "Халқ таълими" журнали, 1997, 6-сон, 17-бет).

Таълим соҳасидаги ислохотларда хорижий тилларни ўргатиш, ўқитиш масаласига алоҳида аҳамият қаратилди. Бугунги кунда Тошкент шаҳридаги 167 та мактабда инглиз, 72 та мактабда француз, 87 та мактабда немис тили ўргатиляпти. Инглиз тилини чуқурлаштириб ўргатувчи 25 та махсус мактаб фаолияти, аynиқса, самарали бўлаётир. Шунингдек, мактабдан ташқари таълим марказларида 2 мингга яқин, шу жумладан, 87 та катталар учун чет тилини ўргатиш тўғрақлари фаолият кўрсатмоқда. Болаларга мурғак чоғлариданоқ чет тилини ўргатиш бугунга келиб тажрибадан амалиётга кўчди. Хусусан, 5-6 ёшли болалар Тошкент шаҳридаги 100 дан ортиқ болалар боғчаларида инглиз, немис, француз, испан, араб, хитой ва ҳинд тилларини ўрганмоқда.

Таълим-тарбия соҳасида ўзаро тажриба алмашиш ва истиқболли дастурлар устида ишлаш йўлга қўйилди. Халқаро ҳамкорлик натижасида янгича кўринишдаги замонавий ўқув даргоҳлари шаклланди.

Республика ўқувчилар саройининг 17 та, ўқувчи ёшлар техник ижодиётининг 8 та, Республика "БИОЭКОСАН" ўқув-услубий мажмуасининг 12 та, шаҳар кўшимча таълим мажмуасининг 4 та тўғараги бевосита маҳаллалар ва улар ҳудудидаги умумтаълим мактаблари қошида ташкил этилган. Натижада тўғарақларга жалб этиш кўрсаткичи 2006 йилда 2001 йилга нисбатан қарийб 30 фоиз ўсди. Шаҳар спорт мактабларида 15 минг 588 нафар ўқувчи турли спорт тўғарақлари ва секцияларига жалб қилинган, буларнинг 1 минг 433 нафари бевосита маҳаллалар қошида ташкил этилган спорт секцияларига қатнашади. Таълим бошқарув органлари маҳалла фуқаролар йиғинлари билан биргаликда болалар ва ўсмирлар ўртасида спортнинг энг оммалашган футбол, волейбол, қаратэ турлари бўйича мусобақалар ўтказилмоқда (Тошкент шаҳар ХТБнинг жорий ҳужжатлари. 2006 йил "Болалар спортини ривожлантириш давлат дастури" асосида амалга оширилган ишлар юзасидан ҳисоботи, 29-36 варақлар).

Юртбошимиз ташаббуси ва раҳбарлигида қабул қилинган Миллий Дастур ва унинг таълим тизимидаги ижроси давомида кўплаб муаммо ва тўсиқлар бартараф этилди. Мактабларнинг моддий-техника базаси мустаҳкамланди, ўқитувчиларнинг ижтимоий ҳимоясига давлат миқёсида аҳамият берилди, дарслик ва қўлланмаларнинг янги авлоди яратилди, дарс жараёнига илғор педагогик технологияларни жорий этиш кенг йўлга қўйилди. Энг асосийси, мактаб ўқувчида билим олишга қизиқиш уйғотувчи, уни мустақил фикрлашга ўргатувчи масканга айланди.

Зеро, ёшларни бой маданият, маънавий меросимизга, тарихий аъноларимизга, умуминсоний қадриятларга ҳурмат, Ватанга муҳаббат, истиқлол ғояларига садоқат руҳида тарбиялаш бугунги кунда республикамизда амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотларнинг ҳал қилувчи омили ҳисобланади.

Тоҳир ҲОТАМОВ,

ТДИУ аспиранти

Ilmiy ijodda modellashtirish

Бугунги постмодерн даврда илмий-ижодий фаолият олдига бир қатор кўшимча талаблар қўйиляптики, шулардан бири янгича илмий ғоялар, қарашлар, ёндашувларни ўзида намоён этган моделларни яратишдан иборатдир. "Модель" атамаси латинча "modulus" сўзидан олинган бўлиб, "ўлчов", "намуна", "восита" де-

ган луғавий маънони билдиради. Модель илмий-ижодий фаолиятда субъект тадқиқ этиш учун танлаб олган объект ўрнини бошичи лозим. Тадқиқотчи модель воситасида объектга хос янги хосса ва алоқаларни аниқлаб, шу орқали унга доир билимларни янада кенгайтиришни мақсад қилади. Бунда илмий-ижодий

изланиш ҳам ашёвий шаклга (макет, қурилма), ҳам белгили шаклга (жадвал, назария) таяниб олиб борилиши мумкин.

Янги илмий билимлар ҳосил қилишда модель яратишнинг икки усулига алоҳида эътибор берилади. Биринчи усулда тадқиқ этилувчи объектнинг тажрибада аниқланган хосса ва алоқаларидан унинг моделлига томон борилса, иккинчи усулда эса тажрибадан аввал модель яратиб олинади ва сўнгра изланиш давомиди у такомиллаштириб борилади.

Илмий-ижодий фаолиятда модель ва моделлаштириш масаласини фалсафий-гносеологик нуқтаи назардан К.Пирсон, Л.Витгенштейн, Э.Кассирер, Г.Файхингер, А.Колмогоров, И.Новик, А.Розенблют, В.Степин, илмий-методологик нуқтаи назардан эса Р.Карнап, К.Поппер, Г.Майер, Э.Хаттен, Г.Клаус, И.Ковальченко, В.Лукашевич, Э.Маркарян ва бошқа олимлар тадқиқ этган. Улар модель илмий-ижодий фаолиятда муайян объект ўрнини босиш ва унинг моҳиятини очиш қобилиятига эга бўлган билиш воситаси эканини айтади. Моделлаштириш эса бирор объектни унинг модели устида кузатиш ва тажрибалар олиб бориш орқали ўрганишдан иборат экани таъкидланади. Илмий тафаккур соҳасида компьютерлаштириш ва ахборотлаштириш жадаллашгани сари янада мукаммал моделларни яратиш вазифаси кун тартибига қўйилмоқда.

Ҳозирги даврга хос илмий билишда, айниқса, муҳандислик-техникавий ижодиётида "информацион моделлаштириш" масаласи алоҳида аҳамият касб этапти. Чунки объекларнинг компьютер дастурлари шаклида тузилган моделлари воситасида амалга ошириладиган тажрибалар бу объеклар ҳақида ёрқин тасаввур беради.

Ҳозирда илмий-ижодий фаолиятга доир моделлар қуйидагича тасниф қилинади. Биринчиси объектни билишнинг рецептив модели бўлиб, ундан қадимги файласуфлар гносеологик таълимотларда — субъект-объект муносабатларининг ақлга мувофиқ содда-реалистик концепцияларида фойдаланган. Иккинчиси эса парадигма моделидир. Бу модель Т.Куннинг постпозитивистик эпистемологиясида "объект-конструкция" ғоясига субъектнинг "омиллар ҳамкорлиги" ҳақидаги қарашлари қўшиб олиб борилиши тарзида қўлланилган. Бундай модель илмий-ижодий фаолиятга татбиқ этиладиган бўлса, илмий ҳамкорлик (уюшма, бирлашма) томонидан қабул қилинган ёндашув билишга доир амалларни бажаришда муайян тамойил ва қоидалар тизимини ишлаб чиқишга имкон беради. Бу жараёнда ҳар бир ёндашувнинг ўзига хос назарий "объект-конструкт"лари бўлиб, улар муайян бирлик си-

фатида олинади. Учинчи хил модель "Мумкин бўлган дунёлар" деб аталади. Унга кўра, илмий-ижодий фаолиятда муқобил "объектив дунёлар" борлигини янада аниқроқ асослаш устувор аҳамият касб этади. Бу моделни биз У.Куайннинг "онтологик нисбийлик" концепциясида учратишимиз мумкин. Ушбу концепцияда ўрганилаётган объектнинг онтологик тавсифномаси субъект тафаккурининг концептуал-мантикий жадваллари ҳосиласи сифатида қайд этилади. Тўртинчи — "Лисоний нисбийлик модели"га ҳам илмий-ижодий фаолиятда кўп бор мурожаат этилади. Бу модель америкалик лингвистлар Э.Сепир ва Б.Уорф олимларида ўз ифодасини топган. Мазкур олимлар фикрига кўра, илмий-ижодий фаолиятда тафаккур қурилмасининг тил қурилмасига боғлиқлиги фақат илмий назарияларнинг ихтисослашган тили қурилмаларинигина эмас, балки кундалик сўзлашув тили қурилмаларини ҳам назарда тутиши билан изоҳланади. Бешинчиси эса, илмий-ижодий фаолиятга хос "Ҳаётий дунё" модели бўлиб, унинг моҳиятини қуйидагича ифодалаш мумкин. Аънавий метафизика, энг аввало, субъект ва объектни бир-биридан ажратиш ва уларни ўзаро қарама-қарши қўйиб, бу икки кутб орасидаги муносабат илгариданоқ мантикий аниқлаб қўйилган, деб шарҳлар эди. Эндиликда эса, объект фаол субъектив идрок жараёнида пайдо бўлади, конструкция қилинади, дея шарҳлашга мойиллик кучайиб бориши билан бундай зидма-зид қўйишнинг тўғри эканига шубҳа орта бошлади. "Объект" шу тариқа бирор бир ташқи реалликни билдирувчи атама сифатидагина эмас, балки шу ташқи реалликка инсон муносабатини ҳам аниқлашувчи тушунча сифатида ишлатилмоқда. Бунда ташқи олам (объектив дунё) ва ички олам (субъектив дунё) орасидаги ғов йўқолади. Оқибатда бу икки томоннинг бирлиги сифатидаги инсон ҳаётий дунёси вужудга келдики, бунда субъективликни объективликдан ажратиш бўлмайди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ҳозирда моделлар, биринчидан, кундалик тил тушунчаларини таҳлил қилиш, тизимга солиш ва йўналтириб боришда муҳим роль ўйнайди. Иккинчидан, "ўринбосар"лар бу ақлий жадвалларни конструкция қилиб, улар эса соф ақл ўз-ўзича фаолият кўрсатишининг универсал мантикий моделини намоён этиши билан ажралиб туради. Учинчидан, ҳозирги илмий-ижодий фаолиятда изланувчининг эркин тафаккури ночизикли моделлар билан уйғун ҳолда ривожланиб бормоқда.

Зиёда ҚОДИРОВА,

ЎзМУ аспиранти

Amirlikning ma'muriy-hududiy tuzilishi

Бухоро амири Саййид Олимхон 1927 йилда Миллатлар Лигасига тақдим этган хатида "Бухоро мамлакати Амударёнинг шарқий сохилларидан, яъни Русия Помиридан то Хиванинг кенг даштларигача чўзилиб боради. Русия билан Бухоро ўртасида бўлган урушдан олдин (1868 йил) ва большевиклар ҳукумати тасарруфида бўлган чоқда (1920 йил) Бухоро шимол тарафдан Қизилкум саҳроси билан чегарадош. Ғарб тарафдан Сирдарё ҳамда Хўқанд хонлиги билан, жанубдан эса Афғонистон, шарқдан туркман ўлкаси ҳам Хива дашти билан чегарадош. Унинг майдони 225 минг квадрат километр келади" деб таърифлаган (*Амир Саййид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. Т., "Фан", 1991, 25-бет*).

Бухоро амирлиги маъмурий-худудий тuzилишида асосий бўғинлардан бири бекликлар ҳисобланган. Амирликда бекликлар сони ва худуди бир хил сақланиб турмаган. Беклик худудининг кенгайиши ёки торайиши маҳаллий шароитга, аҳоли сонига ва бевосита амирнинг ихтиёрига боғлиқ бўлган. Масалан, XIX аср ўрталарида амирлик Жиззах, Самарқанд, Челақ, Қарши, Шахрисабз, Фалғар, Бойсун, Ҳисор, Балжувон, Кўлоб, Қабодиён сингари 44 бекликдан иборат эди.

XX аср бошига келиб, амирликдаги бекликлар сони Зарафшон воҳасининг катта қисми Чор Русияси томонидан босиб олиниб, Туркистон генерал губернаторлиги таркибига киририлгани сабаб кескин камайган. Шу муносабат билан Бухоро амирлиги 28 бекликдан иборат бўлиб қолган. Зарафшон воҳаси худудида тўртта (Кармана, Хатирчи, Зиёвуддин, Нурота), Қашқадарё воҳасида олти (Қарши, Ғузор, Яқкабоғ, Чирокчи, Китоб, Шахрисабз), Амударё бўйлари, яъни ҳозирги Туркменистон худудида олти (Чаҳоржўй, Усти, Карки, Келиф, Бурдалиқ, Қабокли), Сурхон воҳаси худудида тўртта (Бойсун, Денов, Шеробод, Сарижўй) ва Шарқий Бухоро, яъни ҳозирги Тожикистон худудида саккизта (Балжувон, Дарвоз, Кўлоб, Ҳисор, Кўрғонтепа, Қоратегин, Шўғнон, Рўшон, Қабодиён) мавжуд бўлган. Амир Саййид Олимхон хотираларига кўра, Қарши беклигини бошқариш, одатда, валиаҳдга топширилган. Қарши беклиги худуди ва аҳоли сони жиҳатидан энг катта бекликлардан бўлиб, валиаҳд бу ерда

мустақил бошқарув ишларини олиб борган ва амирликни бошқаришга тайёрланган.

Амирлик худудида туманлар ҳам бўлиб, уларнинг барчаси Бухоро шаҳри атрофида жойлашган ва бевосита амирликка бўйсунган. Бухоро шаҳри атрофида ўн битта туман (Жанубий Руд, Қоракўл, Вобкент, Пирмаст, Ваганзе, Санджон, Ҳайрабод, Ғиждувон, Хутфор, Шафуркон, Шимолий Руд) мавжуд бўлган. Ўз навбатида беклик ва туманлар амлоқдорлик, мавзе, гузар ва масжидларга бўлинган.

Бухоролик тарихчи Муҳаммад Балжувонийнинг "Тарихи нофеий" асарида вилоятларга тобе алоҳида шаҳар ва ноҳиялар ҳам бўлгани қайд этилган. Чунончи, Кўлоб беклигига Мўминобод, Балжувон беклигига Ҳаволинг ва Кўнғирот, Ҳисор беклигига Душанбе ва Қоратоғ кирган.

Мирзо Бадиъ Диваннинг "Мажмаъ ул-арком" асаридаги маълумотларга қараганда, амирлик яъни 100 минг таноб ер туманча, 50 минг таноб ер ҳазора (минглик), 25 минг таноб нимҳазора, 10-15 минг таноб ер эса бирор бир анҳорнинг обхўри деб юритилган. 400 таноб суғориладиган ерга эга бўлган мулк қария ва 300 таноб ана шундай ерга эга бўлган мулк мазраъ деб номланган.

Амлоқнинг ўзи нафақат маъмурий бирлик, балки солиқ бирлиги ҳам эди. Амлоқдорлик ҳам худди беклик каби худудига кўра, бир-бирдан фарқланган бўлиб, уларнинг сони ҳам ҳар хил бўлган. Ҳар хил йиғимларни амалга оширишни осонлаштириш мақсадида амлоқдорликлар худуди гоҳида қўшилган.

Айрим бекликлар таркибида маълум имтиёз ва энгилликлар берилган алоҳида маъмурий бирликлар ҳам мавжуд бўлган. Масалан, Кўлоб беклигида бадахшонликлар истиқомат қилган Давлатобод, Тоғнов, Кишти, Поёндарё, Болодарё, Роғи, Сари-Гол, Вари, Ду-Оба каби ана шундай маъмурий бирликлар мавжуд бўлган ва улар Бухоро амирлари томонидан берилган айрим имтиёзлардан фойдаланган. Ушбу маъмурий бирликларни меросхўр маҳаллий ҳукмдорлар — шолар бошқарган, шоларнинг мартабаси улуғ саналиб, солиқ-йиғимларнинг бир қисми уларнинг ўзида қолдирилган. Амирликнинг Шарқий Бухоро қисми маъмурий-худудий

тузилишида марказий ҳудудлардан фарқли ўлароқ, оқсоқоллик, равабе, қўрғонча каби бўлинишлар бўлган.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Бухоро амирлиги таркибидаги беклик ва туманлар аксар амлоқларга бўлинган. Баъзи беклик ва туманлар мавзелардан иборат бўлган. Амирликнинг маҳаллий маъмурияти мавзени қиш-

лоқ ва масжидлардан каттароқ ҳудудий бўлима деб ҳисоблар эди. Аҳоли яшайдиган жойлар ҳужжатларда учта атама қишлоқ, мавзе, деҳ номи билан қайд қилинган.

Бобоҳон БЕРДИЕВ,

*Термиз Давлат университети
тадқиқотчиси*

Taraqqiyot omili hisoblangan kuch

Жамият тараққиётининг ривожланиш босқичига назар солинса, ҳар бир давлат демократик ҳуқуқий жамият қуришнинг ўзига мос йўлидан бориб, маълум бир даражада ютуққа эришганини кўриш мумкин. Бизнинг мамлакатимизда эса аввалбошданок ёшлар манфаати ва ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, узлуксиз таълим тизимида ислохотларни янада чуқурлаштириш, жамият тараққиётида шахс эркинлиги ва унинг ижтимоий, сиёсий ҳаётда фаол иштирок этишини таъминлаш стратегик вазифа қилиб белгилаб олинди. Чунки ёшлар мамлакатимиз аҳолиси таркибининг асосий қисмини ташкил этади, мамлакат аҳолисининг 60 фоизи 30 ёшдан ошмаган авлоддан иборат. Бундан ташқари, йилдан-йилга аҳолининг ўрта қатламида ёшлар улуши ортиб бормоқда. Ўрта қатламга кириб келаётган ёшларни тарбиялашда ва уларнинг интеграциялашувида янги технология ва фан ютуқларидан самарали фойдаланаётгани эътиборга сазовордир.

Ёшлар фаолиятини муайян мақсадга йўналтириш, уларни ижтимоий-сиёсий ҳаётга тайёрлашда "Қамолот" Ёшлар ижтимоий ҳаракати фаолиятини алоҳида таъкидлаш лозим. Бу ташкилот 2006 йилги қурултойидан сўнг 30 ёшгача бўлган ёшларни ўз атрофида бирлаштириш имконига эга бўлди. Шу туфайли ҳозирги кунга келиб, ҳаракатнинг бошланғич ташкилотлари сони 20 мингдан, аъзолари сони эса 4 миллиондан ошди. Ҳаракат таркибида унинг ҳомийлиги асосида ишлайдиган, 7 ёшдан 14 ёшгача бўлган ўқувчиларни бирлаштирадиган "Қамалак" болалар ташкилоти ҳам мавжуд.

Бу нуфузли Ҳаракатнинг ёшлар орасида амалга ошираётган ташкилий ишлари, ижтимоий-маънавий тадбирларининг қамрови ҳамда ёшлар муаммосини ҳал этишга амалий йўналтирилгани муҳим аҳамият касб этмоқда. Эндликда ёшлар ўз истиқболини, асосан, мана шу тармоқлардан изламоқда ва топмоқда.

Мамлакатимизда ёшларга алоҳида эътибор берилаётгани, аввало, уларнинг мамлакат аҳолиси таркибидаги ўрни билан боғлиқ. Дарҳақиқат, Ўзбекистон истиқболи ана шу ижтимоий гуруҳ орзу ва интилишларини сиёсий жабҳаларда аниқ ҳисобга олиш билан алоқадор эканини ҳаётнинг ўзи кўрсатиб турибди. Ёшлар ўз манфаатларини қанчалик аниқ кўриб, унга амин бўлиб борса, бундай туйғу уларни ижтимоий фаолликка ундайди ҳамда ҳар хил салбий, носоғлом майлардан муҳофаза этади. Бу эса турли манфаатларни ўзида муштарак этган ўрта мулкдорлар қатлами шаклланишига, улар жамият олдидаги юксак масъулиятини англаб етишига, фуқаролик туйғуси орқали давлат ва жамият қурилиши ишига сафарбар этилишига туртки беради.

Мамлакатимизда ёшлар фаоллигини оширишда сиёсий партиялар, улардаги ёшлар қаноти ва бошқа нодавлат ташкилотларнинг аҳамияти йилдан-йилга ортиб бормоқда. Лекин, шу билан бирга, ёшлар ҳаётига доир ечимини кутаётган муаммолар ҳам оз эмас. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ёшлар билан боғлиқ муаммоларни бартараф этиш, бу авлод орасида соғлом турмуш тарзини шакллантириш, ёш оилаларни маънавий ва моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, уй-жойга эга бўлиши ва ижтимоий-маиший шароитини яхшилаши учун зарур маблағ ва кредитлар бериш, маънавий етуқ ва жисмонан соғлом болаларни тарбиялаш чора-тадбирларини амалга ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг махсус фармойиши чиққан ва у изчил ҳаётга татбиқ этилмоқда. Бу эса, табиийки, ёшларни мамлакат ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий, иқтисодий ҳаётида янада фаол иштирок этишга ундайди.

Нормурод ХАМРОЕВ,

*Қарши Давлат университети
тадқиқотчиси*

Bilish masalasi Ali Safiy talqinida

XIV-XV asrлар халқимиз маданияти ва маънавияти тарихида чуқур из қолдирган. Хусусан, тасаввуф тариқатлари бу даврда кенг қулоч ёзган, оммалашган, унинг вакиллари ижтимоий-сиёсий ҳаётга фаол аралашган. Айниқса, бу таълимотда борлиқ ва билиш муаммоларини тадқиқ этишда илдам қадамлар ташланган. Мазкур масалада салмоқли тадқиқотлар олиб борган олим Хожа Аҳрор Валийнинг содиқ муриди ва издоши Фахруддин Али Сафийдир.

Али Сафийнинг олам ва унинг қонуниятларини билиш йўли, усули, воситалари тўғрисидаги қарашлари ҳам мутараққий ислом, ўрта аср мусулмон жамияти қадрият ва анъаналарига кўра, ҳам диний-илоҳиётчилик, ҳам диний-ирфоний, ҳам дунёвий илм-фан, фалсафа нуқтаи назаридан тамомила ижобийдир.

Али Сафий билиш турлари ва жараёнларини уч катта йўналишда: ақлий-ҳиссий ва ақлий билиш даражаси, йўл, услублари; нақлий, яъни Қуръон сура-оятлари, ҳадислар, тафсир ва фиқҳ илмлари орқали ҳосил қилинадиган билимлар; авлиёуллоҳ — “аҳли рижол” ёки “аҳли кашф”га бериладиган иррационал билимлар мажмуаси тарзида олиб таҳлил қилади.

Олимнинг “Латойиф ут-тавоийф”, “Рашаҳот айн ул-ҳаёт” ва бошқа асарларида гносеология, эпистемиология билан боғлиқ жуда ўринли мисоллар, мантиқий хулосалар, кузатиш ва ҳикматлар мавжуд. Аммо уларда илмга шубҳа билан қараш (скептицизм), инсон ақли, иродаси дунё ва унинг қонунларини билиши мумкинлигини инкор этувчи агностицизм деярли учрамайди. Али Сафий асарларида ноақлий, ассоциатив ёки нақлий, жазбий-ирфоний билиш шаклида бўлса ҳам, инсоннинг ўзини, бу дунё ва унинг қонунларини, Оллоҳ таолонинг сифат, қудрат, буйруқ-аломатларини ўз ақл-зақоси, руҳи ёрдамида била олишига ишонч, эътиқод илгари сурилиб, ҳимоя қилинган. Олим ўткир ақл, билим ва салоҳиятга эга бўлгани боис, рационал ва иррационал илмларда ўзини бирдек намоён эта олган.

Али Сафий нақлий ва ирфоний билишни конкрет илмий, формал-мантиқий билишдан устун қўйган. Шу боис илмни жуда кенг — ақлий, нақлий, васл-назар (яъни иррационал) ва ассоциатив тафаккурга хос усул, восита, йўлларни қамраб олувчи илм сифатида таърифлаган, уларни ўз даврига хос тарзда номлаб, талқин этган. У гарчи ботиний илмлар мақомини юқори деб билса-да, мантиқ, калом,

тафсир, таъвил, араб тили каби зоҳирий илмлар, шу жумладан, ғайри арабий илмлар, масалан, қадимги юнон табиатшунослиги, фалсафасини эгалламай туриб, ҳеч нарсага эришиб бўлмаслигини алоҳида таъкидлайди.

Али Сафий дунёвий илмларнинг ўрни, аҳамияти, маъно-моҳияти тўғрисида гапирилганда, Суқротнинг жаҳон фалсафаси асосига қўйилган “Мен ҳеч нарса билмаслигимни биламан, холос!” деган машҳур каломини шарқона ҳикмат тарзида қуйидагича ифодалган: “Ҳазрати Шайх мандин сўрадиларким: “Зикр қайси турур?”. Айтдим: “Ла илаҳа иллаллоҳ”. Айтдиларким: “Бу сўз зикр эмастур. Бу ибодат турур. Бас, сиз айтунг: “Зикр ул турурким, билгайсанким, билиб бўлмас”. Ва ҳам Ҳазрати Шайх айтдиларким: “Жаҳлға юз келтурмак керақдур ва намознинг ниййатини шундоғ адо этмак керақдурким, Худоға топширурманким, билмасман. Аллоҳу акбар!”. Мазкур нақл Платонга тегишли “Билиш — бу хотирлашдир” деган машҳур иборанинг исломга, тасаввуфга хос ифодаси бўлса ажаб эмас.

*“Як ҳамлаи мардонаи-мастона бикардим,
Аз илм гузаштиму, ба маълум расидим”.*

(Мардонаю мастона бир ҳамла қилдик, илмдан ўтиб, маълумга етишдик). Шунинг учун ҳам юқоридаги ҳикматда “Ла илаҳа иллаллоҳ” калимаси ибодат сифатида, зикр эса зикр (яъни хотирлаш) маъносини талқин этилмоқда.

Али Сафий билишнинг ғайриақлий, яъни ақлий билишдан юқори турувчи “илми ладуний”, “илми ҳол”, “улуми нақлий”, “илми кашф”, “улуми ботиний”, “авлиёлар илми”, “жазбаи улухият”, “ҳикмати илоҳий”, “илми назар”, “ҳаққуляқин” каби ўнлаб иррационал кўринишлари, усул ва воситалари ҳақида ҳам сўз юритган. Уларни муайян тизим шаклига келтириш, таснифлаш, ўзига хослигини кўрсатиш, усул ва воситаларини аниқлаш махсус тадқиқотлар олиб боришни талаб қилади. Шунингдек, олим “Рашаҳот...”да “илми яқин”, “илми қол”, яъни бу дунё илмлари билан ботиний — “илми ҳол”, “илми ладуний”, “кашф”, “жазба” илмларининг фарқи, уларнинг ўзига хосликлари, афзаллик ва устунликлари, қусур ва камчиликларини ҳам кўрсатиб, асослаб беришга интилган. Албатта, бу ҳам махсус тадқиқот учун мавзудир.

Хулоса қилиб шунини айтиш мумкинки, Али Сафий ўз салафларининг диний-ирфоний, диний-

фалсафий қарашларини ривожлантирган. Бироқ у назарий-услубий жиҳатдан расмий “Аҳли сунна вал-жамоа” ақидалари доирасида объектив идеализмга тўлиқ ва изчил риоя қилган. Айни пайтда Али Сафий тасаввуфдаги вужуд (борлик) муаммосининг ўзига хослигини, яъни Оллоҳ таоло билан оламу одам борлиги ўртасидаги муносабатни “Ваҳдат ул-вужуд” ва “Ваҳдат уш-шухуд” таълимотлари ишлаб чиққан “жисмоний

бирлик” сифатида эмас, балки моҳиятий бирлик, илоҳий файз, судур алоқадорлиги, яъни мантиқий-моҳиятий умумийлик сифатида талқин этиб, бунда Имом Ғаззолий ва Ибн Арабий қарашларидан унумли фойдаланган.

Умид МАВЛОНОВ,

Гулистон Давлат университети
катта ўқитувчиси

Savdoda boshqaruv ma'naviyati

Савдо сотувчи ва харидор ўртасидаги олди-сотди муносабатлари мажмуидир. Савдо туфайли ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи ўртасида ҳаётий зарур алоқа юзага келади. Оқибатда, бир томондан, истеъмол оқилона тус олса, бошқа томондан, ишлаб чиқариш бир маромда ривожланади. Корхоналар даромади ортиб бориши билан эса давлат бюджетиға маблағлар ўз вақтида келиб тушади ва ижтимоий масалаларни самарали ҳал этиш имконияти ҳам орта боради.

Мамлакатимизда савдо фаолиятини тартибга солиш юзасидан зарур ҳуқуқий асос яратилган бўлиб, бу чора-тадбир аҳолининг муттасил ўсиб боровчи эҳтиёжини тўлароқ қондириш мақсадини ифодалайди. Бироқ шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ҳуқуқий жиҳатдан ҳар қанча қулай шарт-шароит яратилганига қарамай, савдо корхоналари ишини жадал ривожлантиришда уларни илмий асосда бошқариш ҳал қилувчи омил бўлиб қолмоқда.

Бошқарув ёки менежмент, мухтасар қилиб айтилса, ходимларни буйруқлар орқали мақсад сари йўналтириш илми ва малакасиدير. Бугунги Ўзбекистонда менежмент, бир томондан, ғоят чуқур миллий-тарихий илдизларга таянса, бошқа томондан, бу соҳадаги дунё тажрибасидан ҳам озиқ олади.

Миллий тажриба борасида шуни айтиш мумкинки, савдо-сотик ҳар қачон ҳам ўзбек халқининг маданий ва маънавий юксалишида бекиёс ўрин тутган. Қадим замонларданок тижорат аҳлининг бу дийрдан бошқа ўлкаларга қарвон билан сафар қилиши нафақат савдо-иқтисодий, балки маданий-маънавий ришталарни боғлашга ҳам хизмат этган. Ўзбек халқи асрлар оша дунё тамаддунида юксак мавқе эгаллаб келгани ҳам, маълум маънода, у макон тутган гўша Шарқ ва Ғарбни бир-бирига боғлаган Буюк ипак йўли чорраҳасида жойлашгани билан изоҳланади.

Юртимизда тижоратни юритиш, айниқса, савдони бошқаришга оид маънавий талаблар юзага келиши ва шаклланишида бу ҳудудда ёйилган зардўштийлик ва ислом дини таъсири жуда катта бўлди. Чунончи, ислом динининг икки

мўтабар манбаи — Куръони карим ва Ҳадиси шарифда савдо-сотик, Ҳақ таоло наздида, ҳалол амаллардан экани таъкидланади. Куръоннинг “Бақара” сураси 275-оятда “Оллоҳ баайни (олди-сотдини) ҳалол, судхўрликни харом этган”, дея марҳамат қилинади. (Куръони карим. Алоуддин Мансурнинг изоҳли таржимаси, Т., “Чўлпон”, 1992, 34-бет). Тижоратда рухсат этилган ва таъқиқ қилинган амаллар ҳақида пайғамбар алайҳиссалом ҳадисларида ҳам батафсил таълим берилади. Айни чоқда, савдо ва уни бошқаришга доир кўплаб аънаналар миллий қадриятларга асосланишини ҳам айтиш лозим.

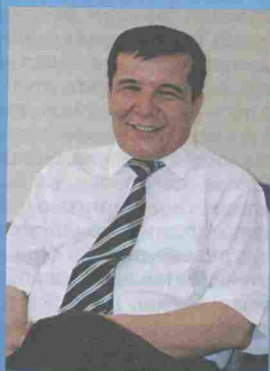
Менежмент ҳақидаги фан XX аср бошларида пайдо бўлди ва унинг мумтоз намунаси сифатида Ф.Тейлорнинг “Корхонани илмий бошқариш асослари” асарини келтириш мумкин. Мазкур асарда олим корхоналар бошқарувида ақлий салоҳият бирламчи ўрин тутишини таъкидлайди. Шу билан бирга, чуқур билим, гўзал ахлоқ, соғлом руҳият ҳам муҳим омиллар экани уқтирилади.

Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов Олий мажлисининг 2000 йил 22 январдаги сессиясида барча бўғин раҳбарлари замонавий менежмент усулларини эгаллаган бўлиши лозим, дея алоҳида таъкидлади. Бунда бошқаруving совет даврига хос авторитар усулидан қатъиян воз кечиш, янги воқеликка мос демократик ва либерал ёндашувларни собитқадам жорий этиш албатта ижобий натижа беради.

Миллий савдо-сотик тажрибаси ва бу соҳанинг дунё уюлқлари бир-бирига оқилона кўшилса, савдони ташкил этиш ва уни бошқариш маънавияти, энг аввало, тадбир билан иш юритиш, ходимларга нисбатан адолатли бўлиш, тўсиқларни сабр билан енгиш, рост сўзлаш ва лафзида туриш, ризқни ҳалол топишга интилиш, тамагирликдан қочиш ва порахўрликдан сақланиш, қўл остидагиларга ваъз-насихат қилиш каби бир қатор маънавий талабларга асосланиши аён бўлади.

Бахтиёр ХУСАНОВ,

тадқиқотчи

МУКОФОТЛАР МУБОРАКИ!

2009 йили журнал саҳифаларида эълон қилинган сара асарлари учун фаол муаллифлардан —

адабиётшунос **Шухрат РИЗО** (“Қалбага йўл” мақоласи, 2-сон);

шоира **Ҳалима АҲМАД** (“Ҳаёт қўшиқ куйлар тун пардасида” шеърий туркуми, 2-сон);

журналист **Фахриддин НИЗОМ** (“Манфаат ва холислик”, 3-сон)

таҳрир ҳайъатининг қарорига асосан “Тафаккур” совриндорлари деб топилсин ва эсдалик совғалари билан тақдирлансин.

Бош муҳаррир

Эркин АЪЗАМ

SUMMARY

In the literature of the Soviet period poet Hamid Olimjon was distinguished as a dramatist, an inspirer of folklorists as well as a skilful translator and a public figure. How did the poet manage his time for a great deal of such work in his short life — he died at 35? Did he possess features not known to us? How should we learn his creative heritage today? “He converted sorrow into happiness” is a discussion where people’s poet of Uzbekistan Abdulla Oriпов answers these questions. The interviewee shares his views on the period and circumstances when the famous poet lived, on his nature and creativity.

Because of terrorism which is flourishing in a period of globalization, humankind is destined to live in fear. Although there are some special international organizations worldwide that fight against this danger, the threat to security still exists. “In order to put everything in its place and eliminate the fear, humankind should act collectively”, says Qo’chqor Xonazarov, a professor, in his article entitled “Are terrorists supporters of equality?”

Philosopher Abdurahim Erkaev’s “Is there a need to ‘unite’ science with religion?” is an article in which he presents his attitude to earlier articles of Z.Isomiddinov and M.Toirov (published in *Tafakkur*, issues 1/2009 and 3/2009 respectively). According to the author, subjects and tasks of both science and religion are quite different. Religion should deal with faith issues and with different matters of the human soul and education while science should concentrate on scholarly cognition of human and world, on ways of easing of human life through technical inventions. They should not interfere with each other.

Famous writer Abdulla Qodiriy's novel entitled "Days gone by" incorporates 16 messages of different size and content. Their role in developing historical events, highlighting love scenes, and revealing the soul and mental conditions of its characters is indispensable. Literary scholar Muhabbat Sharafiddinova's "Message is a notebook of soul" is an article in which contents of these messages are thoroughly analyzed.

Sociologist Bahodir Zokir's article entitled "The perfection of freedom" is about the philosophies and distinguished celebrities of early Christianity, the Renaissance and Antique Rome periods. It is about lifetime activities and popular views of some Roman scholars such as Cicerone, Seneca, and Epictetus, some well-known representatives of early Christianity and the Renaissance such as Dante Alighieri, Francesco Petrarca, Pico della Mirandola, Erasmus Roterodamus who expressed original visions about life.

Carl Gustav Jung is a philosopher who coined the term "analytical psychology". A connoisseur of the philosophy of the West, he was also interested in the philosophy of the East and did an attempt to analyze the concepts of Daoism and Buddhism. In Jung's teachings, religiosity and worldly vision, naturalness and individuality, sociality, and peculiarities of Western and Eastern mentalities are expressed in a generalized manner. Gulnoz Ro'zmatova's article, "Layers of spirit", is about this.

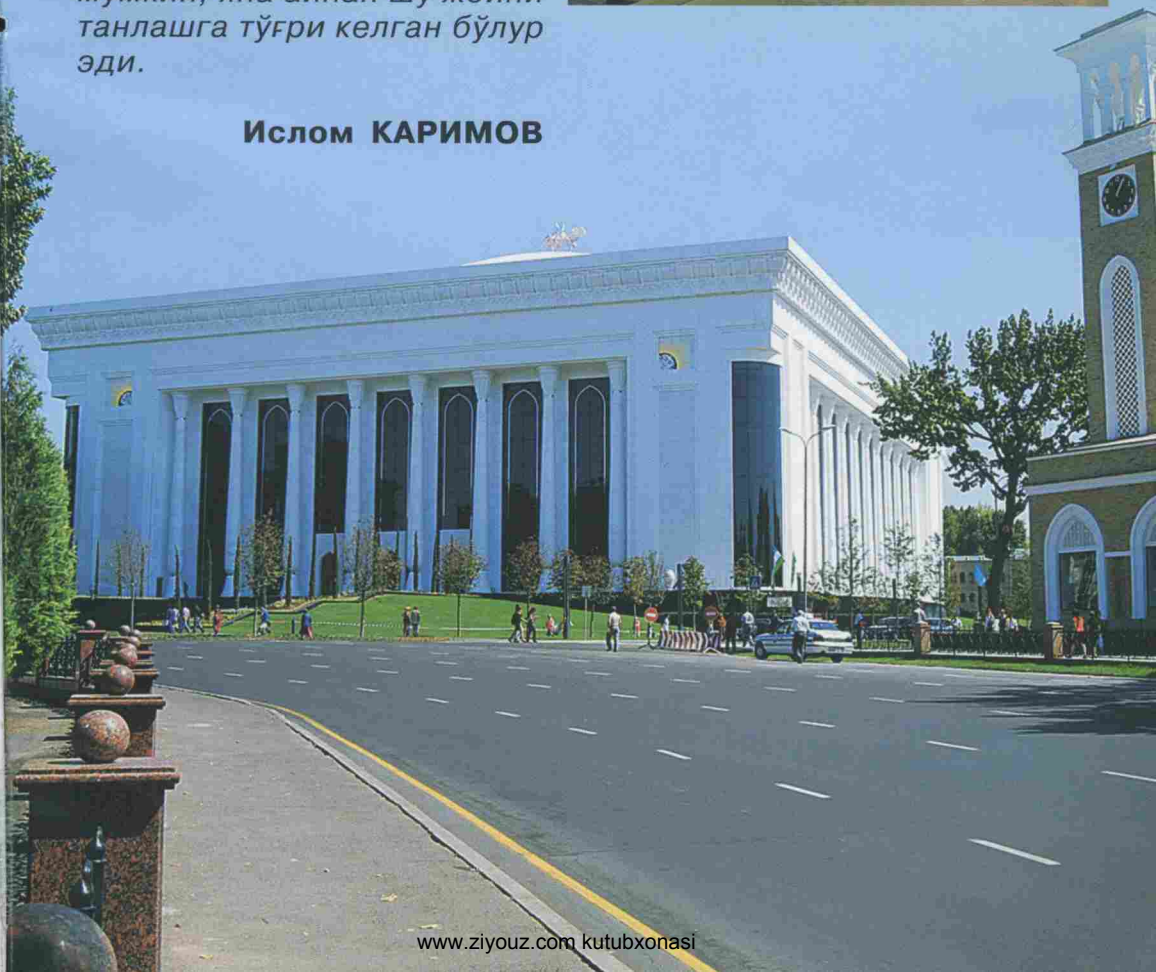
Abdurahmon Jomiy thought that learning was a necessity, and being a poet was a divine gift. As a mystic, a poet and a scholar, he did a great deal to enlighten the young with model behavior and broad spiritual world-view. Shavkat Hayitov's article entitled "Truth of the perfection of mysticism" is about scholar Abdurahmon Jomiy. As he explored the topic, the author made use of Alisher Navoiy's "Khamsat-ul mutahayyirin" (The five perturbed), a piece dedicated to Abdurahmon Jomiy.

Тошкент — 2200

Биз Тошкент тимсолида Ўзбекистонни, Ўзбекистон тимсолида эса Тошкентни севамиз ва қадрлаймиз.

Агарки, орадан асрлар, минг йиллар ўтганидан кейин, бугунги кунда замонавий билим ва тажриба, цивилизация ютуқларига суяниб, Тошкентдек азим шаҳар учун бошқатдан жой танлаш зарурати туғиладиган бўлса, ҳеч иккиланмасдан айтиш мумкин, яна айнан шу жойни танлашга тўғри келган бўлур эди.

Ислом КАРИМОВ

Нашр кўрсаткичи: 869/870
Баҳоси келишилган нарҳда

ТАФАККУР

ТАФАККУР 4/2009

